

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ДЕМОГРАФІЇ ТА СОЦІАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
ПРОГРАМА РОЗВИТКУ ООН В УКРАЇНІ

**ЛЮДСЬКИЙ РОЗВИТОК В УКРАЇНІ:
ІННОВАЦІЙНИЙ ВИМІР**

Колективна монографія

Київ
2008

Рецензенти:

І. Ф. Гнибіденко, д. е. н., проф., керівник Управління соціальної безпеки
Ради національної безпеки і оборони України

В. М. Новіков, д. е. н., проф., завідувач відділу соціальної інфраструктури
Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України

Затверджено до друку Вченою радою Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України (протокол № 11 від 10 грудня 2007 р.)

Публікацію підготовлено за сприяння Проекту «Цілі Розвитку Тисячоліття: Україна» Програми Розвитку ООН в Україні. Думки, висновки, рекомендації належать авторам та упорядникам цього видання і не обов'язково відображають погляди ООН

А— **Людський розвиток в Україні: інноваційний вимір** (колективна монографія) / За ред. Е. М. Лібанової. — К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, 2008. — 383 с. ББК 60.7 (4 Укр)
ISBN 978-966-02-4847-2

Монографію підготовлено колективом науковців Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України за результатами виконання відомчої наукової тематики «Розробка механізмів реалізації інноваційних складових людського розвитку». У дослідженні також брали участь експерти Програми розвитку ООН в Україні в рамках Проекту «Цілі Розвитку Тисячоліття — Україна».

У монографії обґрунтовано теоретико-методологічні положення щодо інноваційної сутності людського розвитку і чинників розвитку соціальних інновацій, дано оцінку загальним тенденціям інноваційних змін у складових людського розвитку. Запропоновано напрями удосконалення організаційного і фінансового забезпечення механізму реалізації інноваційних важелів людського розвитку, зокрема у сфері покращення демографічної якості населення, розширення освітньо-інформаційного простору, політики зайнятості та доходів.

Монографія розрахована на фахівців у галузі економіки праці, соціальної економіки та політики, працівників державного управління, аспірантів і студентів суспільних і гуманітарних спеціальностей.

ISBN 978-966-02-4847-2

© Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України, 2008

ЗМІСТ

ВСТУП5

Розділ 1.

ІННОВАЦІЙНА СУТНІСТЬ ЛЮДСЬКОГО РОЗВИТКУ ... 7 3

1.1. Соціальні інновації та їх роль у забезпеченні
людського розвитку 9

1.2. Формування соціальних інновацій
як закономірний процес розвитку суспільства 20

1.3. Якість людського потенціалу29

1.4. Взаємозв'язок інноваційного розвитку суспільства
та реалізації концепції людського розвитку40

Розділ 2.

**ІННОВАЦІЙНЕ СПРЯМУВАННЯ ДЕМОГРАФІЧНОЇ
СКЛАДОВОЇ ЛЮДСЬКОГО РОЗВИТКУ.....69**

2.1. Здоров'я та тривалість життя: інноваційні зміни71

2.2. Зрушення в демографічних структурах населення.89

2.3. Напрями реформування у сфері охорони здоров'я99

Розділ 3.

**МІГРАЦІЇ НАСЕЛЕННЯ ЯК ІННОВАЦІЙНИЙ ЧИННИК
ЛЮДСЬКОГО РОЗВИТКУ120**

3.1. Вплив міграції на розвиток людського потенціалу120

3.2. Регулювання міграційних процесів у контексті
формування інноваційного суспільства 132

Розділ 4.

**ІННОВАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В ОСВІТНІЙ СКЛАДОВІЙ
ЛЮДСЬКОГО РОЗВИТКУ148**

4.1. Освітні чинники забезпечення людського розвитку.....148

4.2. Шкільна освіта: проблеми
і шляхи впровадження інноваційних методів161

4.3. Інноваційні тенденції в системі вищої освіти	167
4.4. Перепідготовка робочої сили	178

Розділ 5.

ІННОВАЦІЙНІ ЗРУШЕННЯ У РІВНІ ЖИТТЯ

НАСЕЛЕННЯ	196
5.1. Новітні зміни у сфері харчування	196
5.2. Забезпеченість домогосподарств інноваційними товарами тривалого користування	212
5.3. Поширеність інноваційних споживчих послуг	217
5.4. Зміни в умовах проживання населення	224

Розділ 6.

4

МЕХАНІЗМИ РЕАЛІЗАЦІЇ ІННОВАЦІЙНИХ

СКЛАДОВИХ ЛЮДСЬКОГО РОЗВИТКУ	239
6.1. Бюджетування як інноваційний інструмент досягнення стратегічних цілей людського розвитку	239
6.2. Роль економічної активності населення у забезпеченні людського розвитку	248
6.3. Напрями політики зайнятості	262
6.4. Використання соціального пакету в управлінні персоналом ...	284
6.5. Розвиток системи соціальних послуг	296
ВИСНОВКИ	313
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	322

ВСТУП

Формування умов для переходу до інноваційного типу суспільства передбачає забезпечення високого рівня людського розвитку за рахунок використання інноваційних чинників розвитку демографічної та соціально-трудової сфери. Водночас реалізація інноваційних складових людського розвитку передбачає широке впровадження соціальних інновацій у всіх сферах людського життя, без чого неможливо забезпечити високу якість і динамічність розвитку.

Поліпшення якості населення в умовах посилення тенденцій глобалізації світової економіки стає головним фактором підвищення рівня національної конкурентоспроможності та забезпечення стійкого економічного зростання. Інноваційно орієнтована економіка потребує підготовки робочої сили широкого профілю, здатної до навчання і постійного оновлення отриманих знань, сприйняття технологічних нововведень, освоєння нових універсальних спеціальностей, наявності стійких мотиваційних установок на підвищення професійного рівня. Інноваційні види зайнятості, що, з одного боку, пред'являють високі вимоги до освітнього рівня й навчально-професійної гнучкості й мобільності працівників, з іншого — дають змогу реалізувати трудові можливості осіб з обмеженими фізичними можливостями і створюють, порівняно з традиційним виробництвом, більш сприятливі умови для збереження здоров'я працюючих.

Ефективність реалізації інноваційних важелів людського розвитку забезпечується шляхом удосконалення якісних характеристик людського потенціалу, зокрема, покращення стану здоров'я населення, модернізації демографічної поведінки населення, удосконалення змісту і методів навчання на основі запровадження інноваційних освітніх технологій, зміцнення матеріального добробуту насамперед шляхом посилення мотивації населення до економічної активності та створення сприятливих умов для її реалізації.

Саме тому актуалізується проблема розробки науково обґрунтованих засад розкриття сутності соціальних інновацій як закономірного

5

процесу людського розвитку, визначення чинників впливу на якість людського потенціалу й оцінки сучасного стану його розвитку та конкретних механізмів реалізації соціальних інновацій, застосування яких вважається доцільним з позиції забезпечення відповідності якості людського розвитку вимогам інноваційної економіки.

6 Монографію підготовлено авторським колективом під керівництвом Лібанової Е. М. у складі: Боліла Т. В (розділ 1), Горемикіна Ю. В. (розділ 4, п. 4.2), Грішнова О. А. (розділ 4), Драгунова Т. А. (розділ 3), Заюков І. В. (розділ 4, п. 4.4), Крикун О. І. (розділ 5, п. 5.2), Курило І. О. (розділ 1, п. 1.3; розділ 2, п. 2.2), Левчук Н. М. (розділ 2, п. 2.1, 2.3), Лібанова Е. М. (розділ 1; розділ 6), Лісогор Л. С. (вступ; розділ 1, п. 1.4; розділ 4, п. 4.1, 4.4; висновки), Майданік І. П. (розділ 3), Макарова О. В. (розділ 4; розділ 6), Ничипоренко С. В. (розділ 4, п. 4.1, 4.3; розділ 6, п. 6.5), Новак І. М. (розділ 6, п. 6.4), Палій О. М. (розділ 1, п. 1.1, 1.2), Позняк О. В. (розділ 3), Полякова С. В. (розділ 6, п. 6.3), Реут А. Г. (розділ 5, п. 5.1, 5.3; розділ 6, п. 6.5), Родичева І. С. (розділ 1, п. 1.4), Савенко О. Л. (розділ 1, розділ 6), Свінціцький В. В. (розділ 3, п. 3.2), Сітнікова Н. П. (розділ 1, розділ 6), Ткаченко Л. Г. (розділ 1, п. 1.4; розділ 6, п. 6.2, 6.3), Хмелевська О. М. (розділ 1, п. 1.1, 1.2), Черенько Л. М. (розділ 5), Черніченко В. В. (розділ 5, п. 5.4), Шишкін В. С. (розділ 5, п. 5.3), Щербина І. Ф. (розділ 6, п. 6.1).

Розділ 1.

ІННОВАЦІЙНА СУТНІСТЬ ЛЮДСЬКОГО РОЗВИТКУ

1.1. Соціальні інновації та їх роль у забезпеченні людського розвитку

В умовах становлення інноваційного суспільства відбуваються еволюційні зміни, пов'язані з набуттям людським розвитком нової якості, притаманної інноваційній стадії розвитку. Зокрема, пріоритетного значення набувають чинники, що забезпечують посилення інноваційних складових людського розвитку, насамперед впровадження соціальних інновацій, спрямованих на поліпшення якості людського потенціалу країни. Можливості реалізації людини не зводяться до створення суто економічних засад її всебічного розвитку — останні є тільки засобом, хоча й украй важливим і необхідним, покращення якості людського потенціалу, тобто можливих станів та дій людини впродовж усього життя.

9

Базовими складовими людського розвитку є забезпечення здоров'я і довголіття, освіченості й інформованості населення, доступності ресурсів, потрібних для забезпечення гідного рівня життя, участі у суспільному житті. Причому в умовах наростання глобалізаційних тенденцій світового розвитку суттєво посилюється роль інноваційних технологій, застосування яких спрямоване насамперед на поліпшення якості складових людського розвитку. Це стосується також зміни орієнтирів суспільного розвитку, оскільки одним з найважливіших генераторів людського розвитку в ХХІ ст. стають різноманітні за змістом і формами інноваційні процеси.

Прогресивний рух, до якого тяжіє сучасне суспільство й кожна людина, зазвичай ототожнюються з поняттями «соціальні зміни» та «соціальні інновації». Сьогодні спостерігається надзвичайна швидкість соціальних змін, багато з яких мають радикальний характер, впливають на усі сфери суспільного та індивідуального життя, збагачують їх новими формами людського досвіду, стають однією з соціокультурних передумов розвитку суспільної практики.

Термін «інновація» як змістовно вузьке, неекономічне поняття, що ототожнювалося не зі створенням нового, а лише з копіюванням іншого досвіду, традицій, моделей поведінки, ввійшов у науку в середині

XIX ст. через антропологію та етнографію, де почав використовуватися культурологами при дослідженні процесів змін у культурі (інфільтрації). У першій половині XX ст. процеси змін привернули увагу соціологів, при цьому інновації інтерпретувались як прояви нерівноваги та напруження у суспільстві. В той же час економісти почали включати у зміст цього терміна нові комбінації наявних елементів, розглядаючи їх як джерело «підприємницького прибутку» й один з найважливіших засобів подолання циклічних криз [1, с. 27–39]. При цьому стали активно вивчатися соціальні фактори інновацій в економічній сфері. Потреба в соціальних інноваціях виникла також у зв'язку з необхідністю осмислення методології впровадження нових форм мотивації та стимулювання трудової діяльності, подолання психологічного опору людей нововведенням.

Наукова концепція соціальних інновацій набула розвитку в 1960-х рр. у роботах видатних учених — дослідника в галузі науки управління П. Друкера [2–3] і соціолога М. Янга [4]. Нині у науковій літературі існує понад сто визначень і трактувань терміна «інновація». Вчені та практики намагаються визначити не тільки сутність різноманітних інновацій, що прямо чи опосередковано впливають на людський розвиток, а й джерела їх виникнення та інші суттєві характеристики. У західній літературі виокремлюють два підходи: широкий і вузький. При вузькому підході інновації зводяться лише до технічних заходів — упровадження нових виробів або технологій. При широкому підході інновації — це різноманітні зміни, пов'язані з упровадженням нових або вдосконалених рішень у техніку, організацію, процес, суспільне життя тощо [5]. На практиці більшість інновацій включають різноманітні компоненти і мають комплексний характер.

Теоретики інноваційних процесів (Й. Шумпетер, Н. Кондратьєв, П. Друкер) вважали, що інновації скоріше постають соціальним та економічним поняттям, аніж технологічним. На думку П. Друкера, економічний успіх Японії ґрунтувався саме на соціальних інноваціях, зокрема на розвитку таких інститутів, як вища та середня освіта, трудові угоди. На його переконання, більшість успішних інновацій засновані не стільки на унікальних винаходах, відкритті раніше невідомих фактів, скільки на змінах, що вже відбулися. Загалом П. Друкер виокремлює такі основні джерела нововведень: раптова зміна ситуації; виникнення протиріччя (між реаліями життя, реальністю та очікуваннями людей, цінностями та очікуваннями споживача, в ході будь-якого процесу); зміна вимог у певному процесі виробництва або споживання; лакуни у структурі виробництва чи ринку; зміни у структурі народонаселення; зміни

в суспільній свідомості (думки, настрої); нове знання (відкриття, винахід, раціоналізація) як імпульс до нововведення [6, с. 17].

Соціологи другої половини XX ст. розглядали інновації як стадію загального прогресу соціальної зміни, виокремлюючи чотири основні елементи: «нововведення», «новатори», «агенти дифузії» та «оцінювачі» [7].

Згідно з визначенням, наведеним у Соціологічній енциклопедії, соціальні інновації виступають, по-перше, як результат творчої діяльності, що набув широкого використання і слугував підґрунтям для значимих соціальних змін; по-друге, як процес перетворення нововведень на соціокультурні норми і зразки, що забезпечує їх інституціональне оформлення і закріплення у сфері духовної та матеріальної культури суспільства [8, с. 456].

Соціальні інновації, з точки зору О. Сандиги, — це соціокультурний процес, який сприяє закономірній різномасштабній трансформації соціуму, дає змогу досліджувати його як на рівні особистісних соціально-психологічних процесів, так і на рівні соціальної прагматики, що стосується проблем особливостей функціонування спільноти та соціальних інституцій [9].

М. Ричев трактує соціальні інновації як явища у соціальній сфері суспільства, яких не було на попередній стадії його розвитку, які виникли природним шляхом або введені за ініціативою суб'єктів управління — держави, церкви чи інших соціальних інститутів. Він наводить одну з найбільш узагальнених сучасних класифікацій інновацій: технічні (продуктивні, технологічні) та соціальні (економічні, організаційні, культурні) інновації [10].

В. Гордин і В. Конаховська розглядають соціальні інновації як нововведення, результатом яких є зміна форми залучення різних соціальних груп населення у процес споживання чи виробництва продукту або послуги [11, с. 5].

Соціальні інновації деякі дослідники визначають також як нововведення, що сприяють підвищенню якості населення та рівня його життя; соціальні перетворення; нові моделі функціонування суспільства; нові ідеї, які передбачають позитивні зміни цілей, структури (послуг, інституцій, взаємозв'язків), людей (знань, навичок, ставлення), методів, методик тощо.

Загалом можна стверджувати, що у центрі соціальних інновацій завжди є людина, її пізнавальні здатності, відношення до оточуючого середовища, духовні потреби і власні дії, що й визначає соціальну направленість процесів. Відмінності ж у наведених дефініціях походять

від орієнтованості на широкий або вузький підхід до тлумачення поняття «інновація».

Враховуючи різноманітність ефектів соціальних інновацій на розвиток суспільства, вони можуть бути: 1) як позитивними, так і негативними; 2) мати явний чи латентний характер; 3) ініційовані державою або бути внутрішніми спонтанними змінами, що виникають у процесі соціальної організації. Основним критерієм оцінки соціальної інновації, на думку І. Москалева, є її спрямованість на збереження комунікативної цілісності соціальної системи [12].

Узагальнена класифікація соціальних інновацій за критерієм середовища походження виглядає таким чином [10]:

- *органічні* — внутрішньо обумовлені соціальні інновації зі змістом, що відповідає цьому суспільству;
- *позичені* — внутрішньо обумовлені соціальні інновації з зовнішнім змістовним джерелом;
- *стимульовані* — зовнішньо обумовлені соціальні інновації з внутрішнім змістовним джерелом;
- *експансивні* — зовнішньо обумовлені соціальні інновації з зовнішнім змістовним джерелом.

Соціальні інновації в ході власної інституціоналізації зазвичай проходять три стадії: селекцію, адаптацію та інтеграцію. Результатами соціальних інновацій вважаються також виникнення і впровадження нових соціальних послуг, які: 1) надаються на рівні громади; 2) забезпечують континуум догляду; 3) передбачають партнерство; 4) спрямовані на деінституціалізацію, інтеграцію в суспільство. Разом з тим серед деяких дослідників існує думка, що надання соціальних послуг і розвиток соціальної активності не завжди призводять до системних змін. Наприклад, створення школи нового формату для дітей змінить становище тільки певної групи учнів, але не вплине на рівень освіти в країні (тобто відсутня пряма дія) [13].

Соціальні інновації забезпечують розвиток соціальної структури і взаємну адаптацію її компонентів, тому вони повинні бути загальнодоступними. В тому випадку, якщо це позитивна соціальна інновація, сам по собі факт її приховування від суспільства може вважатися певною протиправною дією. Соціальні інновації виступають необхідною передумовою суспільного прогресу і є ключовим елементом соціального управління, тому вони найбільш відображені та сконцентровані в організаційно-управлінській і психологічній сферах.

Кінцевою метою впровадження соціальної інновації можна вважати задоволення нової суспільної потреби, але цей шлях зазвичай довго-

тривалий. Аналіз теоретичних праць економістів, соціологів, істориків і культурологів свідчить, що всі соціальні інновації мають загальні істотні характеристики, незалежно від того, в якій країні вони відбуваються і на якому історичному етапі розвитку суспільства. Істотними характеристиками соціальних інновацій на ранній стадії реалізації є:

- високий ризик і ступінь невизначеності;
- конкретність у формах управління, можливість корегування довгострокових планів;
- руйнування стійких суспільних та індивідуальних стереотипів;
- посилення форм конфліктної взаємодії та вірогідність ескалації конфліктів (можливість протиріч з існуючою системою інтересів учасників процесу; низький ступінь збігу інтересів учасників процесу; перерозподіл сфери відповідальності тощо);
- поява нових норм, культурних зразків і нового правового простору;
- складно прогнозовані побічні ефекти, властивості соціокультурної та організаційної систем;
- потреба у переході на новий рівень управління та розвитку [14].

Узагальнюючи різноманітні підходи до класифікацій інновацій в економічній літературі, на нашу думку, глибоке вивчення соціальних інновацій має здійснюватися за такими критеріями:

- рівень новизни і характер змін — радикальні, комбіновані, удосконалюючі (модифікуючі);
- результативність та інноваційний потенціал — позитивні, негативні (як варіант — низька, середня, висока результативність або потенціал);
- рівень впливу — суспільні, особистісні;
- характер впливу — прямий, непрямий;
- інтенсивність — рівномірні, динамічні, стрибкоподібні;
- темпи здійснення — швидкі, сповільнені, затухаючі, наростаючі, «бум»;
- масштаби — локальні, регіональні, національні, транснаціональні, транс-континентальні; системні, стратегічні;
- спадкоємність — замінюючі, відмінюючі, відкриваючі, ретровведення.

Соціальні інноваційні процеси — це зміни, які відбуваються у складних системах, вони можуть бути викликані як зовнішніми джерелами, так і внутрішніми механізмами розвитку. На думку деяких дослідників, нині відбувається посилений вплив саме екзогенних факторів на результати розвитку людського потенціалу. Економічні, науково-технічні та інші види інновацій як показники розвитку суспільства, з од-

ного боку, мають на нього прямий або опосередкований вплив (так звані соціальні ефекти інновацій), з іншого — вони самі обумовлені соціальними змінами.

Іншим цікавим питанням, на нашу думку, є дослідження міждисциплінарного характеру соціальних інновацій. Так, діяльність сфер охорони здоров'я, освіти, соціального захисту спрямована на впровадження соціальних інновацій, але при цьому можуть бути використані суто технологічні або технічні нововведення. Наприклад, запровадження інноваційних методик перепису населення та інших соціально-демографічних обстежень надає можливість оцінити ефективність державної політики стосовно людського розвитку, а також забезпечує обґрунтованість заходів щодо її вдосконалення.

14 За прогнозами експертів, значущість сучасних технологій та інновацій у соціально-економічному розвитку суспільства дедалі зростатиме. При цьому постійно посилюватимуться їх характеристики:

- глобальність — широке використання мережевих технологій і відкритих стандартів усуває будь-які соціальні, інформаційні та географічні перешкоди тощо;
- міждисциплінарність — проблеми стають складнішими, тому необхідне врахування наявного досвіду в багатьох сферах знання;
- спільність і відкритість — усе частіше інновації виникають у результаті співробітництва; переглядається саме поняття інтелектуальної власності: підприємства, де інтелектуальні активи прирівнюються до капіталу, який необхідно інвестувати і з вигодою використовувати, а не до «власності», якою володіють і яку захищають, скоріше отримують найбільшу віддачу.

У сучасному світі динаміка суспільних процесів досить часто випереджає управлінські можливості державного апарату, демонструє її неадекватність швидкозмінній соціальній реальності. Тому управлінський вплив на соціальну систему може здійснюватися за такими сценаріями: 1) цілеспрямований зовнішній вплив, що призводить до істотних змін на рівні функціонування системи; 2) випадкова, неспрямована дифузія зовнішніх чинників; 3) випадкові зміни, які зумовлені динамікою внутрішніх процесів і не фіксуються безпосередньо соціальною системою; 4) внутрішні зміни, які направлені на досягнення визначеної мети й аналіз невизначеності [12].

Профілактика «згасання» або «переродження» інноваційної поведінки можлива за цілеспрямованої зміни вектора державної політики з «управлінського» на «спрямований», що стимулює розвиток соціальних суб'єктів у визначених управлінською системою напрямках.

Тому, на думку науковців, необхідно вести мову про інноваційні соціальні технології — процесуально структуровану сукупність прийомів і методів, спрямовану на вивчення, актуалізацію та оптимізацію інноваційної діяльності, внаслідок чого створюються та матеріалізуються нововведення, що обумовлюють якісні зміни у різних сферах життєдіяльності, орієнтовані на раціональне використання матеріальних, економічних і соціальних ресурсів [10, с. 89].

Інноваційна практика завжди була складною і неоднозначною. Для її реалізації застосовують такі спеціальні процедури, як інноваційну діагностику і соціологічне вивчення нововведень. Враховуючи те, що соціальні інновації є складним, часто невизначеним за своїм результатом процесом, насиченим випадковими ситуаціями на проміжних етапах, їх дослідження, зокрема на мікрорівні, вимагають особливих технологій за допомогою методів соціологічного дослідження. Багатоаспектна політика держави має враховувати історичні та соціокультурні аспекти вибору інноваційних стратегій розвитку. Система забезпечення нововведень передбачає створення гнучкої, цілісної системи інноваційної політики як визначеної стратегії по відношенню до інноваційних процесів, яка повинна здійснюватися на всіх рівнях [10, с. 90]. Створення обґрунтованої системи наукового забезпечення нововведень дасть змогу зробити процес їх реалізації більш оптимальним.

Задля диференціальної діагностики соціальних інновацій та завдань державного управління необхідно розробити критерії відбору, які дозволять оцінити соціальні нововведення з погляду головних пріоритетів розвитку суспільства: 1) збереження комунікативної цілісності системи; 2) збільшення соціального капіталу (як ресурсу довіри); 3) можливість розвитку соціальної системи; 4) можливість вибору в соціального суб'єкта [12].

Суспільству, як і кожній відкритій нелінійній системі, притаманна несталість, коливання, випадковість. Будь-яке суспільство латентно вбирає в себе можливість трансформуватись, адже його структура постає дуже складним, але незавершеним утворенням [9]. У кризових точках (точках біфуркації) відбувається стрибкоподібна зміна соціальних структур і виникнення нових соціальних форм. За синергетичним підходом, складні самоорганізовані системи мають декілька альтернативних шляхів розвитку, вибір яких пов'язаний з низкою причин. Тому багатофакторність, полікритеріальність і віртуальність численних сучасних соціальних інновацій повинна враховуватися дослідниками при проектуванні соціальних ініціатив і моніторингу соціальних явищ.

Історичний досвід свідчить, що саме по собі визнання необхідності інновацій не призводить до їх автоматичної реалізації. Навіть поява великих і значущих інновацій не завжди призводила до якісних змін у житті суспільства. Разом з позитивним впливом, упровадження інновацій, зокрема соціальних, може викликати цілу низку побічних, непланованих негативних соціальних, економічних і психологічних ефектів, тому дуже важливо враховувати міру відповідності соціальних інновацій традиційним соціокультурним нормам, масовим уявленням людей. Постійне відстеження таких ефектів, прогнозування соціальних та економічних проблем дасть змогу завчасно прийняти адекватні рішення і мінімізувати негативні наслідки. Важливим критерієм є також визначення ефективності соціальних інновацій. Але в сучасному суспільстві існує необмежений потенціал щодо вирішення багатьох конфліктних ситуацій і протиріч.

На практиці впровадження соціальних інновацій потрібно враховувати не тільки соціальний, а й ринковий (економічний) орієнтир. Соціальні інновації можуть і повинні слугувати джерелом доходу для бізнесу. Так, відомий світовий оператор мобільного зв'язку Vodafone розробляє продукцію і послуги для інвалідів та інших груп населення, які не отримують належного рівня обслуговування (наприклад, телефон, що «розмовляє», для осіб з поганим зором; використання методів мобільної телефонії для прискорення адміністрування схем мікрокредитування у країнах з низьким рівнем доходів тощо). Головними критеріями для цих розробок є комерційна привабливість і формування стійкого продуктового ряду на сегменті ринку. Інновації такого роду не обмежуються транснаціональними корпораціями з великими ресурсами і широким охопленням, таким як Procter & Gamble, Unilever, Hewlett-Packard, які розробляють комерційно вигідні продукти для населення з низькими рівнями доходів. Застосування регулятивних та інших факторів у поєднанні з попитом клієнтів сприяють розробці ще далі новіших продуктів і послуг. У той же час більшість компаній зіткнулася зі значними перешкодами щодо вбудовування соціальних чи екологічних цілей у розробку нової продукції, оскільки споживачі, погоджуючись з такими цілями, вважають, однак, ключовим фактором ціну товару або послуги. Донесення до них соціального чи екологічного сигналу на практиці може виявитися важкою справою.

Реалії сучасного життя вимагають постійного проведення системних змін у всіх сферах суспільного життя, насамперед це стосується людського розвитку. Одним з головних чинників розвитку людського потенціалу в XXI ст. можуть і повинні стати соціальні інновації,

спрямовані на гармонійний розвиток людини та суспільства. У сучасній державі саме соціальні інновації формують інноваційне середовище, яке сприяє науково-технічним, технологічним та інформаційним нововведенням, забезпечують їх прискорення, підвищення ефективності використання нової техніки та технологій, скорочення інноваційних витрат.

Таким чином, теоретико-методологічні засади дослідження інноваційних складових людського розвитку як об'єкта соціальної політики перебувають лише на стадії наукового осмислення та становлення. Фундаментальні теоретичні проблеми й аспекти методології щодо цього питання в зарубіжній і вітчизняній науковій літературі піднімаються дуже рідко. Потребують ґрунтовної розробки відповідна система категорій і принципів, ефективна методологія і методи дослідження щодо впровадження соціальних інновацій, критерії та індикатори пріоритетності соціальних стратегій у цьому напрямі. Необхідний також аналіз внутрішніх протиріч, тенденцій, закономірностей, джерел їх виникнення та чинників розвитку; складових, що забезпечують вихід на суспільно-економічну практику і надають конкретику інноваційним важелям людського розвитку, пояснюють їх внутрішню логіку та розкривають причинно-наслідкові механізми впровадження.

Нині тема соціальних ефектів інновацій є надзвичайно актуальною. Сучасне суспільство як динамічне утворення зобов'язане реагувати на інновації, приймати і засвоювати їх у соціальній, культурній та інших сферах людської діяльності; несприйнятливість інновацій породжує застій соціального життя і соціальні ефекти з ознаками регресії. Економічний розвиток багатьох країн пов'язаний саме з соціальними інноваціями, і вони (соціальні інновації) можуть стати найважливішим аспектом бізнесу XXI ст. Кардинальні зміни у сучасному світі вимагають від усіх учасників світового економічного процесу виходити за рамки традиційної адаптації передових технологій, напрацьованих в інших країнах, і брати на себе завдання зі створення власних унікальних соціальних інновацій у тій чи іншій сфері знання. У більшості країн соціальні інновації відіграють важливу роль з погляду стимулювання економічного зростання і проведення соціально-економічних реформ. При цьому соціальні реформи розглядають як соціально-інноваційні проекти, що потребують пошуку нових ресурсів, нових форм і норм взаємодії між різними соціальними групами як у правовому, так і в економічному, організаційному, інтелектуальному та духовному аспектах. Доля більшості перспективних технологій або

бізнес-інновацій на пряму залежить від появи або розробок супутніх соціальних інновацій на їх підтримку.

У найширшому розумінні соціальні інновації можна визначити як застосування інноваційного підходу для вирішення складних соціальних проблем [15, с. 3]. Такий підхід на сучасному етапі дає змогу вважати соціальними інноваціями також технологічні винаходи (наприклад, Інтернет), які мають соціальний ефект. Для подальшого прогресу в сфері науки і технології, а також у виробництві нерідко потрібні зміни в соціальних відносинах.

Концепція соціальних інновацій також пов'язана з соціальним підприємництвом і асоціюється з інноваціями у державній політиці й управлінні. Соціальні інновації можуть впроваджувати урядові установи, корпорації, неприбуткові організації, але найбільш ефективними вважають соціальні інновації, в яких взаємодіють усі три інституціональні сектори.

Сучасні уявлення про соціальні інновації стали більш виразними завдяки поширенню Інтернет-технологій і швидкому зростанню кількості установ, які вивчають соціальні інновації, ґрунтуючись на тісному взаємозв'язку теорії та практики. Серед течій, які утворилися в галузі досліджень соціальних інновацій, можна виокремити такі:

- дослідження інновацій у наданні соціальних послуг — освіти, охорони здоров'я, соціальної реабілітації тощо;
- дослідження соціального підприємництва;
- дослідження діяльності товариств, що представляють самоорганізацію населення для вирішення повсякденних проблем громад;
- дослідження соціальних інновацій у бізнесі;
- дослідження соціальних інновацій у процесі розвитку демократії, особливо в посттоталітарних країнах.

Процесний підхід до аналізу соціальних інновацій дає підстави визначити чотири стадії їх реалізації.

Першою стадією реалізації соціальних інновацій є генерація ідей, що включає розуміння соціальних потреб або викликів і визначення потенційних шляхів їх вирішення. Ідеї можуть виникати і як результат досліджень потреб та викликів, і з появою нових можливостей. У першому випадку традиційні дослідження соціальної сфери не завжди продукують ефективні рішення. Тому в соціальній сфері широко використовується дослідження «позитивних відхилень» (positive deviants'), результати яких можуть запропонувати нестандартні шляхи розв'язання проблеми. У другому випадку ідеї пов'язуються з новими можливостями: технологічними, новими організаційними формами, новим знанням.

Нові соціальні ідеї не народжуються цілком сформованими, вони розмиті між секторами і рідко бувають новими за своєю суттю (найчастіше, це є комбінація вже існуючих явищ, технологій і процесів, наприклад дистанційне діагностування стану здоров'я за телефоном). Акумуляцією прогресивних ідей можуть займатися окремі інституції (наприклад, Світовий банк ідей «Global Ideas Bank»). Також соціальні ідеї можуть бути предметом купівлі-продажу (наприклад, компанія Innocentive, MIT Community, Innovation Lab, Social Action Laboratory в Мельбурні та Affirmative Action Laboratory в ПАР).

Другою стадією реалізації соціальних інновацій є розробка, макетування (prototyping) та апробація ідеї (piloting). Успіх соціальних інновацій у багатьох випадках залежить від можливостей їх практичного застосування, оскільки соціальні інновації потребують експериментальної перевірки перед безпосереднім використанням. Нині є багато нових методів для тестування ідеї як в реальному середовищі, так і в більш захищених умовах (у так званих «інкубаторах»). Причому можливості залучення фінансових ресурсів різноманітних фондів і забезпечення дієвої державної підтримки можуть бути вирішальними для успішного проходження ідеєю даного етапу.

Третьою стадією реалізації соціальних інновацій є оцінка і масштабне поширення (scaling) кращих зразків. Перехід соціальних інновацій у цю стадію можливий за умов, коли ідея перевірена на практиці й може потенційно розвиватися. Можливості застосування інновацій залежать від наявності впорядкованої стратегії та чіткого бачення перспектив розвитку соціальної інновації.

Масштаби поширення соціальних інновацій залежать від двох груп факторів. До першої групи відносять навколишнє середовище, яке має забезпечити ефективний попит на соціальну інновацію. Друга група факторів пов'язана із забезпеченням можливостей для розвитку, обумовлених наявністю ефективних систем управління. Для успішного поширення соціальних інновацій критично необхідним залишається можливість їх застосування у різних сферах і комунікативність.

Система державного управління доволі часто відіграє вирішальну роль у розвитку та поширенні соціальних інновацій і має унікальні для цього можливості: регуляторну базу, фінансові ресурси, здатність надавати повноваження різноманітним державним службам і органам. Також за підтримки органів державної влади більш ефективно відбувається популяризація соціальних інновацій на регіональному, національному та міжнародному рівнях.

В умовах посилення глобалізаційних тенденцій розвитку світової економіки фаза розвитку соціальних інновацій характеризується поширенням застосування web-технологій, оскільки всесвітня мережа дає можливість не тільки дуже швидко поширювати інновації, а й зменшувати граничні витрати на їх упровадження.

Четвертою стадією реалізації соціальних інновацій є їх вивчення та еволюція. Інновації продовжують змінюватися на четвертій стадії, оскільки вивчення та адаптація перетворює ідеї у форми, які наразі відрізняються від проєктів. Для успішної реалізації соціальної інновації потрібні певні умови, які різняться залежно від сфери виникнення соціальної інновації. Ключовими для успішності соціальних інновацій у сфері соціальних рухів є базовий законодавчий захист, відкритість ЗМІ; для бізнесової сфери — наявність конкуренції, відкритість культури і доступність капіталу. Реалізація соціальних інновацій у політичній сфері передбачає наявність конкуруючих партій, «мозкових центрів», інноваційних фондів, конкуруючих ринків.

Достатньо розробленою є також тематика соціальних інновацій у сфері соціальної економіки, тобто галузей, які задовольняють потреби людини, та у сфері трансформацій суспільних відносин, зокрема в управлінні на регіональному та місцевому рівнях, яка пов'язана з розвитком громадянського суспільства.

Отже, під соціальними інноваціями треба розуміти нові стратегії, концепції, ідеї та механізми їх упровадження, що задовольняють різноманітні соціальні потреби суспільства. Останні, як правило, знаходять вираз у різного роду соціальних рухах, що можуть мати місце як на національному, так і на регіональному та місцевому рівнях. Саме соціальні рухи доводять «соціальну заявку» суспільства в цілому або певної громади до відома держави. З цього погляду особливу цінність становлять дослідження, присвячені розвитку соціальних рухів як методу пошуку ідей соціальних інновацій, рушійної сили людського розвитку.

1.2. Формування соціальних інновацій як закономірний процес розвитку суспільства

Найважливіші наукові відкриття і винаходи, технологічні прориви, нагромадження різноманітних за характером інновацій, у тому числі соціальних, неодноразово викликали (прямо чи опосередковано) принципові зміни у способі життя людей. Аналіз типів нововведень, їх джерел, характеристик і чинників у історичному ракурсі дає підстави

для висновку про перехід від технократичного до соціального бачення цих процесів.

У ХХІ ст. самостійний інноваційний розвиток окремої сфери людської діяльності у принципі стає неможливим — глибокі інновації в одній сфері іманентно супроводжуються інноваціями в інших пов'язаних з нею сферах. Інноваційні процеси набувають дедалі більшого соціального забарвлення і спрямованості. Процес поширення інновацій у сучасному світі є результатом синтезу нових технологій, нової духовності та нової структури економічних відносин; він сприяє узгодженню інтересів різноманітних соціальних і економічних суб'єктів, пом'якшенню соціальних суперечностей і конфліктів [16, с. 14–20].

З історії можна навести дуже багато прикладів наукових інновацій соціального характеру, що зробили вагомий внесок у формування ідей концепції людського розвитку. Так, зростання інтересу до теорії пізнання поряд з накопиченням інформації призвели у ХVІІ ст. до масового захоплення укладанням різноманітних енциклопедій, хоча компендіуми загального знання були досить відомі ще в середньовіччі. Батьком сучасної енциклопедії вважають П'єра Бейля, його перший фоліант «Історичний і критичний словник» з'явився в Роттердамі у 1697 р. Однак найвизначнішою пам'яткою тієї доби став грандіозний французький проєкт «Тлумачний словник мистецтв, наук і ремесел», який підготували Дені Дідро, Жаном д'Аламбером і Єфраїмом Чеймберзом, які поставили собі за мету представити весь масив нагромаджених людських знань. Ця енциклопедія, що вийшла друком у Парижі за період 1751–1765 рр., була програмна, антиклерикальна і дуже критична до існуючого режиму [17, с. 383–384].

Прогресивний поступ суспільства вплинув і на розвиток економічної науки (так званої раціональної економіки), це знайшло втілення в країнах Європи у специфічній ідеї економічного вдосконалення. У другій половині ХVІІІ ст. землевласники почали серйозно перейматися новою наукою про управління маєтками, вони були переконані, що їх можна обернути на ефективні підприємства за допомогою таких заходів, як осушення та дренаж земель, селекція рослин, сівозміна, удосконалення організації тваринництва тощо. Славетне гасло економістів-фізіократів «убогі селяни — вбоге королівство» містило зародок революційного уявлення, що національний добробут можна забезпечити лише на основі особистого добробуту і свободи кожної людини [17, с. 621–623].

Коріння ще однієї соціальної новації — страхування — можна простежити від торговельних міст середньовічної Італії, де впровадили

принцип «взаємності», або поділу ризику. Інтенсивне зростання, охоплення нових соціальних прошарків і поширення кордонів страхового бізнесу у XVIII ст. відображає підвищення рівня безпеки в багатьох інших сферах (страхування від пожеж, нещасного випадку, страхування житла та здоров'я). У середині XIX ст. уряди почали замислюватися над вигодами загальної системи страхування, а в 1888 р. німецький уряд запровадив систему страхування здоров'я і пенсійне страхування для всіх державних службовців. Наприкінці XX ст. концепція «соціальної захищеності», доступної для кожного за правом, стала загальновизнаним ідеалом. Страхування мало далекосяжні наслідки і в царині демографії та соціальної психології. В 1693 р. Королівське товариство доручило Е. Галею підготувати статистичний звіт про «рівні людської смертності». Проаналізувавши дані про народжуваність і смертність за 1687–1691 рр. у Бреслау (нині Вроцлав) в австрійській Сілезії, він побудував таблицю, в якій показав вікові групи, приблизну кількість населення, щорічну кількість смертей у кожній групі. Ця таблиця як прообраз таблиць смертності була піонером страхових статистичних обрахунків, на підставі якої Е. Галей сформулював принципи визначення можливої тривалості життя та мінливих імовірностей смерті [17, с. 650].

Взаємообумовленість і взаємозв'язок технологічних та соціальних інноваційних процесів надзвичайно яскраво виявляється на прикладі індустріалізації XIX–XX ст. [18, с. 21–22]. Індустріалізація почала породжувати небачені до того міграційні хвилі (спершу локальні або сезонні міграції від села до заводу, потім переселення із сіл до міст, а з 1850-х рр. — міжнародні та міжконтинентальні міграції до всіх промислових міст Європи і США), що призвело до виникнення значних соціальних проблем, які потребували нагального вирішення. Зокрема, поширення найтяжчих епідемій спричинило революцію в громадській та особистій гігієні й посприяло формуванню суспільних служб охорони здоров'я¹. Значного розвитку набула освіта: загальна початкова ос-

¹ У 1848 р. в Лондоні було засновано Загальну раду здоров'я, яка мала звернути увагу на нездорові умови життя та високу смертність в англійських містах, що швидко зростають. Закон Дізраелі (1875 р.) накладав на всі органи місцевої влади відповідальність за ретельне прибирання нечистот, каналізацію та водопостачання. В результаті, за чергової четвертої пандемії холери британські втрати становили лише одну десяту втрат, що їх зазнали Росія, Німеччина, Італія та Австро-Угорщина. Після п'ятої пандемії (1893–1894 рр.), коли Гамбург втратив понад 8 000 городян, а Москва й Санкт-Петербург – понад 800 000 осіб, Британія могла пишатися тим, що запобігла останньому спалахові холери на своїй території [17, с. 800].

віта стала необхідністю для дітей обох статей, зросла потреба у професійній освіті, до вищої освіти стали долучатись і жінки, масова писемність відкрила шлях до нових форм масової культури. Наукові методи почали застосовувати до вивчення людини так само, як і до вивчення природних феноменів. В університетах з'явилася низка соціальних наук — економіка, етнографія, антропологія, лінгвістика, соціологія [17, с. 782–803]. Наслідки індустріалізації спровокували численні соціальні зміни у суспільстві та психології людства, зокрема певну психологічну залежність від інституцій держави. Почали формуватись інтереси споживача і платника податків, риси вимушеної ощадливості, зароджувалися класова, національна і політична свідомості. Зміну людських поглядів за час, що відокремив промислову революцію від руху на захист довкілля, демонструє такий приклад: у вигодах електрики (її відкрили в 1805 р.) ніхто не сумнівався, тоді як використання ядерної енергії спровокувало палкі суперечки в суспільстві.

Соціальні інновації XIX ст. пов'язують, зокрема, і з ім'ям Президента США Бенджаміна Франкліна, всесвітньо відомого також як учений, винахідник, філософ, економіст і видавець. Він заснував в Америці перше наукове товариство, а його пропозиція до науковців обмінюватись інформацією та ідеями в галузі природничих і прикладних наук і підтримувати зв'язки з дослідниками в інших країнах з метою покращити власне життя та поліпшити умови існування всього людства цілком заслуговує називатись соціальною інновацією. Б. Франклін відомий також удосконаленням місцевого самоврядування, впровадженням страхування та заснуванням першої в Америці бібліотеки.

Поряд з розвитком науки і технологій, які справили величезний вплив на соціальне становище найширших верств населення, у суспільстві визрівали ідеї власне соціальних перетворень, які нині по праву належать до соціальних інновацій. Ідеї радикальних реформ у соціальній сфері належать Роберту Оуену та іншим соціологам, зокрема Карлу Марксу, Максу Веберу та Емілю Дюркгейму, предметом досліджень яких був більш широкий спектр соціальних змін.

Особливо показовим історичним прикладом соціальних інновацій є започаткований Р. Оуеном на зламі XVIII та XIX ст. соціальний експеримент на власних бавовнопрядильних фабриках у селі Нью-Ланарк. Він забороняв дітям, яким менше 10 років, працювати і посилав їх у збудовані школи; діти старшого віку поєднували роботу з навчанням у школі. Для дітей працюючих матерів було створено ясла і дитячі садки, їх забезпечували безоплатним медичним обслуговуванням і хорошою на ті часи освітою, включаючи вечірню школу. Соціальний ек-

сперимент Оуена мав надзвичайний вплив на весь подальший розвиток соціальних рухів як пошуку ідей соціальних інновацій.

У доповіді за результатами виконання проекту SINGOCOM (Соціальні інновації, врядування і розбудова місцевих громад), здійсненого в рамках Європейської Комісії, соціальні рухи визначено як соціальні інновації, які задовольняють соціальні потреби людей (на противагу індивідуалізму), або розширюють можливості людей, або забезпечують їм доступ до соціальних благ [19]. У такому трактуванні соціальні рухи цілком можна розглядати також як невід'ємну складову людського розвитку.

В історії європейських соціальних рухів другої половини XIX ст., які мали інноваційний характер, можна виділити чотири основних типи.

24 *Буржуазно-ліберальна філантропія.* Буржуазно-ліберальна ідеологія, яка ґрунтувалася на індивідуалізмі, не припускала колективних дій, особливо нижчих суспільних верств. Однак перед обличчям бідності й деградації міського населення, що загрожували долі індустріалізації, а відтак — добробуту буржуазії, заможні громадяни започаткували багато ініціатив для полегшення умов життя і праці бідняків — від тиску на уряд з метою прийняття соціального законодавства до утопічних благодійних експериментів, нерідко із сильним патерналістським підтекстом.

Зміст соціальних інновацій у рамках філантропії охоплював широкий спектр діяльності щодо поліпшення становища бідних верств населення — від надання дешевого житла до забезпечення харчуванням, працевлаштуванням, освітою і медичними послугами. Найпередовішою формою була діяльність самоврядних громад. Більш консервативними і патерналістськими виглядають на цьому тлі приватні програми забезпечення житлом, що одночасно слугували засобом підвищення контролю над життям працівників. Інституціями, що впроваджували подібні заходи у життя, були різного роду фонди, асоціації, громади та корпоративні спілки. Ці структури діяли, зазвичай, незалежно від держави.

Благодійна діяльність церкви відзначається широким спектром — від централізованої роботи римо-католицьких організацій до децентралізованих дій місцевих парафій і громад протестантських церков. В історичній перспективі на цей процес суттєво вплинув реформістський рух, який пробудив до життя автономізацію церковних громад і посилення їх ролі у соціальній політиці. Цілі церковної благодійності у найбільш авторитарних формах були здебільшого моралістськими. У найпрогресивніших і найактивніших формах діяльності церковних громад за мету ставилися створення кращих умов життя і праці як

надійної основи церковної громади та реалізація власного потенціалу людини. Зміст благодійної діяльності церковних громад полягав у наданні притулку, харчів, роботи, освіти і медичних послуг.

Громадські об'єднання взаємодопомоги. Корені організацій взаємодопомоги, які виникли у XIX ст., можна знайти у середньовічних гільдіях, братствах та об'єднаннях громадян. Однак у нову добу вони зазнали сильного впливу з боку соціалістів-утопістів, зокрема Сен-Симона, Фур'є, Оуена, а пізніше — Прудона. Їхні ідеї дали поштовх великій кількості експериментів не тільки в буржуазно-ліберальному, а й у християнському таборі, а також серед робітників, які почали об'єднуватися у спілки і робітничі рухи.

Діяльність громадських об'єднань мала широкий спектр: спільний догляд дітей, страхування на випадок хвороби або нещасного випадку, надання кредитів і житла, а також більш глибокі, такі, що проникали у процеси виробництва, суспільного відтворення і формували відмінний спосіб життя і людських відносин. Вони могли мати патерналістські форми і керуватися згори, особливо якщо йдеться про фінансову підтримку з боку буржуазних верств. Більш розвинуті були повністю самоврядними, хоча так само одержували підтримку від спонсорських організацій (християнських, робітничих, а поде-куди й буржуазно-ліберальних).

Метою громадських об'єднань взаємодопомоги було поліпшення умов життя і праці через колективну взаємодопомогу, виробничу кооперацію та організацію життя громад. Подібна діяльність не вкладалася в рамки капіталістичної системи, але й не становила для неї прямої загрози. Окремі громади, асоціації та їхні кооперативи, забезпечуючи житлом або дешевими товарами, надаючи кредити, страхування та інші послуги, лише демонстрували, як прийти до більш справедливих і гармонічних суспільних відносин, а відтак — вищого щабля їх розвитку.

Найбільш успішним втіленням цих ідей став надзвичайно диверсифікований і життєздатний кооперативний рух у вигляді виробничих або споживчих кооперативів, кредитних спілок або житлових кооперативів — усі ці організації мають потужний політичний, а часто і структурний вплив на суспільство в багатьох країнах. У деяких країнах, наприклад в Італії, кооперативи і нині є становим хребтом третього сектора.

Соціалістичний робітничий рух. Робітничий рух пройшов через різні історичні етапи й еволюціонував різними шляхами, які спершу пролягали між утопічним соціалізмом і тред-юніонізмом, поки не знайшли собі ідеологічного підґрунтя у вигляді марксистського наукового соціалізму, а далі знов розділилися на декілька течій. Основні характе-

ристики робітничих рухів, що згрупувалися за цією траєкторією, за винятком хіба що анархізму, мають сильний політичний вимір — швидше класову ніж громадянську платформу, а відтак — більший масштаб діяльності (регіональний, національний і навіть міжнародний). Політична спрямованість робітничих рухів виокремлювала їх від усіх інших типів самоорганізації суспільства, що спостерігалися раніше.

До початку XX ст. робітничий рух розділювався на три основних течії: анархізм, комунізм і соціал-демократію, кожна з яких мала свої політичні або національні відгалуження. Незважаючи на спільне негативне ставлення до капіталізму, кожен з цих рухів мав різні цілі, стратегії та методи їх досягнення. Анархісти й комуністи мали на меті революційне перетворення суспільства, спершу без участі держави, а згодом — шляхом перебирання на себе контролю над державою. Соціал-демократичні реформатори ставили за мету демократизацію суспільства через державні інституції, перерозподіл соціальних благ шляхом побудови всенародної держави загального добробуту, зниження соціальних ризиків для найманих працівників та їхніх сімей та інтеграції пролетаріату в суспільство.

У XX ст. до вищезазначених типів додалися ще два: масові громадянські рухи й альтернативні, експериментальні, часто орієнтовані на окремі територіальні громади або групи населення.

Упродовж перших десятиліть XX ст. у більшості промислово розвинених країн соціальні рухи практично збігалися з робітничими і наслідували їх риси сильної політизації та інституціоналізації, тобто виступали у формі організованих політичних акцій. Політичні акції, в усьому їх розмаїтті, тим не менше, поляризувались у двох основних таборах: організації та ініціативи під егідою соціалістичних або комуністичних партій, з одного боку, і організації та ініціативи за сприяння християнських соціалістів (особливо католицької церкви) — з другого. Найбільші їх досягнення перед Другою світовою війною полягали у прийнятті соціального законодавства в більшості промислово розвинених країн, якими держава запроваджувала соціальні гарантії для трудящих та їхніх сімей щодо охорони здоров'я, освіти, соціального страхування і соціального забезпечення.

Після Другої світової війни у світі створилися зовсім відмінні соціально-політичні й економічні умови для розгортання громадянських рухів порівняно з довоєнним періодом. По-перше, на заміну консервативним урядам у 1960-х рр. у більшості розвинених країн до влади прийшли помірковано ліві сили, або ж вони перебували у складі урядових коаліцій. Замість класової боротьби і конфронтації приходить

громадянська злагода і система соціального діалогу. По-друге, цей період було відзначено безпрецедентними темпами економічного зростання, яке забезпечило так само безпрецедентне підвищення добробуту широких верств населення і сприятливу ситуацію на ринку праці. Завдяки цим обставинам стало можливим провести важливі соціальні реформи, результатом яких стало утвердження соціальної держави практично в усіх розвинених країнах. Так, уже наприкінці 1970-х рр. в Італії, Бельгії, Франції, ФРН на соціальні потреби спрямовувалося понад 60% державних видатків.

Однак ця доба економічного процвітання була ознаменована і новим піднесенням соціальних рухів — від студентських заворушень наприкінці 60-х рр. до організованих масових рухів, що об'єднували різні соціальні сили (жінок, середній клас, національні меншини) у боротьбі за досягнення соціальних і політичних цілей. Так, в Італії та Франції студентські протести мобілізували сили робітників, і разом вони добилися значного вдосконалення трудового законодавства. В інших країнах Європи соціальні рухи боролись і досягали своїх цілей: від кращих житлових умов — до законодавства про розлучення, від антиядерної енергетичної політики — до кращого соціального забезпечення, від змін у міській забудові — до кращої якості навчання. Активізація соціальних сил упродовж цього благополучного в економічному сенсі періоду (до середини 70-х рр.) знаходить пояснення у стрімкому зростанні студентської маси і кількості робітників — логічному наслідку урбанізації та добробуту всіх суспільних верств, які нарешті могли дозволити собі або своїм дітям здобути вищу освіту.

І навпаки, період економічного спаду, що настав услід за першою світовою енергетичною кризою, не був ознаменований зростанням громадянської активності, принаймні на національному рівні. Це пов'язують з диверсифікацією економіки, появою нових наукоємних галузей, і відповідно, дробленням робітничого класу та інших верств, соціальні потреби яких також певним чином диверсифікувались, коли були задоволені перші матеріальні потреби. Натомість виникли нові, які сягали вищих порядків, ніж харчування, житло й одяг: у розвинутих соціальних послугах, здоровому довкіллі та рекреації, миру і спокої, культурі та мистецтві; відповідно, утверджувалася ідеологія індивідуалізму.

У 1990-х рр. у західному суспільстві відбулося подальше утвердження неоліберального курсу. Останній характеризувався відповідними інституційними інноваціями, які не завжди були спрямовані на вдосконалення існуючої держави загального добробуту. З'явилися труднощі

у забезпеченні функціонування системи соціального захисту, зокрема таких її складових, як соціальні допомоги по безробіттю та самотнім матерям, доступу до освітніх і медичних послуг, соціальних послуг інвалідам, літнім людям, іммігрантам тощо. На порядок денний вийшли такі поняття, як «андерклас» і «соціальна ізоляція» — з одного боку, та «ідентичність» і «група» — з іншого. Це ознаменувало нову фазу в розвитку суспільства, коли пошук розв'язання соціальних проблем зосереджувався не на державі або ринку, а спрямувався на саме суспільство: неурядові організації, місцеві громади, товариства самопомогли тощо — все, що тепер називається «третім сектором» і який у багатьох країнах активно підтримує держава. Сучасні громадські ініціативи за своєю формою і значенням дуже нагадують громадські об'єднання, що почали виникати ще у XVIII і розвинулися в XIX ст. — за своїм баченням ролі громадян, заохоченням їх об'єднуватись у спілки та формуванням суспільної свідомості.

Якщо порівнювати закономірності суспільного розвитку України із західними суспільствами, кидається у вічі відсутність масових громадянських рухів не тільки за часів тоталітарного режиму, а й після його зникнення. Фахівці Міністерства юстиції України відзначають збільшення громадської активності впродовж останніх років, особливо в період виборчих кампаній, що виявляється у зростанні кількості утворених і зареєстрованих політичних партій та/або їх структурних утворень і громадських організацій [20]. Однак найактивніше створюються громадські організації професійного спрямування (об'єднання лікарів, учителів, правників, податківців тощо), оздоровчого та фізкультурно-спортивного спрямування, молодіжні громадські організації. Як відзначають спеціалісти Національного інституту стратегічних досліджень, суттєвою і навіть знаковою особливістю сучасних українських недержавних організацій є їх фінансова залежність від організацій-донорів, переважно закордонних, без якої їх діяльність була б неможливою. Причому активно підтримуються ресурсні (сервісні) центри, які є потужним механізмом корекції розвитку «третього сектору» країни в тому напрямі, який вважають за потрібний спонсори (донори) [21].

Відтак, соціальні інновації в Україні диктуються більше економічною необхідністю, ніж громадянськими рухами як виразниками потреб соціального прогресу, що, відповідно, актуалізує проблему визначення закономірностей взаємозв'язку інноваційного розвитку суспільства та реалізації концепції людського розвитку.

1.3. Якість людського потенціалу

Сталий соціально-економічний розвиток України, збереження високих темпів економічного зростання вже у найближчій перспективі неможливі на старій техніко-технологічній базі та за рахунок переважно екстенсивного розвитку галузей сировинного комплексу. Це обумовлює необхідність рішучих дій щодо переорієнтації економіки з сировинної на інноваційну модель соціально-економічного поступу. В умовах глобалізації, коли становище та майбутня доля країни значною мірою залежить від її місця у міждержавному розподілі праці, економічна динаміка України в індустріально-сировинному і тим більше аграрно-сировинному «амплуа» означає для неї зростання без розвитку.

Ринкові перетворення в Україні не привели до модернізації її економіки, про що свідчить погіршення протягом трансформаційного періоду й без того відсталого технологічного складу виробництва (збільшення частки енерго-сировинних товарів і проміжного споживання), його висока матеріало- й енергомісткість, зрештою, зростання виробництва в останні роки переважно на старій техніко-технологічній базі, без широкомасштабного розповсюдження нових технологічних укладів, адаптації до екологічних викликів тощо. З боку людського виміру соціально-економічного розвитку слушність цієї тези підтверджується консервацією праценадлишково орієнтованої соціально-професійної структури зайнятого населення з надто високою часткою представників найпростіших професій, збільшенням рівня зайнятості у сільському господарстві (причому переважно за рахунок особистих селянських господарств), зростанням частки зайнятих у традиційних галузях сфери торгівлі й послуг (що допоки акумулюють робочу силу невисокої кваліфікації та освітнього рівня) на тлі вельми незначної частки праці, задіяної у виробництві інформації, наукомісткої продукції, а крім того — і загальною несприятливою динамікою основних демографічних процесів і погіршенням певних якісних характеристик населення.

Як свідчить історичний досвід суспільно-економічної еволюції, динамічний ривок у розвитку соціально-економічних систем досягається на основі пошуку нових способів ресурсного підживлення, що виявляється у черговій технологічній революції [22]. При цьому соціально-економічний прогрес упродовж останніх століть здійснюється за умов зменшення обсягу ресурсного забезпечення на основі підвищення ефективності його використання, віддачі. Наприклад, сучасний деоекономічний розвиток ілюструє поступальне скорочення маси використовуваної праці, ролі фізичних зусиль «на користь» зростання

продуктивності праці за рахунок техніко-технологічних нововведень та підвищення якості робочої сили. Відтак дедалі чіткіше проявляється суспільно-економічна тенденція, згідно з якою «...у розвинутих суспільствах людина набуває особливої цінності, ...більш рідкісним і більш цінним виявляються люди» [23, с. 462] та першочергового значення набувають їхні якісні характеристики.

Категорія «якість населення» виражає певні здібності, можливості населення, пов'язані з різними видами його життєдіяльності, що виявляються тією чи іншою мірою (залежно від умов) у суб'єкт-об'єктних взаємодіях через конкретні властивості індивідів та їхніх груп. Поняття «якість», як відомо, відображає природу і специфіку певного формування (у даному разі — населення) і породжується як певними зв'язками, що виникають у процесі життєдіяльності, так і внутрішньою сутністю людини, її субстанціональними особливостями. «Різні» населення відрізняються між собою за ступенем розвитку здібностей, реалізації функціональних можливостей населення як суб'єкта життєдіяльності. Ті чи інші ознаки слід відносити до якості населення, насамперед виходячи з належності даної ознаки суб'єкту соціально-економічних зв'язків (у суб'єкт-об'єктній взаємодії). Якість населення постає, таким чином, у вигляді цілісної характеристики населення як системи з певною структурою і являє собою інтегральну сукупність властивостей-можливостей населення як суб'єкта життєдіяльності. Ті ж ознаки, характеристики, що виражають природу об'єкта в будь-якій його формі (речові елементи продуктивних сил, уречевлені результати праці, створені соціальні інституції й системи та багато іншого) за загальним правилом слід відносити до умов формування якості населення.

Саме умови формування якості населення (в тому числі і власне матеріальні умови) неминуче несуть певне демостворююче навантаження, виконують деморозвиваючі (або деморуйнуючі) функції. При цьому регулювання механізму функціонування і розвитку будь-якої системи можна трактувати як створення комплексу умов реалізації суттєвих взаємодій, що лежать в основі її відтворення (руху), перетворення різноманітних можливостей якісного зростання, закладених у системі «населення», із формальних на реальні. Комплекс чинників формування якості населення включає явища різного детермінуючого рівня: умови відтворення населення і робочої сили, наявні стимули (до підвищення освітнього рівня, збереження здоров'я, реалізації професійних і творчих здібностей тощо), власне причинно-наслідкові взаємозв'язки. Найважливішими демоекономічними характеристиками якості населення є його трудовий потенціал (в якому втілюється кіль-

кісна і якісна визначеність трудових можливостей населення), освітній рівень і стан здоров'я.

Проблема збереження і поліпшення якості населення нині є однією з найбільш значущих для відтворення населення всіх європейських країн, охоплених, більшою чи меншою мірою, депопуляційними тенденціями й позбавлених можливостей кількісного нарощування «ресурсів праці». Тож на передній план висувається проблема становлення «демографічної рівноваги» нового типу, за якої зменшення чисельного поповнення або навіть скорочення кількості населення компенсується (хоча б певною мірою) поступальним підвищенням якості населення (і, зокрема, його економічно значущих характеристик), ґрунтованим на поліпшенні умов формування людського потенціалу. При цьому якість населення виступає однією з найважливіших детермінант, а водночас і вагомим критерієм результативності розвитку економіки. Адже кінцеві результати соціально-економічного розвитку в сучасних умовах визначаються рівнем і ступенем реалізації людського потенціалу країни. Саме людський потенціал у розвинутому світі розглядається як основна складова національного багатства і рушійна сила економічного зростання. Рівень та стан людського потенціалу визначається розгалуженою сукупністю параметрів (власне чисельність населення і фактори її динаміки, гендерна та поколінна збалансованість, тривалість життя, економічна активність населення, рівень його освіти, професіоналізму і кваліфікації, соціокультурні характеристики населення, його пасіонарність та ін.).

Вагомий приріст продуктивності в розвинених країнах — осередках постіндустріальної цивілізації — у сучасних умовах досягається на інноваційній основі, через впровадження нових організаційно-технічних і технологічних рішень. Водночас до зростання продуктивності як основи економічного розвитку призводять не лише техніко-технологічні зрушення, а й прогресивні інституціональні зміни. Відтак об'єктивно інноваційний економічний розвиток неможливий як без техніко-технологічних інновацій, так і без соціальних — інновацій у системі соціально-економічних відносин і в механізмах, що їх регулюють, в організації виробництва, без прогресивних змін у соціальній структурі населення. Втіленням і кінцевим результатом інноваційного поступу (і в його економічній іпостасі, і у царині людського розвитку) стає саме підвищення якості населення.

Проблема якості населення на теренах нашої країни (і колишнього СРСР) тривалий час розглядалася в контексті «вдосконалення» соціально-економічних структур населення і людських ресурсів у їх безпо-

середній залежності від виробництва. Обмеженість такого концептуального підходу, за якого на периферії опинилися такі значущі прояви якості, як здоров'я населення, інтелектуальний потенціал та його соціально-культурні особливості тощо, все більш чітко виявляється в міру нівелювання ряду жорстких граней між якостями людини як носія робочої сили та її особистісними якостями.

32 Як засвідчує зарубіжний досвід останніх десятиліть, кращі результати не лише в людському розвитку, а і щодо забезпечення сталості економічного зростання досягають країни, яким вдається забезпечити поєднання економічної ефективності з соціальною результативністю через налагодження економічних механізмів і оптимізацію діяльності соціальних інститутів, що виступають як спосіб узгодження інтересів і цілей взаємодіючих у процесі економічної діяльності суб'єктів. З огляду на це можна стверджувати, що досягнення основних цілей людського розвитку базується на економічному зростанні, але останнє, у свою чергу, залежить від ефективного використання соціально-демографічних чинників. При цьому у взаємозв'язку економічного та соціального в сучасних умовах усе більш чітко виявляється об'єктивна тенденція до підвищення ролі соціальних факторів в економічному розвитку, що зумовлює необхідність посилення її соціальної орієнтації. Тож у світовій практиці дедалі поширенішою стає орієнтація на досягнення саме соціально-економічної ефективності, що передбачає отримання високого соціального ефекту за збереження динамізму економіки. Як доводять представники інституціонального напрямку Р. Хайлбронер і Л. Туроу, оцінити всі результати самим лише економічним розрахунком не можна [24–25].

Слід враховувати, що системність соціальної та економічної складової суспільного життя не передбачає їх автоматичну взаємоузгодженість, повну внутрішню взаємопов'язаність, а отже — виникає проблема регулювання взаємодії між ними, підтримання динамічного балансу. Так, у сучасних вітчизняних умовах відсутність належної ув'язки економічної ефективності з соціальною справедливістю і результативністю, невирішеність багатьох соціальних проблем, деформації та незрілість відповідних соціальних інститутів, дезінтеграція суспільства і повільне визрівання тих соціально-економічних груп населення, які мають стати рушійною силою подальших ринкових та інноваційних перетворень, відчутно гальмує власне економічний розвиток. При цьому переважання матеріало-, енерго- і трудомісткого виробництва, реалізація витратного варіанта економічного зростання в Україні (а розвиток соціальної сфери на даному етапі також має переважно ек-

стенсивний характер і вирізняється низькою результативністю) обертається кількісним вичерпанням і якісним виснаженням не лише природно-матеріальних, а й людських ресурсів (що, зокрема, втілюється у погіршенні стану здоров'я та підвищенні смертності населення), і є одним з індикаторів загострення протиріччя між економічними та соціально-демографічними аспектами суспільно-економічного розвитку (яке притаманне екстенсивному його типу). Він сигналізує про нагальну необхідність зміни загальної парадигми економічного і соціального поступу та конкретних засобів забезпечення економічного зростання.

Визначальною рисою сучасної економічної динаміки розвинених країн є використання знань для систематичних інновацій і новаторства. На передній план у розвинутому суспільстві висувається виробництво наукових знань та інформації [26], знання фактично замінює собою традиційну тріаду землі, праці й капіталу і перетворюється на універсальний засіб виробництва, а його носії — представники «нового середнього класу», «інформаційні працівники» — виступають головним суб'єктом сучасної економіки. Знання виходять на передній план у результаті проходження тривалого історичного етапу їх накопичення та поширення. Важливе значення у цих процесах має поява засобів, що забезпечують збереження, обробку і поширення інформації (технології обробки і передачі інформації), система освіти та інформаційний сектор загалом. Економічне зростання все більше забезпечується за рахунок використання інформаційних ресурсів і джерел, головним носієм яких виступає людина з високим рівнем загальноосвітньої, наукової та спеціальної підготовки. За цих умов традиційне «ядро» системи економічних відносин — відносини власності на засоби виробництва (фізичний капітал) — поступається своїм місцем і значущістю соціально-трудовим відносинам з приводу використання знань, навичок, компетентностей працівників, тобто інтелектуального капіталу. Відтак ефективне функціонування економіки дедалі більше залежить від інноваційної активності носіїв інтелектуального капіталу, від того, наскільки працівники зацікавлені (матеріально й морально) в досягненні високих результатів.

З позицій концепції людського розвитку індивід розглядається як різносторонній, багатофункціональний суб'єкт соціальних відносин. Одна з центральних цілей людського розвитку полягає у сприянні вільній самореалізації особистості, поступальному розширенні спектра людських можливостей. Основним і найбільш продуктивним способом самореалізації та розвитку людини, через який мають реалізуватися матеріальний, а значною мірою комунікативний і когнітивний

чинники соціальної адаптації індивідів, є трудова діяльність. Праця є одним із системоформуючих чинників суспільного життя; вона являє собою специфічно соціальну форму руху населення, спосіб його збереження й розвитку. Люди та їхня праця як соціальна діяльність — це основний фактор-складова організації суспільного життя загалом і економіки зокрема; поза працею немислимий розвиток якості населення, саме у трудових відносинах — взаємодіях виявляються і розвиваються економічно значущі властивості — спроможності працівників (освітні, професійні тощо).

Важливою сучасною загальноцивілізаційною особливістю є розширення сфери застосування інтелектуальної, висококваліфікованої праці, розширення можливостей для розвитку інноваційних видів трудової діяльності й інноваційної самозайнятості зокрема. Праця і робоча сила, які в історичній ретроспективі використовувались як поняття, що позначають фізичні зусилля, спрямовані на задоволення матеріальних потреб індивідів, у сучасному постіндустріальному суспільстві асоціюються саме з інтелектуальними зусиллями, що розглядаються як потенційне джерело багатства. Додаткові умови для самозайнятості інноваційного характеру, що вирізняється високою продуктивністю (юристи, програмісти, дизайнери, архітектори тощо), в сучасному соціумі створюються завдяки зниженню капіталомісткості й вартості засобів виробництва². При цьому автоматизація і розвиток мережі інформаційних структур посилює технологічне (а в перспективі, можливо, й інформаційне) безробіття, однак підвищують компенсуючу роль зайнятості у послугах особистого характеру.

Слід зазначити також, що людство нині вступило в епоху, коли професійні та технічні знання, які є основою кваліфікації, швидко застарівають (у цьому виявляється моральне зношення людського капіталу). Це ставить підвищені вимоги до працівників з погляду тих особистісних характеристик, що пов'язані зі здатністю до освоєння нових знань, сприйнятливості до інновацій тощо. Водночас інноваційні види зайнятості дають змогу реалізувати трудовий потенціал осіб з обмеженими фізичними можливостями і створюють, порівняно з традиційними

²Т. Сакайя зазначає з цього приводу: «Дизайнеру для створення його ескізів потрібні робочий стіл, олівці, косинці та інші нескладні інструменти. Фотографу потрібен фотоапарат, оператору необхідна відеокамера. Більшості розробників програмного забезпечення достатньо для роботи невеликого комп'ютера. Ціна на засоби, необхідні для виконання будь-якої з цих функцій, не є позамежно високою: навпаки, їх придбання пов'язане з витратами, що вписуються у більш ніж розумні межі» [27, с. 356].

виробництвом (часто травмонебезпечним, зі шкідливими або несприятливими умовами праці), більш сприятливі умови для збереження здоров'я працюючих. Інноваційна зайнятість у професійних сферах діяльності відкриває також унікальні можливості як щодо здобуття вигравної соціально-економічної позиції, так і щодо творчої самореалізації, високого ступеня автономії у праці. На жаль, в Україні вона слабо розвинута через низький платоспроможний попит, інституційно-організаційні перепони, слабку підтримку мікропідприємництва, неврегульованість питань соціального захисту самозайнятих осіб тощо.

Об'єктивно зумовлена ставка на інноваційні чинники соціально-економічного розвитку в Україні, пошук нових механізмів забезпечення його динамічності у новому тисячолітті висувають на передній план освітньо-професійні параметри населення, адже впровадження нових технологій, здійснення будь-яких сучасних програм неможливі без професійних і освічених кадрів у всіх ланках вітчизняної економіки. Стан освіти традиційно розглядається як один з важливих індикаторів цивілізованості суспільства, чинник гармонійного розвитку особистості, а освіченість населення — визначний показник його якості. В сучасних умовах, коли знання стає основним ресурсом, ця якісна характеристика є визначальною для забезпечення конкурентоспроможності, все більше впливає на позицію індивідів у суспільній ієрархії. Напрямами активізації «освітньо-професійної складової» людського розвитку в нашій країні має бути неухильне зростання освіченості населення і постійне оновлення набутих знань, а також скорочення диференціації освітнього рівня різних верств населення і, зокрема, зменшення міжпоселенських відмінностей щодо освіти, які в Україні традиційно є більш вагомими, ніж статеві, вікові тощо.

В Україні ще до початку трансформаційного періоду було накопичено значний інтелектуальний потенціал, вона має необхідні інтелектуальні ресурси для структурної перебудови економіки і відповідної реструктуризації сукупної праці, для переорієнтації на інноваційну модель розвитку. Однак активне функціонування накопиченого інтелектуального капіталу в динамічних суспільно-економічних і технологічних умовах потребує постійного його оновлення і примноження, що, як уже зазначалося, зумовлено прискореним моральним старінням знань та професійних навичок, необхідністю освоєння світового досвіду і новітніх наукових і техніко-технологічних досягнень. Чинником, який ускладнює відтворення інтелектуального потенціалу населення України, є абсолютно незадовільна ситуація зі становленням системи навчання

впродовж життя та традицій масового індивідуального освітньо-професійного саморозвитку. Немалою мірою ця ситуація є успадкованою, пов'язаною з особливостями менталітету і психології вітчизняного працівника, які формувалися десятиліттями застійно-незмінного соціально-економічного буття в умовах відсутності вільної конкуренції, ізоляваності від світових тенденцій і досягнень, що породило мовні бар'єри, комплекси самодостатності та інші негативні наслідки.

З переходом до нової парадигми соціально-економічного розвитку цілком імовірною стає перспектива витіснення на периферію суспільного життя представників застарілих, безперспективних, неінноваційних професій, а також осіб, які не поповнюють свої знання. Вже нині «мікроелектронна революція» загострила проблеми функціональної неграмотності доволі широких верств працівників, особливо старших вікових груп. Принагідно слід зазначити, що пристосування старіючого у демографічному відношенні населення до прискорення темпу соціально-економічного життя, формування і збереження тих якостей сукупного суб'єкта суспільної діяльності, що дають змогу забезпечити стає економічне зростання на основі інноваційної моделі розвитку, є значною демоекономічною проблемою.

Взагалі слабкими сторонами населення України, порівняно з розвиненими країнами, є далеко не масове володіння ресурсами інформаційних технологій і телекомунікацій, іноземними мовами, демократичним світоглядом, а також недостатність певних особистісних умінь (зокрема, критичного мислення, самоповаги, вміння управляти змінами, самостійно вирішувати посталі проблеми тощо). При цьому масова відсутність в українських громадян матеріальних можливостей, реальних стимулів, традицій і навичок безперервного підвищення рівня освіти впродовж життя віддаляє нашу країну від європейських взірців і стандартів у царині освіченості населення³, значно ускладнює інтеграцію у світовий інформаційний та науково-технологічний простір.

Нині в Україні величезним є розрив між порівняно невеликим інноваційним і масштабним традиційно-консервативним сегментом економіки і відповідними групами населення. Джерелами формування першого сегмента виступає розширення свободи економічного і соціального вибору, пробудження ділової активності, індивідуально-досяжних установок індивідів, підвищення навчальної активності й пасіонарності, зміни соціокультурних характеристик і менталітету

³ Наприклад, згідно з європейськими стандартами високоосвіченою вважається людина, яка володіє п'ятьма європейськими мовами.

в напрямі розширення інноваційних елементів. Соціальна база становлення цього суспільно-економічного сегмента в Україні ще вузька і охоплює переважно представників поколінь молодшого та середнього віку з високим освітнім рівнем, які живуть у великих містах і мають доступ до ресурсів соціального капіталу (здебільшого представників або вихідців із впливових і забезпечених верств). На противагу цьому, переважна частина населення «прив'язана» до застарілих технологічних і економічних укладів, архаїчних соціально-економічних практик; масові групи дорослого населення мають низьку навчальну активність і пасіонарність, невисоку правову свідомість, виявляють глухий опір реструктуризації праці, а також практичному засвоєнню нових правил і практик. Усе це свідчить на користь висновку про недостатню поширеність серед населення України ефективних моделей діяльності і стратегій адаптації до змінних соціально-економічних умов, про ще сильні позиції поведінкових норм, взірців і практик консервативної спрямованості. При цьому, на наш погляд, у трансформаційний період в Україні цей розкол не зменшувався, навпаки — виявилася тенденція до поляризації (за освітньо-професійним рівнем, ринково-економічною культурою, пасіонарністю, ментальністю) тих груп населення, які є «носіями» переважно інноваційних елементів свідомості й відповідних соціально-економічних практик, та прихильників традиційно-консервативних моделей поведінки.

Для здійснення інноваційно-постіндустріального прориву необхідним є використання синергетичного ефекту активної участі носіїв інтелектуального капіталу в продукуванні нових знань, ідей, реалізації інновацій. Адже інтелектуальний капітал має емерджентну властивість: капітал колективу, групи населення нетотожний сумі індивідуальних інтелектуальних капіталів учасників; у процесі взаємодії, кооперації інтелектуальних зусиль працівників з'являються множинні додаткові ефекти. Тому ступінь задіяння цього інструменту в поєднанні з активізацією ринкового рушія економічної ефективності — конкуренції (що змушує індивіда самовдосконалюватися, нарощувати свій інтелектуальний потенціал) — визначатиме перспективи виходу вітчизняної економіки на якісно новий рівень, на орбіту інноваційного розвитку.

Слід зазначити також, що розвиток освітньо-професійної складової людського розвитку передбачає перетворення освіти з інституту, який «обслуговує» науково-технічний прогрес і виробництво, на систему, орієнтовану на людину як «міру всіх речей», на розвиток творчих, інтелектуальних здібностей індивіда. При цьому в основу освітньо-виховного процесу нині має бути покладено прагнення до такої

соціалізації особистості, яка базується не тільки (й не стільки) на функціональному підґрунті (що зводить її до абсолютизації досягнення успіху, задоволення короткострокового інтересу), скільки на ціннісній основі. Саме через освіту й культуру, через формування цього нового типу соціалізації, що базується на цінностях і при цьому спрямована всередину організації суспільства, лежить нині шлях до гармонізації соціальних відносин.

38 У низці проблем забезпечення людського розвитку в нашій країні одними з найбільш гострих і важкопереборюваних є проблеми демографічного характеру, в тому числі — доволі довготривале погіршення здоров'я населення. Місце демографічних аспектів людського розвитку і специфіка їх взаємозв'язків з іншими характеристиками визначається тим, що демографічна складова виступає водночас і як підґрунтя, і як наслідок реалізації та розвитку всього комплексу різнопланових потреб і можливостей індивіда, а також як результат функціонування власне економічних ресурсів і механізмів або в інтересах забезпечення людського розвитку, або проти них.

Специфіка кризової демографічної ситуації в Україні визначається тим, що значні кількісні втрати населення, зумовлені не лише низькою народжуваністю, а й значними масштабами передчасної смертності, які не замінюються належним «приростом» якості населення, про що свідчить зокрема погіршення стану здоров'я.

Один з результатуючих і найбільш надійних показників стану здоров'я населення, центральний індикатор демографічної складової людського розвитку — середня очікувана тривалість життя — акумулює в собі (з огляду на різнобічні зв'язки здоров'я і смертності у демоекономічній системі) вплив широкого комплексу соціально-економічних факторів (рівня та умов життя, медичного обслуговування, життєзбережувальної поведінки населення, екологічної ситуації). Довготривала медико-демографічна стагнація і втрата раніше здобутих світових позицій у життєзбереженні населення, вкрай несприятлива ситуація з передчасною смертністю (зокрема, у працездатному віці), надзвичайно висока чоловіча надсмертність висувують медико-демографічну проблему на передній план з усього різноманіття проблем людського розвитку в Україні. У цьому контексті привертає особливу увагу невідповідність довготривалих тенденцій смертності й тривалості життя в Україні як спрямованості їх змін фактично на всьому європейському просторі, так і певним зрушенням щодо загальних факторів, які впливають на стан здоров'я і тривалість життя населення. Так, розбалансованість новітньої динаміки обсягу реального ВВП і тривалості життя в Україні

(винятком став лише 2006 р., позитивний характер демографічних зрушень за підсумками якого ще має пройти «перевірку часом»), так само як і відсутність медико-демографічного ефекту від збільшення обсягу державних витрат на охорону здоров'я (за 2000–2005 рр. вони зросли втричі) зумовлюється і низькою якістю вітчизняного економічного зростання, і нераціональною структурою та неефективністю використання вкладень у медико-соціальну сферу, екстенсивним характером її розвитку.

39 Виходячи з вищевикладеного, необхідно зазначити, що в пошуку інноваційних механізмів — важелів інтенсифікації людського розвитку в Україні слід насамперед орієнтуватися на: а) створення належних матеріальних умов для розширеного відтворення якісної робочої сили й активізації значущих соціальних мотивів інноваційної економічної діяльності з метою не лише підвищення загального рівня доходів населення, а й досягнення прогресивних змін у їх структурі (на користь доходів від інноваційних видів діяльності, від власності, в т. ч. інтелектуальної тощо), збереження та підвищення якості робочої сили, стимулювання сукупного попиту й економічного зростання в Україні; б) підвищення власне якості освіти (насамперед професійної), забезпечення її гнучкості, а також рівного доступу до якісної освіти для різних верств населення; в) стимулювання прогресивних змін у соціально-економічній структурі населення «на користь» високоосвічених, професійно спроможних верств (які вирізняються кращими умовами життя і праці, більш раціональним способом життя, вітальною поведінкою, а відтак — мають вищу середню тривалість життя), а також виховання культури здоров'язбереження у широких мас населення; підвищення ефективності функціонування охорони здоров'я населення і подолання «хворобо центричності» вітчизняної медицини. В свою чергу, як у пошуку шляхів інноваційної модернізації економіки, так і в оцінці темпів постіндустріального просування слід орієнтуватися не тільки (і навіть не стільки) на суто макроекономічні, техніко-технологічні пропорції та показники економічної ефективності, а й на індикатори «людського виміру» інноваційного розвитку, серед яких виділяють секторально-галузевий розподіл зайнятих (у тому числі розширення новітніх сфер прикладання праці, обсягів інтелектуальної діяльності), професійно-кваліфікаційну структуру робочої сили, навчальну активність та освітній потенціал населення, чисельність і склад наукових кадрів тощо.

А кінцеві результати — наслідки виходу країни на інноваційно-постіндустріальну орбіту слід шукати у царині соціально-демографічного

розвитку, а також у духовно-культурному сходженні нації. Як соціально-демографічні критерії результативності інноваційного економічного розвитку можна розглядати припинення широкомасштабного міграційного відтоку носіїв інтелектуального капіталу, зрушення в структурі захворюваності й смертності (нині їй притаманна неприпустимо висока частка екзогенних причин), загальне поліпшення якості й тривалості життя населення. Саме тому поступово актуалізуються питання, пов'язані з поліпшенням якості життя населення в контексті забезпечення інноваційного розвитку суспільства, досягнення збалансованості усіх складових людського розвитку.

1.4. Взаємозв'язок інноваційного розвитку суспільства та реалізації концепції людського розвитку

Сучасний етап економічного розвитку характеризується пріоритетністю науково-технічних досягнень та інновацій, посиленням ролі динамічних конкурентних переваг, обумовлених значним проривом у технологіях та інформаційній сфері. Разом з тим економічний розвиток у контексті інноваційних змін неможливий без забезпечення умов для постійного поліпшення якості людського потенціалу як вирішального чинника становлення інноваційної економіки. Саме тому розвиток людського потенціалу розглядається як мета і критерій суспільного прогресу та економічного зростання, як засіб збільшення доходу, що набуває цінності лише з реальним впливом на добробут людей.

Зростання важливості проблем людського розвитку в сучасному світі визначається кількома чинниками, зокрема посиленням соціальної орієнтації економіки у розвинених країнах і загостренням проблеми нерівномірності в розвитку багатих і бідних країн, яка супроводжує процес глобалізації, а головне — готовність влади і широких верств населення сприйняти ідеї людського розвитку як такі, що можуть бути реалізовані на практиці й дати економічний ефект. Людський розвиток як глобальна концепція суспільного устрою, що має за мету забезпечення гідної якості життя для всіх людей, сприяє подоланню бідності, становленню і розвитку демократії, збереженню соціальної та політичної стабільності в суспільстві. Важливе значення має також протистояння цілей людського розвитку нестримній гонитві за збільшенням доходу на користь виваженого ставлення до природи, збереження і відновлення довкілля.

Людський розвиток визначається не лише як досягнутий рівень добробуту, а й як процес зростання людських можливостей — людина має прожити довге життя, бути здоровою, освіченою, користуватися політичними й економічними свободами і правами, суспільною по-

вагою до особистості. Таким чином, людський розвиток являє собою як процес розширення вибору, так і досягнутий рівень добробуту, де збільшення доходів є лише одним із засобів розширення та полегшення вибору. Отже, основною метою розвитку є підвищення якості життя людей шляхом розширення їхніх можливостей щодо формування власного майбутнього, забезпечення можливості реалізації інноваційних переваг.

Упродовж тривалого періоду пріоритетні позиції займали процеси, що відбувалися у сфері матеріального виробництва і були спрямовані на забезпечення прискореного економічного розвитку та індустріальну трансформацію суспільства. Метою розвитку визнавалося досягнення максимальних обсягів виробництва й валового внутрішнього продукту, забезпечення позитивного торгового балансу і бездефіцитного бюджету, а не розширення можливостей людського розвитку. Накопичення основного капіталу і запровадження нових технологій трактувались як універсальні, визначальні чинники цивілізаційного прогресу. І саме факторний аналіз джерел зростання матеріального багатства вивів науковців на принципово інше бачення ролі та значення людини в економіці, тобто на формування врешті-решт концепції людського розвитку, яка передбачає не тільки пріоритетність людських потреб (ці думки висловлювалися ще античними філософами⁴ [28, с. 27]), а й провідну роль людського потенціалу в забезпеченні сталого інноваційного зростання.

Слід зазначити, що роль людини у суспільному прогресі належним чином була оцінена лише з початком формування економіки як самостійної галузі науки. Засновники кількісної економіки — У. Петті (1623–1687) [29, с. 126],

А. Кетле (1796–1874) [30, с. 67], А. Лавуазьє (1743–1794) — та класики політичної економії — А. Сміт (1723–1790) [31, с. 86], Т. Р. Мальтус (1766–1834) [32, с. 106], Д. С. Мілль (1806–1873) [33, с. 332] — вважали людину не тільки джерелом, а й частиною суспільного багатства. Маржиналісти (зокрема, У. Ллойд) сформулювали принципи раціональної поведінки людини у ринковій економіці, ідею корисності й постулати теорії граничної корисності [34]. Докази існування безпосереднього зв'язку накопичення багатства з розвитком людини обґрунтував один із засновників неокласичного напрямку А. Маршалл, який відзначав, що «вироблення багатства — це лише засіб підтримки

⁴ Ще Аристотель визнавав, що економічне зростання є засобом, а не метою розвитку. Зокрема він зазначав, що «багатство позбавлене усякого смислу, а людина, маючи надмір грошей, може померти з голоду».

життя людини, задоволення її потреб та розвитку її сил — фізичних, розумових і моральних. Сама ж людина — головний засіб виробництва цього багатства, і вона є кінцевою метою багатства» [35, с. 246].

42 До найважливіших здобутків економічної теорії у царині людського розвитку слід віднести наукові дослідження Дж. М. Кейнса, який у 30-х рр. XX ст. найважливішими умовами економічного зростання визначав розвиток і реалізацію здібностей людини, а також реалізацію можливостей її особистого вибору. Не менш важливою ланкою розвитку концепції людського розвитку стало введення в середині XX ст. Т. Шульцем до наукового обігу поняття людського капіталу, під яким розумілася сукупність знань і кваліфікацій, що виконувала подвійну функцію — засобу виробництва і предмета тривалого користування. Знання і компетентність у концепції людського капіталу було визнано принципово важливим джерелом економічного зростання і, відповідно, було визначено економічну роль освіти, науки, охорони здоров'я, що до того трактувалися винятково як галузі, що споживають, але не виробляють [36].

Важливим етапом розвитку концепції людського капіталу з позицій інноваційності можна вважати концепцію розширення вибору А. Сена. Згідно з його точкою зору, добробут людей має оцінюватися відповідно до їх можливостей обирати той спосіб життя, який більшість вважає гідним, а не за рівнем ВВП на душу населення чи іншими макропоказниками. При цьому рівень доходу слід розглядати як засіб розширення вибору кожної людини щодо охорони здоров'я, освіти, економічної та суспільної діяльності. Розвиток, на думку А. Сена, — це процес розширення можливостей, а не підвищення економічного добробуту [37]. Збільшення обсягів пропозиції товарів і послуг може сприяти розширенню можливостей людини щодо задоволення її потреб, а отже, і свободи, але не є самоціллю, оскільки зв'язок між економічним зростанням і розширенням можливостей людини має непрямий, неоднозначний характер. Понад те, зростання виробництва і доходів сприяє розвитку людського потенціалу дедалі повільніше, тобто здатність матеріального збагачення розширювати можливості людей дає дедалі меншу віддачу.

Визначальною тезою концепції людського розвитку є положення про те, що люди не потребують безкінечно високого доходу для забезпечення достойного рівня життя. Більш високий дохід у цілому сприяє розширенню людського вибору, але цей вплив знижується зі збільшенням доходу згідно з теорією спадної корисності доходу. Навпаки, витрати на освіту, зміцнення здоров'я, інші аспекти розвитку людей дають значний за обсягом, тривалий за часом та інтегральний за ха-

рактером економічний і соціальний ефекти, причому цей економічний ефект нерідко значно перевищує віддачу від інвестицій у фізичний капітал. За логікою концепції людського розвитку саме люди стають епіцентром розвитку, оскільки вони є одночасно і головною метою суспільного розвитку, і найважливішим його чинником, і інструментом власного розвитку. При цьому матеріальні ресурси є саме засобом (хоча і дуже важливим) людського розвитку, тоді як результат використання цих ресурсів, його віддзеркалення у сформованих людських здібностях є кінцевою метою.

43 Для України, яка нині за переважною кількістю параметрів економічного розвитку значно поступається більшості європейських країн, остання теза має надзвичайно важливе значення. Економічні тенденції останніх років, подолання системної економічної кризи і вихід української економіки на траєкторію сталого економічного зростання створюють передумови для зміни ситуації. Не варто розраховувати на швидке подолання існуючого відставання — воно є надто великим, і в найближчій перспективі економіка України не зможе забезпечити матеріальних ресурсів, необхідних для досягнення європейських стандартів життя. Але не можна розраховувати на те, що сам по собі економічний розвиток забезпечить вирішення соціальних проблем в Україні. Як свідчить світовий і вітчизняний досвід, економічне зростання супроводжується загостренням проблеми нерівномірності (або навіть асиметрії) в розвитку багатих і бідних країн, регіонів або верств населення, що потребує посилення соціальної орієнтації економіки, точніше, її переорієнтації на забезпечення широких можливостей вибору — кола імовірнісних сценаріїв самореалізації людини.

Водночас саме недооцінка економічної значущості людського розвитку є головною причиною відставання України від розвинених країн. На превеликий жаль, людський розвиток і пов'язані з ним людський капітал і соціальні інвестиції в Україні досі не стали базовими категоріями при формуванні соціально-економічної політики. Зосередження уваги лише на матеріально-грошових індикаторах розвитку зумовлює дедалі більш негативний вплив на стан здоров'я населення і соціальне середовище, призводить до посилення майнового розшарування та суспільної нерівності, погіршення екологічної ситуації.

За даними Доповіді ПРООН про людський розвиток 2007/2008 рр., Україна — одна з небагатьох європейських країн, які досі залишаються у групі країн із середнім рівнем людського розвитку. Національний індекс людського розвитку становить 0,788, що дало змогу посісти лише 76 місце у глобальному рейтингу (табл. 1.1).

Табл. 1.1. Індикатори людського розвитку в Україні та країнах першої «двадцятки» глобального рейтингу*

	Інтегральний показник		Очікувана тривалість життя, років	Валовий сукупний коефіцієнт охоплення навчанням, %	ВВП на 1 особу, дол. США за ПКС	Різниця між рангами за індексом ВВП та індексом людського розвитку
	індекс	ранг				
Ісландія	0,968	1	81,5	95,4	36 510	4
Норвегія	0,968	2	79,8	99,2	41 420	1
Австралія	0,962	3	80,9	113,0	31 794	13
Канада	0,961	4	80,3	99,2	33 375	6
Ірландія	0,959	5	78,4	99,9	38 505	-1
Швеція	0,956	6	80,5	95,3	32 525	7
Швейцарія	0,955	7	81,3	85,7	35 633	-1
Японія	0,953	8	82,3	85,9	31 267	9
Нідерланди	0,953	9	79,2	98,4	32 684	3
Франція	0,952	10	80,2	96,5	30 386	8
Фінляндія	0,952	11	78,9	101,0	32 153	3
США	0,951	12	77,9	93,3	41 890	-10
Іспанія	0,949	13	80,5	98,0	27 169	11
Данія	0,949	14	77,9	102,7	33 973	-6
Австрія	0,948	15	79,4	91,9	33 700	-6
Велика Британія	0,946	16	79,0	93,0	33 238	-5
Бельгія	0,946	17	78,8	95,1	32 119	-2
Люксембург	0,944	18	78,4	84,7	60 228	-17
Нова Зеландія	0,943	19	79,8	108,4	24 996	9
Італія	0,941	20	80,3	90,6	28 529	1
Україна	0,788	76	67,7	86,5	6 848	9

* Джерело: Human Development Report 2007/2008 / UNDP, с. 229–230

Аналізуючи причини відставання, насамперед потрібно наголосити, що показник очікуваної тривалості життя при народженні в Україні є неприпустимо низьким: 67,7 року — це 110 місце зі 177 країн, що беруть участь у рейтингу⁵. Вже одинадцять країн світу перетнули 80-річну позначку в тривалості життя; найвищі досягнення мають Японія (82,3 року), Гонконг (81,9 року), Ісландія (81,5 року, Швейцарія (81,3 року). Серед країн з високим рівнем людського розвитку лише три мають показник нижчий 70 років (Тринідад і Тобаго — 69,2 року, Білорусь — 68,7 року, Російська Федерація — 65 років). Навіть у групі країн із середнім рівнем розвитку гірші показники, ніж в Україні, спостерігаються лише в країнах Середньої Азії та Африки. Населення України має менше можливостей щодо тривалості життя навіть порівняно з середнім показником по всьому світу (68,1 року).

Найкращі позиції з усіх складових індексу людського розвитку України має індекс освіти. Завдячувати цьому слід передусім високому рівню писемності дорослого населення (15 років і старше) — 99,4%. Проте потенціал зростання в цьому напрямі для нашої країни вже вичерпано: оскільки більшість розвинених країн давно досягли повного охоплення населення освітою першого ступеня і вже не ведуть статистику грамотності, рівень писемності дорослого населення при обчисленні відповідного індексу приймається за 99,0%.

За сукупним валовим коефіцієнтом охоплення навчанням (86,5%) Україна посідає 39 місце у світі, випереджаючи багато країн, що входять до групи високого розвитку, зокрема Швейцарію (85,7%), Японію (85,9%) та Люксембург (84,7%), які входять до першої двадцятки країн глобального рейтингу за індексом людського розвитку. Проте у більшості розвинених країн рівень охоплення навчанням наближається, а в деяких (Австралії, Новій Зеландії, Данії, Фінляндії) — навіть перевищує еталонне 100-відсоткове значення. Останній факт свідчить про те, що в цих країнах охоплені навчанням не лише молоді люди, а й особи більш старшого віку, а також про те, що ці країни стали «навчальними центрами» для громадян інших країн.

Показник ВВП на одну особу в Україні — 6 848 дол. США за паритетом купівельної спроможності — визначає 85 місце у світовому рейтингу рівня життя. Цей показник у 4–6 разів нижчий від аналогічних показників високодохідних країн ОЕСР і в 1,5–3 рази — порівняно з іншими країнами, що досягли високого рівня людського розвитку. Водно-

⁵ Дані щодо рейтингу України за окремими складовими індексу людського розвитку наводяться за джерелом: http://hdrstats.undp.org/country_fact_sheets/cty_fs_UKR.html

час кілька країн з цієї групи мають нижчий або близький до України показник ВВП, зокрема Албанія (5 316 дол. США за ПКС), Куба (6 000 дол. США за ПКС), Боснія і Герцеговина (7 032 дол. США за ПКС).

Окрему увагу ПРООН завжди приділяє порівнянню індикаторів людського розвитку залежно від рівня матеріального добробуту, оскільки, як уже зазначалось, інструментальний підхід до економічного зростання є принциповим у концепції людського розвитку. Аналіз у розрізі груп за доходами яскраво свідчить, що між показниками доходів, тривалістю життя і освіченістю населення є щільний взаємозв'язок (табл. 1.2).

Табл. 1.2. Індикатори людського розвитку залежно від рівня доходів*

	Індекс людсько-го розви-тку	Очікувана тривалість життя, ро-ків	Рівень писемно-сті, %	Валовий сукупний коефіцієнт охоплен-ня навчанням, %	ВВП на 1 особу, дол. США за ПКС
Увесь світ	0,743	68,1	78,6	67,8	9 543
Країни з ви-сокими дохо-дами	0,936	79,2	...	92,3	33 082
Країни з се-редніми дохо-дами	0,776	70,9	89,9	73,3	7 416
з них Україна	0,788	67,7	99,4	86,5	6 848
Країни з ни-зькими дохо-дами	0,570	60,0	60,2	56,3	2 531

*Джерело: Human Development Report 2007/2008 / UNDP, с. 232

У країнах з високими доходами (валовий національний дохід у 2005 р. становив у розрахунку на одну особу 10 726 дол. США за ПКС і більше) населення має набагато вищі показники очікуваної тривалості життя (в середньому 79,2 року) та доступності освіти (практично повна грамотність дорослого населення, 92,3% дітей і молоді охоплено навчанням), що забезпечує великий обсяг ВВП (33 082 дол. США за ПКС на 1 особу). Навпаки, країни з низькими доходами (валовий національний дохід на одну особу не більше 875 дол. США за ПКС) не здатні забезпечити ні належної тривалості життя (середній показник — 60 років), ні доступу до освіти (рівень писемності дорос-

лого населення — лише 60,2%, валовий сукупний коефіцієнт охоплення навчанням — 56,3%), ні необхідного економічного зростання (ВВП на 1 особу — 2 531 дол. США за ПКС).

Україна, яка належить до групи країн із середніми доходами, за освітньою складовою наближається до країн з високими доходами, проте має низькі показники тривалості життя і ВВП не тільки для своєї групи, а й порівняно з середніми по всьому світу. Отже, до проблем людського розвитку в нашій країні слід віднести не лише самі по собі низькі показники тривалості життя і ВВП, а й розбалансованість між його складовими. Ранг України за індексом людського розвитку помітно вищий, ніж її ранг за індексом ВВП (на 9 балів), і ця рейтингова перевага цілком забезпечена освітньою складовою (див. табл. 1.1–1.2). Водночас необхідно виявити та визначити шляхи усунення факторів, які перешкоджають реалізації високого освітнього потенціалу в досягненнях щодо покращання стану здоров'я та подовження тривалості життя населення, нарощення обсягів ВВП.

Слід зазначити, що для переважної більшості країн з високим рівнем людського розвитку характерною є гармонійність між його економічною базою (ВВП) і нематеріальними складовими (здоров'ям і знаннями). Близькість позицій за індексом людського розвитку й індексом ВВП свідчить про вдале поєднання, взаємне проникнення та доповнення технічних і соціальних інновацій, залучення та дієвість усіх механізмів суспільного прогресу.

Цілком очевидно, що нині в Україні ключового значення набувають не економічні, а соціально-демографічні складові людського розвитку: покращання стану здоров'я населення та підвищення якості освіти, що на глобальному рівні визнані найбільшим надбанням і головною рушійною силою розвитку суспільства. Необхідне чітке усвідомлення на всіх рівнях управління і кожним громадянином того, що сам по собі економічний розвиток не в змозі забезпечити вирішення соціальних проблем, становлення демократії, свободи та рівності.

Надзвичайно важливим для України є також принципове положення концепції людського розвитку про те, що в центрі уваги має бути не постійне надання нужденним верствам гуманітарної допомоги, а стимулювання розвитку цих людей, їх залучення до активного суспільного життя, розширення можливостей щодо прийняття рішень стосовно своєї долі, але одночасно й посилення відповідальності за прийняте рішення та його виконання. Як процес зростання людських можливостей і розширення людської свободи людський розвиток має базуватися на участі кожного, приносити однакову користь усім громадянам.

Табл. 1.3. Деякі показники охорони здоров'я
«двадцятки» глобального рейтингу

Ранг	Країна	Суспільні видатки на охоро- ну здоров'я, % до ВВП	Кількість лікарів на 100 000 населення	Сумарний кое- фіцієнт наро- джуваності
1	Ісландія	8,3	362	2,0
2	Норвегія	8,1	313	1,8
3	Австралія	6,5	247	1,8
4	Канада	6,8	214	1,5
5	Ірландія	5,7	279	2,0
6	Швеція	7,7	328	1,7
7	Швейцарія	6,7	361	1,4
8	Японія	6,3	198	1,3
9	Нідерланди	5,7	315	1,7
10	Франція	8,2	337	1,9
11	Фінляндія	5,7	316	1,8
12	США	6,9	256	2,0
13	Іспанія	5,7	330	1,3
14	Данія	7,1	293	1,8
15	Австрія	7,8	338	1,4
16	Велика Британія	7,0	230	1,7
17	Бельгія	6,9	449	1,6
18	Люксембург	7,2	266	1,7
19	Нова Зеландія	6,5	237	2,0
20	Італія	6,5	420	1,3
76	Україна	3,7	295	1,2

і демографічної ситуації в Україні та країнах першої
людського розвитку*

Смертність немовлят	Смертність дітей віком до 5 років	Материнська смертність	Імовірність при народженні дожити до 65 років, %	
на 1 000 живонароджених			жінки	чоловіки
2	3	4	92,4	88,7
3	4	7	91,7	85,1
5	6	4	92,2	86,2
5	6	7	91,0	84,9
5	6	1	90,0	83,2
3	4	3	92,3	87,0
4	5	5	92,6	86,1
3	4	6	93,8	86,1
4	5	6	90,4	84,4
4	5	8	92,2	82,1
3	4	7	91,8	81,0
6	7	11	87,0	79,4
4	5	4	93,5	83,9
4	5	3	87,4	81,3
4	5	4	91,9	82,4
5	6	8	89,6	83,7
4	5	8	91,0	81,9
4	5	12	90,8	82,4
5	6	9	90,0	84,9
4	4	3	92,5	84,6
13	17	18	79,5	50,4

*Джерело: Human Development Report 2007/2008 / UNDP, с. 243–262

У ході трансформації України в демократичну державу з громадянським суспільством і соціально орієнтованою ринковою економікою має бути закладено основи зростання ролі людини у суспільному житті та ролі людського капіталу в економічному розвитку. Цього можна досягти лише шляхом визнання на всіх рівнях управління прогресивного розвитку самої людини як кінцевої і головної мети розширеного відтворення, як творчого, найефективнішого і дедалі зростаючого

ресурсу економіки. На користь такого підходу яскраво свідчать дані табл. 1.3–1.4.

Як показують дані табл. 1.3, країни, що досягли найбільших успіхів у людському розвитку, виділяють значні кошти на охорону здоров'я своїх громадян: суспільні видатки на цю сферу сягають 6–8% ВВП. При цьому приватні видатки, як правило, становлять не більше третини в загальних обсягах фінансування заходів з охорони здоров'я.

Тобто реалізація основоположної можливості людини прожити довге, здорове життя має фінансуватися переважно за рахунок суспільних коштів, насамперед Державного бюджету, а також соціального страхування, — тільки ці джерела здатні забезпечити для всіх громадян рівний і масовий доступ до медичних послуг. Загалом видатки на охорону здоров'я у двадцяти країнах, що очолюють глобальний рейтинг за індексом людського розвитку, в розрахунку на одну особу сягають 2–4 тис. дол. США, у найбагатших країнах (США, Люксембурзі) — 5–6 тис. дол. США (з урахуванням паритету купівельної спроможності, дані 2004 р.).

50 В Україні суспільні видатки на охорону здоров'я становлять 3,7% ВВП, приватні — 2,8% ВВП; грошовий еквівалент цих відсотків у розрахунку на одну особу становить 427 дол. США на рік, тобто на порядок менше, ніж у країнах-лідерах. При цьому за показником забезпеченості лікарями (295 лікарів у розрахунку на 100 000 населення) Україна випереджає більшість країн, що входять до групи з високим рівнем людського розвитку (наприклад, у Канаді — 214 лікарів на 100 000 населення, Японії — 198, Великій Британії — 230). Таке співвідношення у показниках фінансового та кадрового забезпечення свідчить не лише про низький рівень оплати праці медичних працівників (а він один з найнижчих з усіх видів економічної діяльності), а й про незадовільне технічне оснащення праці лікарів, відсутність належних заходів щодо впровадження нових видів устаткування, прийомів і методів лікування.

Ефективність суспільних інвестицій і соціальних інновацій особливо виявляється в показниках дитячої та материнської смертності, адже доведено, що вони найбільш залежні від доступності й ресурсної забезпеченості медичної галузі. Коефіцієнт смертності немовлят у країнах першої двадцятки (і навіть тридцятки) глобального рейтингу людського розвитку становить 2–5‰, дітей віком до 5 років — 3–6‰. Показники материнської смертності варіюють значно більше: від 1‰ в Ірландії до 12‰ у Люксембурзі (в останньому випадку це може бути пов'язано з невеликими обсягами сукупності). Загалом імовірність дожити до 65 років для когорти новонароджених у жінок становить 90–93%, у чоловіків — 81–87%, тобто населення дорослого віку також охоплене здоров'я-збережувальними заходами.

Слід відзначити, що у США спостерігається певний дисонанс по всіх перелічених показниках: серед країн першої двадцятки вони мають найвищий рівень смертності немовлят (6‰) і дітей віком до 5 ро-

ків (7‰), один з найвищих показників материнської смертності (11‰) та найнижчу ймовірність для народжених дожити до 65 років (як для жінок, так і для чоловіків). Одна з імовірних причин такої ситуації — це єдина країна з двадцятки, де приватні видатки становлять основне джерело фінансування заходів з охорони здоров'я. І хоча суспільні видатки теж не малі (принаймні за відсотком у ВВП вони не нижчі, ніж у більшості країн), нерівність у доступі до медичних послуг є лише віддзеркаленням глибокого майнового і соціального розшарування в цій країні.

Фінансові й організаційні зусилля, що докладають розвинені країни для збереження і зміцнення здоров'я своїх громадян, мають високу окупність: упродовж останніх 30–35 років очікувана тривалість життя при народженні у населення цих країн зросла на 5–8 років. Розширення можливостей людини прожити довге, здорове життя, крім самодостатньої цінності, має прямий економічний ефект: збереження життєвого потенціалу населення та подовження тривалості життя супроводжується збільшенням тривалості періоду працездатності та вищим рівнем економічної активності населення. Стандартний пенсійний вік у більшості розвинених країн становить 65 років. Нині активно обговорюється питання щодо можливостей подальшого збільшення межі пенсійного віку, в Німеччині вже прийнято рішення про його підвищення до 67 років [38]. І хоч основна причина необхідності такого кроку — прогресуючий процес старіння населення, саме зростання очікуваної тривалості життя дає всі підстави для обґрунтованого прийняття подібних рішень.

51 Значною мірою завдяки збереженню життєвого і трудового потенціалу лише впродовж останніх 10 років у країнах ЄС рівень зайнятості жінок віком 55–64 років збільшився майже на 10 відсоткових пунктів і досяг 34,8% загальної чисельності жінок відповідного віку; по чоловіках у даній віковій групі рівень зайнятості становить 52,6%, а його приріст за десятиліття — 5,5 відсоткового пункту. За даними Євростату середній вік виходу з робочої сили (середній вік, в якому особа остаточно припиняє економічну активність; обчислюється на базі ймовірнісної моделі з урахуванням відносних змін рівнів економічної активності від року до року впродовж віку, який береться для спостереження робочої сили) тільки за 2001–2005 рр. збільшився на один рік⁶. Отже, розширення можливостей людини прожити довге, здорове життя є необхідною передумовою нарощення трудового по-

⁶ <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/>

тенціалу, що набуває особливого значення в умовах звуженого режиму відтворення населення. Відповідно, заходи, спрямовані на покращення стану здоров'я населення та попередження передчасної смертності, слід відносити до інноваційних рушійних сил і механізмів суспільного розвитку.

52 Для України, що має один з найнижчих у світі показників сумарної народжуваності, реалізація інноваційної сутності здоров'язбережувальної політики має стати пріоритетним напрямом соціального розвитку. Хоч і є певні успіхи щодо зменшення смертності немовлят, дитячої (до 5 років) та материнської смертності, ці показники залишаються втричі вищими, ніж у розвинених країнах. За оцінками відділу населення департаменту економічного та соціального розвитку ООН (*the Population Division of the United Nations Department of Economic and Social Affairs*), вірогідність дожиття до 65 років при народженні становить для українських жінок 79,5%, для чоловіків — лише 50,4%; очікувана тривалість життя при народженні у 2000–2005 рр. порівняно з 1970–1975 рр. зменшилася на 2,5 року. Оскільки обсяги державного фінансування галузі постійно зростають, а відсутність результатів не спостерігається, стає зрозумілим, що головною інновацією по даному аспекту людського розвитку в Україні має стати запровадження нових принципів організації та управління у сфері охорони здоров'я та медичних послуг.

Ще більш очевидним є взаємозв'язок інноваційної моделі суспільства з реалізацією освітньої, знаннєвої складової людського розвитку. Доступ до освітніх послуг, розширення можливостей щодо одержання і постійного збагачення знань упродовж життя є не лише основоположним правом кожної людини, а й необхідною передумовою науково-технічного прогресу та суспільного поступу взагалі.

На початку XXI ст. процес створення і нагромадження нових знань призвів до переходу на якісно новий ступінь розвитку: найбільш ефективною може вважатися економіка, в якій основним виробничим ресурсом стають знання та інформація, розвинене інформаційне суспільство, тобто «економіка, яка основана на знаннях» (*knowledge-based economy*). Автор цієї тези Л. Туроу стверджує, що «...знання стає новим джерелом багатства, а працівник інтелектуальної праці є найважливішим ресурсом та активом будь-якої корпорації...» [39]. Саме знання у цьому інформаційному суспільстві безпосередньо виходять на ринок товарів і послуг, виступаючи в якості технологій для виробництва матеріальних товарів і послуг, для задо-

волення потреб споживача в інтелектуальному та фізичному розвитку. І саме ті країни, що володіють значним науковим та інтелектуальним потенціалом, орієнтовані на використання нових прогресивних інформаційно-комунікаційних технологій, зможуть зайняти стратегічні позиції у конкурентній боротьбі, забезпечити стійке зростання конкурентоспроможності своїх економік. Сучасна «нова економіка» — це виробництво і використання нових знань, перетворення їх на повноцінний фактор виробництва, що відіграє провідну роль у системі факторів.

Як свідчать дані табл. 1.4, у переважній більшості країн з високим рівнем людського розвитку суспільні видатки на освіту ненабагато нижчі від видатків на охорону здоров'я (на 0,5–1,5 відсоткового пункту за співвідношенням з ВВП). Це свідчить про намагання забезпечити доступність освітніх послуг для якомога ширших мас населення. Водночас слід зазначити, що переважна частина суспільних фінансових ресурсів зосереджена на початковому (близько третини загально-го обсягу) та середньому (близько 40%) рівнях освіти.

Асигнування на вищу освіту становлять, як правило, майже чверть загального обсягу суспільних видатків на освіту. Тобто суспільні видатки спрямовані переважно на якнайповніше охоплення дітей загальною освітою, тоді як здобуття вищої освіти має забезпечуватися багатоканальним фінансуванням, зокрема за рахунок коштів підприємств і населення. На даному етапі такий підхід цілком виправданий, оскільки вища освіта є найдорожчим з усіх рівнів освіти. За обмеженості фінансових ресурсів доцільніше і справедливніше забезпечити право на початкову та середню освіту для всіх без винятку громадян, ніж витратити суспільні кошти на вищу освіту для певної частини населення. Проте майже в усіх країнах лідерської двадцятки глобального рейтингу людського розвитку спостерігається тенденція до зростання частки витрат на вищу освіту в структурі суспільних видатків на освіту, з чого можна зробити висновок, що збільшення обсягу фінансових ресурсів (а це переважно бюджетні кошти) використовується на розширення доступу до вищої освіти.

Видатки на дослідження та розробки — тобто видатки на науку, що є безпосереднім виробником інновацій і двигуном інформаційно-технологічного розвитку — в країнах, які досягли найвищого рівня людського розвитку, становлять 1,2–2,7% ВВП, в Ісландії — 3,0%, Японії — 3,1%, Фінляндії — 3,5%, Швеції — 3,7%.

**Табл. 1.4. Деякі показники освіти, науки і технологій
глобального рейтингу**

**в Україні та в країнах першої «двадцятки»
людського розвитку***

Ранг	Країна	Суспільні видатки на освіту, % до ВВП	Частка студентів природо- знавчих, інженерних, про- мислових та будівничих спеціальностей, %	Видатки на дослідження та розробки, % до ВВП	Телефонні но- мери, на 1000 населення	Користува- чі Інтернету, на 1000 насе- лення	Видані патен- ти резидентам, на 1 млн. насе- лення	Одержані роял- ті та ліцензійні гонорари, дол. США на особу	Частка високо- техно-логічного експорту, % про- мислового експ- порту
1	Ісландія	8,1	16	3,0	653	869	0	0,0	27,1
2	Норвегія	7,7	16	1,7	460	735	103	78,4	17,3
3	Австралія	4,7	22	1,7	564	698	31	25,0	12,7
4	Канада	5,2	20	1,9	566	520	35	107,6	14,4
5	Ірландія	4,8	23	1,2	489	276	80	142,2	...
6	Швеція	7,4	26	3,7	717	764	166	367,7	16,7
7	Швейцарія	6,0	24	2,6	689	498	77	...	21,7
8	Японія	3,6	19	3,1	460	668	857	138,0	22,5
9	Нідерланди	5,4	15	1,8	466	739	110	236,8	30,1
10	Франція	5,9	...	2,2	586	430	155	97,1	20,0
11	Фінляндія	6,5	38	3,5	404	534	214	230,0	25,2
12	США	5,9	16	2,7	606	630	244	191,5	31,8
13	Іспанія	4,3	30	1,1	422	348	53	12,9	7,1
14	Данія	8,5	18	2,6	619	527	19	21,3	21,6
15	Австрія	5,5	24	2,3	450	486	92	220,8	12,8
16	Велика Британія	5,4	22	1,9	528	473	62	106,5	28,0
17	Бельгія	6,1	17	1,9	461	458	51	627,9	8,7
18	Люксембург	3,6	...	1,8	535	690	31	24,8	11,8
19	Нова Зеландія	6,5	17	1,2	422	672	10	19,3	14,2
20	Італія	4,7	24	1,1	427	478	71	31,2	7,8
76	Україна	6,4	27	1,2	256	97	52	0,5	3,7

*Джерело: Human Development Report 2007/2008 / UNDP, с. 265–286

В Україні суспільні видатки на освіту за відсотковим співвідношен-
ням з ВВП (6,4%) навіть перевищують показник більшості країн з ви-
соким рівнем людського розвитку. При цьому майже 30% бюджетних
видатків на освіту припадає на фінансування вищої освіти. Так само
наша країна ненабагато відстає за відсотком видатків на дослідження
та розробки (1,2% ВВП). Проте низький обсяг національного ВВП
не дає змоги належним чином фінансувати освіту й науку. Велику про-
блему становить ефективність використання цих коштів, що пов'язано

також з недосконалістю системи управління та недостатньою коорди-
нацією цих галузей з економічними реаліями, внаслідок чого дедалі по-
глиблюється розрив між теоретичною підготовкою студентів і потре-
бами практики, між рівнем наукових досліджень і впровадженням їх
результатів у виробництво.

Як наслідок, Україна надзвичайно відстає за рівнем розвитку інфор-
маційно-комунікативної інфраструктури та високих технологій. У кра-
їнах-лідерах за рівнем людського розвитку на 1000 жителів припадає

400–700 стаціонарних телефонних ліній, а кількість абонентів мобільного зв'язку часто перевищує загальну чисельність населення. Поширеність Інтернету наближається, а часто й перевищує показник поширення стаціонарних телефонних мереж. В Україні на 1000 населення припадає 256 базових телефонних номерів і 366 — мобільних, ще гірша ситуація з Інтернетом — лише 97 користувачів на 1000 жителів. Обмеженість комунікаційних мереж в Україні свідчить про слабкий рівень розвитку соціальної інфраструктури загалом, що є необхідною передумовою розширення можливостей людини у задоволенні своїх потреб.

56 Безпосередній взаємозв'язок між інноваційною моделлю суспільного прогресу та людським розвитком виявляється також у поєднанні інноваційної діяльності з матеріальним добробутом: авторські винагороди винахідників стають важливим джерелом доходів населення, а експорт високих технологій — запорукою конкурентоспроможності національної економіки. У високо-дохідних країнах ОЕСР кількість виданих патентів резидентам становить у середньому 299 на 1 млн. населення, одержані роялті та ліцензійні гонорари — 130,4 дол. США в розрахунку на 1 особу. Найбільша відносна кількість виданих патентів (у розрахунку на 1 млн. населення) в Республіці Корея (1 113), Японії (857), США (244), Фінляндії (214). У більшості країн першої двадцятки глобального рейтингу за рівнем людського розвитку авторські винагороди винахідників становлять близько 100–200 дол. США у розрахунку на 1 особу, найвищий їх розмір у Бельгії (627,9 дол. США), Швеції (367,7 дол. США), Нідерландах (236,8 дол. США), Фінляндії (230,0 дол. США), Австрії (220,8 дол. США). У переважній більшості розвинених країн 80–90% експорту становить продукція переробної промисловості, з неї 15–25% — високотехнологічне обладнання та устаткування.

За кількістю виданих патентів Україна навіть випереджає багато країн з високим рівнем людського розвитку (52 патенти на 1 млн. населення), проте одержані роялті та ліцензійні гонорари становили зовсім мізерну суму — 0,5 дол. США у розрахунку на 1 особу. Хоча продукція переробної промисловості сягає майже 70% загального обсягу експорту, з неї на високотехнологічний експорт припадає лише 3,7%. Отже, можна зробити висновок, що нині високий рівень знань населення України, на превеликий жаль, мало втілюється у конкурентні переваги національної економіки.

Загалом слід зазначити, що проблеми людського розвитку в Україні, зокрема гостра демографічна криза, яка характеризується високою пе-

редчасною смертністю та низькою тривалістю життя, невідповідність рівня матеріального добробуту високому освітньому потенціалу населення свідчать про відсутність цілеспрямованої комплексної політики соціально-економічного розвитку, нерозуміння ключового значення людського капіталу та економічної вигоди реалізації концепції людського розвитку, відсутність дієвих механізмів, здатних розкрити всю потужність інноваційних складових людського розвитку.

В умовах глобалізаційних змін формування наукового рівня виробництва, підвищення технологічного рівня капіталу, забезпечення економії ресурсів і впровадження новаторського стилю управління неможливе без створення умов для розвитку людського потенціалу як основи становлення інноваційної економіки.

57 Як уже зазначалося, країни з високим рівнем людського розвитку мають найкращі досягнення у сфері високих технологій та інформатизації. Формування «нової економіки» тісно пов'язане з процесами глобалізації, оскільки практичний прояв цього процесу полягає у концентрації найбільш рентабельних видів бізнесу (з найбільшим вмістом доданої вартості у ціні продукту), створенні переважно високотехнологічної структури національного виробництва, виносу за межі власної країни промислово-технологічного циклу енерго- та ресурсоемних виробництв. В умовах глобалізації світового економічного простору конкурентні переваги отримують економіки, які базуються на знаннях. У зв'язку з цим на Лісабонському саміті у березні 2000 р. країни ЄС прийняли рішення за десять років побудувати економічний простір, головним інструментом конкурентної боротьби в якому стануть інновації. У 2002 р. до міжнародного інноваційного руху приєдналися Канада, Нова Зеландія, Тайвань. Сінгапур і Південна Корея, економіки яких демонструють стабільне зростання у 8–10% щороку, також активно впроваджують інноваційні стратегії, готуючи фундамент на майбутнє.

Зростання швидкості інноваційних змін трансформує процеси конкуренції, оскільки перевагу отримують ті країни, які здатні добиватись успіху не лише на ринку продукту, а й на ринках капіталу, матеріальних ресурсів та інформації. Вихід на зовнішні ринки тісно пов'язаний з пануючими в різних країнах технологічними системами виробництва (технологічними укладами), поступово відбувається витіснення старих технологічних укладів на економічну «периферію».

Згідно з теорією «довгих хвиль» Миколи Кондратьєва, в історії технологічної еволюції світового господарства виділялося «п'ять хвиль (етапів)», які, відповідно, обумовили формування п'яти технологічних укладів (табл. 1.5).

Табл. 1.5. Періодизація технологічних укладів світового господарства*

Технологічні уклади	Період домінування	Переважаючі технології	Країни-лідери
I	1770–1830 рр.	Водяний двигун, випалка чавуну й обробка заліза, будівництво каналів	Бельгія, Великобританія, Франція
II	1831–1880 рр.	Паровий двигун, вугільна промисловість, машинобудування, чорна металургія, верстатобудування	Бельгія, Великобританія, Франція, США, Німеччина
III	1881–1930 рр.	Електротехнічне та важке машинобудування, виробництво сталі, неорганічна хімія, суднобудівництво, лінії електропередач, стандартизація	Великобританія, Франція, США, Німеччина
IV	1931–1980 рр.	Синтетичні матеріали, органічна хімія, кольорова металургія, електронна промисловість, автомобілебудування, атомна енергетика	Країни Європи, США, Японія
V	1990–2030 рр. (прогноз)	Обчислювальна техніка, телекомунікації, роботобудування, мікро- та оптичноволоконні технології, космічна техніка, штучний інтелект, біотехнології	Країни ЄС, Південно-Східної Азії, США, Японія

* Джерело: Конкурентоспроможність економіки України: стан і перспективи підвищення / За ред. І. В. Крючкової. — К.: Основа, 2007. — С. 18

Перша хвиля (1790–1830 рр.) сформувала устрій, що ґрунтується на нових технологіях у текстильній промисловості, використанні енергії води, широкому застосуванні водяних двигунів.

Друга хвиля (1831–1880 рр.) пов'язана насамперед з розвитком транс-портної інфраструктури, машинобудування та верстатобудування, механізацією виробництва практично усіх видів продукції.

Третя хвиля (1881–1930 рр.) базувалася на використанні у промисловому виробництві електроенергії, розвитку важкого машинобудування і електротехнічної промисловості на основі застосування сталевого прокату, розвитку хімічної промисловості. Поступово розвивалось автомобіле- та літакобудування, виробництво кольорових металів, алюмінію, пластмас, товарів тривалого користування, засобів радіо- і телекомунікацій.

Четверта хвиля (1931–1980 рр.) сформувала устрій, який ґрунтується на подальшому розвитку енергетики, що базується в основному на використанні нафти, нафтопродуктів і газу, засобів зв'язку, нових синтетичних матеріалів, виробництві автомобілів, тракторів, літаків, товарів тривалого користування. На ринку панує олігопольна конкуренція, з'являються транснаціональні корпорації.

П'ята хвиля (з початку 1980-х рр.) спирається на досягнення у галузі мікроелектроніки, інформатики, біотехнології, генної інженерії, освоєнні нових видів енергії, космічного простору, супутникового зв'язку. Поступово відбувається перехід від розрізнених фірм або навіть транснаціональних корпорацій до єдиної мережі великих і дрібних фірм, з'єднаних електронною мережею [40].

У сучасних умовах ядро економік розвинених країн становлять галузі п'ятого технологічного укладу (мікроелектроніка, генна інженерія, космічні технології, засоби автоматизації та зв'язку, біотехнології), тоді як у країнах, що розвиваються, панують третій і четвертий технологічні уклади. Разом з тим найбільші вигоди від винаходів нових технологій отримують саме країни-лідери, оскільки на ранніх етапах життєвого циклу інновацій вони мають можливість отримувати надприбутки, які інвестують у розширення впливу на світовий ринок.

Розвиток економіки знань як основного джерела забезпечення високого економічного росту в більшості європейських країн забезпечує зростання обсягів ВВП та експортного потенціалу, скорочення виробничих витрат, що забезпечує не тільки розвиток галузей економіки, а й якісну трансформацію всього суспільства. У структурі інновацій розвинених країн значно підвищується частка інновацій, що належать до значних технологічних досягнень, тоді як частка інновацій, пов'язаних

з удосконаленням традиційних технологічних процесів, залишається незначною. Однак одним з найголовніших чинників становлення інноваційно орієнтованої економіки є стабільне посилення ролі людської складової розвитку національних економік як визначального чинника підвищення інноваційності економік, впровадження значних соціальних інновацій, спрямованих на забезпечення інноваційного людського розвитку.

60 Зміна пріоритетів людського розвитку, обумовлена інноваційними зрушеннями, призводить до підвищення значення людського капіталу. Накопичення людського капіталу здійснюється шляхом інвестицій передусім у сферу набуття знань і кваліфікацій на різних рівнях освіти, охорону здоров'я, територіальну та професійну мобільність, поліпшення інфраструктури ринку праці, що забезпечують розвиток інтелектуальних і фізичних здібностей людини та можливості їх реалізації. Поширення концепції людського розвитку сприяє зміні ставлення до освіти, культури та інших галузей соціальної сфери, зокрема, з погляду їх ресурсного забезпечення.

Разом з тим інноваційно орієнтована економіка потребує підготовки робочої сили широкого профілю, здатної до навчання і постійного оновлення здобутих знань, сприйняття технологічних нововведень, освоєння нових універсальних спеціальностей, зі стійкими мотиваційними установками на підвищення професійного рівня.

Розповсюдженість вищої освіти серед населення, передусім молоді, що проявляється через утримання високого рівня кваліфікації робочої сили, є необхідною передумовою розвитку, що обумовлює необхідність стимулювання набуття високої професійно-освітньої підготовки (навіть за значних бюджетних витрат), поширення концепції «безперервної освіти» з метою підвищення конкурентоспроможності людських ресурсів. Це передбачає дослідження проблем, пов'язаних із упровадженням соціальних інновацій у сфері демографії, зайнятості, охорони здоров'я, освіти та професійної підготовки, споживання, харчування, умов життя, урбанізації, стану навколишнього середовища.

Пріоритетність людського розвитку для забезпечення інноваційного розвитку глобалізованої економіки підтверджується насамперед посиленням компенсаційного впливу високого рівня освіти на зменшення граничного доходу на капітал. Більш високий рівень освіти дає змогу ефективніше використовувати капітал, підвищує налаштованість на впровадження інновацій (у т. ч. і соціальних), пошук нових, досконаліших форм виробництва. Відповідно, підвищення рівня освіти обумовлює зростання ефективності усіх факторів виробництва. Та-

ким чином, поглиблення нерівності у добробуті багатих і бідних країн насамперед пояснюється різними можливостями інвестування в людський капітал, що сприяло б підвищенню продуктивності за рахунок використання нових прогресивних технологій.

Серед основних рис інноваційної моделі виділяються система продукування наукових знань та інновацій; система освіти і підвищення кваліфікації; система комерціалізації наукових знань та інновацій; система використання інновацій; система управління і регулювання інноваційного розвитку економіки. Для інноваційної моделі характерна переорієнтація державного впливу від прямого втручання в економічні процеси до використання більш ефективних методів опосередкованого впливу: сприяння розвитку конкурентного середовища за рахунок наукових знань, технологій та інформації; надання пріоритетної підтримки розвитку науки і освіти; забезпечення захисту інтелектуальної власності; створення умов для зростання ринкового попиту на інновації; наявність технологічного і виробничого потенціалу — матеріальних і людських ресурсів, здатних забезпечити випуск конкурентної високотехнологічної продукції; забезпечення підвищення якості робочої сили і випереджальної динаміки зростання її вартості та ін.

На Пленарному засіданні Ради Європи, яке відбулося 13 травня 2003 р., відзначалася необхідність продовження політики розвитку інновацій, започаткованої на Лісабонському саміті (березень 2000 р.). Зокрема, Радою Європи було прийнято «Програму розвитку Підприємництва» і «Програму розвитку Інновацій», які спрямовані на підтримку розвитку інновацій, удосконалення процесу управління і підвищення культури інновацій шляхом аналізу та моніторингу інноваційного процесу, розвитку та координації інноваційної політики. Програми передбачають узагальнення й обмін досвідом реалізації національної та регіональної інноваційної політики в усіх країнах — членах Ради, що, відповідно, посилюватиме кооперацію між суспільними та індивідуальними акторами-інноваторами, поглиблюватиме усвідомлення ролі інновацій і сприятиме поширенню кращих інноваційних практик [41, с. 5].

Побудова інноваційної економіки, необхідної для досягнення переваг у конкурентній боротьбі, обумовила існування на даний час трьох інноваційних центрів-інкубаторів — Європейського Союзу, США і Канади, Азіатського регіону. При цьому слід зазначити, що в умовах переходу до «економіки знань» саме розвиток інноваційних процесів виступає одним з визначальних чинників підвищення рівня конкурентоспроможності країн. Відповідно до методики Всесвітнього еконо-

мічного форуму (World Economic Forum), розробленої професорами Дж. Саксом та Дж. Макартуром для «Звіту по глобальній конкурентоспроможності» (The Global Competitiveness Report), на базі розрахунку індексу росту конкурентоспроможності (ІРК) відбувається ранжування країн за рівнем конкурентоспроможності. Найбільш вагомими чинниками економічного зростання автори вважають відкритість країни у міжнародній торгівлі, якість державної політики, ефективність фінансової системи, мобільність ринків праці, рівень розвиненості технологій, рівень освіти робочої сили, розвиненість суспільних інституцій. Згідно з методикою оцінки загальної конкурентоспроможності країни у глобальному економічному середовищі, на базі розрахунків основних кількісних і експертних показників розраховують індекс макроекономічного середовища, індекс суспільних інститутів та індекс технологій. Композиційний індекс технологій розраховують на основі ряду кількісних і експертних показників, з урахуванням впливу розвитку інновацій (підіндекс інновацій), інформаційних і телекомунікаційних технологій (підіндекс інформаційних і телекомунікаційних технологій), стану сфери передачі технологій (підіндекс передачі технологій) [42, с. 38] (табл. 1.6).

В умовах посилення глобалізаційних тенденцій розвитку світового господарства саме підвищення індексу технологій може забезпечити збільшення рівня конкурентоспроможності національної економіки. Згідно з методикою Всесвітнього економічного форуму (World Economic Forum), рівень інноваційного розвитку в країні може бути охарактеризований на основі бальної оцінки рівня відповідності національних параметрів розвитку інноваційної сфери прийнятим нормативам і визначення чинників негативного або позитивного впливу на розвиток інновацій.

Входження країни до числа технологічних лідерів передбачає необхідність спрямування зусиль на створення принципово нових напрямів, зокрема, біотехнологій, генної інженерії, штучних полімерів, нетрадиційної енергетики, переходу від стратегії технологічної імітації до стратегії технологічного донорства, оскільки саме країни-інноватори мають найвищі ранги у рейтингу конкурентоспроможності 117 країн світу.

Україна посідає 75 місце у загальному рейтингу за індексом конкурентоспроможності країн. Однак оцінка і рейтинг нашої країни за складовими цього індексу істотно варіюють (табл. 1.7).

Табл. 1.6. Система кількісних і експертних показників індексу технологій

Підіндекси індексу технологій	Експертні показники індексу технологій	Кількісні показники індексу технологій
підіндекс інновацій	– скільки витрачають компанії Вашої країни на НДДКР порівняно з іншими країнами? – яка технологічна готовність Вашої країни відносно країн — світових лідерів? – наскільки широко співпрацює бізнес з місцевими університетами у сфері НДДКР?	– кількість захищених у вищі навчальні заклади патентів на винаходи (кількість на мільйон жителів країни)
підіндекс передачі технологій	– чи є прями іноземні інвестиції важливим джерелом нових технологій у Вашій країні? – чи є придбання ліцензії на використання зарубіжних технологій у Вашій країні звичайним засобом придбання нових технологій?	
підіндекс інформаційних і телекомунікаційних технологій	– чи існує достатня конкуренція між Internet-provider у Вашій країні, що забезпечує високу якість, безперервне з'єднання та низькі ціни? – чи є набуття ліцензії на використання зарубіжних технологій у Вашій країні звичайним або незвичайним засобом придбання нових технологій? – наскільки поширений Інтернет у школах? – чи є ІТТ основним пріоритетом Вашого Уряду? – чи є закони щодо ІТТ (електронна торгівля, цифрові підписи, захист споживачів) добре розробленими, чи діють вони? – чи є компанії у Вашій країні активними/незацікавленими у придбанні нових технологій? – чи успішні урядові програми з просування ІТТ?	– інтернет — хостів на 10 000 жителів – користувачів Інтернет на 10 000 жителів – абонентів мобільного зв'язку на 100 жителів – персональних комп'ютерів на 100 жителів – телефонних ліній на 100 жителів

* Джерело: The Global Competitiveness Report. — G., 2005. — P. 503–520

Табл. 1.7. Бальна оцінка інноваційних чинників підвищення конкурентоспроможності країн, пов'язаних з використанням людського капіталу (максимальний бал — 7)*

	Фінляндія	США	Швеція	Данія	Тайвань	Сінгапур	Японія	Бельгія	Німеччина	Естонія	Малайзія	Франція	Чехія	Угорщина	Латвія	Польща	Казахстан	Російська Федерація	Україна
Рівень технологічної готовності	6,3	6,5	6,0	6,1	5,4	6,0	6,3	5,4	5,9	4,9	5,4	5,4	4,6	4,1	3,7	3,7	3,5	3,0	3,0
Сприйнятливість компанії до технологічних нововведень	6,1	6,3	5,7	5,7	6,1	5,9	6,2	5,3	5,6	5,0	5,4	5,3	5,3	5,2	4,6	4,5	4,5	4,4	4,0
Розповсюдженість ліцензування зарубіжних технологій	4,8	5,2	5,0	5,3	5,9	5,9	5,4	5,5	5,1	4,7	5,5	4,7	5,2	4,8	4,3	4,8	3,8	3,3	3,4
ПП та трансфер технологій	3,9	4,4	4,4	5,2	5,3	6,2	4,6	5,4	4,4	5,4	5,7	4,9	5,9	5,6	4,9	5,1	4,3	4,0	3,7
Якість науково-дослідних інститутів	5,7	6,4	5,4	5,3	5,2	5,5	5,6	5,8	5,7	4,4	5,0	5,6	4,6	5,0	3,4	3,9	3,9	4,4	3,9
R&D витрати компанії	5,4	5,9	5,3	5,2	5,0	5,0	5,8	5,0	5,8	3,4	4,6	4,9	3,9	3,2	3,2	3,5	3,3	3,3	3,4
Дослідницьке співробітництво університетів і промисловості	5,4	5,7	5,0	4,9	4,9	5,0	4,6	5,0	5,1	3,4	4,7	4,5	3,9	3,3	2,9	3,2	3,0	3,2	3,1
Державні закупівлі прогресивних технологічних продуктів	4,8	4,8	4,0	4,6	5,3	5,3	4,8	4,0	4,4	3,8	5,1	4,9	4,0	3,6	3,2	3,3	3,8	3,5	3,3

Якість підготовки науковців та інженерів	6,2	5,7	5,7	5,7	5,8	5,9	6,2	5,0	5,6	4,8	5,2	6,0	6,0	5,6	3,6	5,2	3,9	4,9	4,6
Поширеність мобільних телефонів	6,9	6,7	6,8	6,8	6,4	6,7	6,8	6,7	6,9	6,8	6,3	6,7	6,7	6,7	6,3	5,7	5,7	5,9	5,2
Доступ до Інтернету в школах	6,6	6,0	6,1	6,4	6,0	6,4	5,6	5,8	5,1	6,3	5,2	5,2	5,2	5,1	4,7	4,1	3,6	3,6	2,7
Якість конкуренції між internet-provider	5,7	6,3	5,5	5,2	5,6	5,5	6,1	5,7	5,7	5,4	5,2	5,5	4,1	3,6	4,2	3,9	3,4	3,6	3,1
Розповсюдженість internet серед бізнесу	5,6	6,4	5,9	5,8	5,4	5,2	5,6	5,8	5,6	5,7	4,7	5,1	4,6	4,0	4,0	3,9	3,5	3,3	3,0
Якість систем освіти	6,0	4,9	4,5	5,5	5,3	6,1	4,5	4,6	4,4	4,2	5,2	5,1	4,7	4,2	4,1	4,1	3,9	3,9	3,9
Якість безоплатної освіти	6,5	5,0	5,1	5,6	5,5	6,1	5,6	4,7	5,2	5,4	5,3	6,0	5,7	5,2	4,5	4,3	3,7	4,1	3,7
Доступність наймуніноземної робочої сили	4,9	4,6	4,5	4,9	4,7	5,9	4,4	5,5	4,3	4,8	5,3	4,5	5,2	4,9	4,8	4,2	4,1	3,7	4,8
Гендерна рівність жінок і чоловіків щодо зайнятості у приватному секторі	5,7	5,6	5,3	6,0	5,4	6,1	4,3	5,3	4,6	5,6	6,0	4,8	5,2	4,2	4,9	4,3	4,7	4,2	3,9
Можливість впливу захворюваності на туберкульоз на розвиток економіки	6,6	6,5	6,9	6,9	6,4	6,3	6,3	6,3	6,9	6,3	6,0	6,7	6,2	6,6	5,9	5,5	5,0	5,6	5,1
Можливість впливу захворюваності на ВІЛ/СНІД на розвиток економіки	6,2	5,1	6,5	6,4	6,0	5,7	5,8	5,9	6,4	5,6	5,6	5,9	5,6	6,6	5,2	5,1	5,3	5,5	5,4

* Джерело: The Global Competitiveness Report. — G., 2005. — P. 503–520

Відносно стабільними продовжують залишатися позиції України щодо якості науково-дослідних інститутів (47 позиція), корисності патентів (51 позиція), якості освітніх систем (50 позиція), якості математичної та наукової освіти (35 позиція), ступеня охоплення населення середньою та вищою освітою (відповідно 34 та 19 позиції), збільшення обсягів витрат компаній на науково-дослідні роботи (38 позиція), активізації науково-дослідницького співробітництва університетів і промисловості (46 позиція), поширення доступності найму іноземної робочої сили (49 позиція). Водночас, слід зазначити, що утримання достатньо високих позицій за цими показниками може бути пояснено насамперед збереженням тенденцій попереднього розвитку України, зокрема, в галузі освіти та науки.

Натомість, обсяги прямих іноземних інвестицій та рівень розвитку трансферу технологій залишаються недостатніми, про що свідчить утримання Україною 111 позиції у загальному рейтингу за цією складовою. Особливо викликає занепокоєння обмежений рівень фінансування венчурних підприємств і низький рівень патентування. Це призводить до того, що підприємці та менеджери покладаються здебільшого на власні фінансові ресурси в інноваційній діяльності, а не на підтримку спеціалізованих фінансових інститутів.

Недостатня увага до використання ліцензованих зарубіжних технологій (96 позиція) призводить до консервації значного технологічного відставання країни від країн-лідерів інноваційного розвитку. Сучасна економіка України все більшою мірою залежить від імпорту нових технологій, тоді як у структурі експорту переважає продукція з відносно невисокою часткою доданої вартості, що, відповідно, ослаблює рівень конкурентоспроможності національної економіки. Збереження низького рівня технологічної готовності економіки країни до сприйняття інновацій (78 позиція), несприйнятливості компаній до технологічних нововведень (86 позиція) свідчать про нерозвиненість інфраструктури розвитку інновацій.

Консервативність державної політики щодо здійснення державних закупок прогресивних технологічних продуктів (87 позиція рейтингу), нерозвиненість нормативно-законодавчої бази інформаційно-комунікаційних технологій (82 позиція) свідчать про недостатню підтримку з боку держави розвитку інноваційних процесів.

Основними причинами утримання загалом невисоких позицій України в рейтингу конкурентоспроможності за ознакою розвиненості факторів інноваційності є:

- обмежені можливості реалізації інноваційних чинників в умовах збереження недостатнього високих темпів розвитку інноваційної сфери;
- відсутність дієвих стимулів для впровадження науково-технічних розробок у виробництво;
- невідповідність структурних зрушень в інноваційній сфері вимогам інноваційно-інформаційної стадії розвитку суспільства.

Разом з тим обмежені масштаби охоплення навчальних закладів і державних установ Інтернетом, слабкість конкуренції між Інтернет-провайдером, недостатня поширеність використання засобів мобільного зв'язку серед населення (103 позиція) значно ослаблюють інтенсивність розповсюдження новітніх комунікаційних технологій, що є гальмуючим чинником розвитку інноваційної сфери. Доступ до системи Інтернет залишається вкрай обмеженим для більшості населення, що відбувається на фоні утримання високого рівня витрат на сучасні телекомунікаційні технології. Водночас збереження достатньо високої частки таких витрат у ВВП обумовлене тим, що країні доводиться імпортувати «левоу» частку необхідного обладнання та програмного забезпечення замість розробки власних програмних продуктів.

Підсумовуючи, слід зазначити, що реалізація інноваційних важелів людського розвитку має стати в Україні стратегічним напрямом соціально-економічної політики. Видатки на охорону здоров'я, освіту, соціальний захист повинні розглядатися не як витрачання бюджетних коштів, а як соціальні інвестиції, що здатні забезпечити нову якість розвитку країни. Зміцнення здоров'я, збільшення освітнього потенціалу, забезпечення інших аспектів розвитку людей призведе до виникнення стійких, комплексних економічних і соціальних ефектів, причому економічна віддача може істотно перевищувати віддачу від інвестицій у фізичний капітал. Водночас забезпечення людського розвитку, розширення прав і свобод громадян, наближення до кращих світових стандартів якості життя потребує широкого впровадження соціальних інновацій у всіх сферах.

Розділ 2.
ІННОВАЦІЙНЕ СПРЯМУВАННЯ
ДЕМОГРАФІЧНОЇ СКЛАДОВОЇ
ЛЮДСЬКОГО РОЗВИТКУ

2.1. Здоров'я та тривалість життя: інноваційні зміни

Здоров'я населення як один з найважливіших показників якості людського розвитку виступає базовою складовою людського потенціалу і водночас важливим фактором у створенні суспільного добробуту через його зв'язки з соціальними й економічними характеристиками життєдіяльності населення. Здоров'я є тією найголовнішою властивістю, без збереження і відтворення якої населення не може реалізовувати свої потенції й можливості в економічній та інших сферах людської активності, а отже, формувати і виявляти свою демоекономічну якість. Зміцнення здоров'я є необхідною умовою набуття і примноження багатьох соціальних властивостей (характеристик): трудових знань, навичок і вмінь, що створюють реальну основу трудового потенціалу. Благополуччя зі станом здоров'я є ознакою, складовою високої якості життя, оскільки на індивідуальному рівні це дає можливість людині вважати своє життя повноцінним і значущим, бути активним і творчим членом суспільства. На макрорівні стан здоров'я населення є одночасно об'єктивною передумовою та наслідком економічних успіхів.

Як відомо, здоров'я населення є результатом взаємодії багатьох факторів і змінюється під впливом трансформації соціально-економічних умов життя. Людство пройшло довгий шлях до сучасного режиму захворюваності та смертності. Тривалий час основні зміни чисельності населення відбувалися під впливом зрушень у смертності й боротьбі за збереження життя. Саме зміни у смертності та показниках дожиття обумовили початок демографічного переходу наприкінці XIX — на початку XX ст. Значного прогресу в рівні дожиття населення більшості європейських країн було досягнуто у 1950–1960 рр. завдяки успіхам у боротьбі з захворюваністю і смертністю від інфекційних та епідемічних хвороб, що стало можливим внаслідок певних інновацій у медицині, зокрема відкриття й широкого застосування антибіотиків і сульфамідних препаратів, а також значного поліпшення санітарно-гігієнічних умов життя, підвищення освітнього та культурного рівня населення, налагодження ефективної роботи медичних служб.

Для України, як і більшості інших пострадянських країн, позитивні зрушення виявились особливо відчутними. Зокрема, протягом 1948–1964 рр. смертність населення України знизилась на третину, а середня тривалість життя при народженні виросла у чоловіків на 14,4 року, а в жінок — на 12,4 року. При цьому приріст тривалості життя в Україні за цей період був удвічі більший, ніж у країнах Західної Європи, і в середині 1960-х рр. Україна входила до числа п'ятнадцяти європейських країн з найвищим рівнем тривалості життя [43, с. 48]. Проте, починаючи з середини — кінця 1960-х рр. збільшення тривалості життя як в Україні, так і в західноєвропейських країнах загальмувалося. Це було пов'язано з тим, що засобами медицини, комплексом санітарно-гігієнічних заходів можна було доволі швидко подолати або звести до мінімуму широко розповсюджені інфекційні та гострозаразні хвороби, натомість, боротьба із захворюваннями, поширеність яких обумовлена умовами і способом життя, виявилася набагато складнішою.

Подальше зниження смертності й підвищення середньої тривалості життя потребувало більш серйозних та радикальних змін щодо оздоровлення умов життя, праці, побуту, перегляду пріоритетів розвитку медицини, але насамперед зрушень у способі життя, психології та поведінці. У розвинутих країнах зниження смертності населення у другій половині XX століття було безумовно пов'язано з прогресом у медицині. Водночас воно є складовою ширшого історичного процесу суспільної модернізації, наслідком глибоких інституціональних, соціокультурних змін, де внесок суто медичного фактора не є вирішальним.

Зниження смертності, що через певний час супроводжується спадом народжуваності й, у підсумку, призводить до нульового приросту населення, лежить в основі так званого «першого демографічного переходу», ключові ідеї якого були сформульовані Ландри (A. Landry) і Томпсоном (W. S. Tompson) у період між першою й другою світовими війнами і розвинені Нотестейном (F. Notestein) у 1940-х рр. [44–46]. Зниження смертності стало об'єктивним наслідком переходу від традиційного до індустріального суспільства та пов'язаного з цим поліпшенням умов життя і підвищенням рівня добробуту населення.

Концепція другого демографічного переходу пояснює значні зрушення в демографічній поведінці після 1960-х рр. масштабними змінами у системі суспільних цінностей західних країн, що відбувалися у процесі переходу до постіндустріального або індивідуалізованого суспільства. На думку її авторів Ван де Каа (D. Van de Kaa) і Лестхайга (R. Lesthaeghe) [47–48], основою другого демографічного переходу стали суттєві зрушення найважливіших інститутів європейських су-

спільств. Ідеться про зміни не лише в економіці, а й у спрямованості соціального контролю, зміни в системі цінностей та ідеалів і формування нових ментальних установок. Два післявоєнні десятиліття стали періодом створення соціально-політичних, психологічних та економічних передумов подальших серйозних зрушень у демографічній поведінці. Якщо у 1960-х рр. держава як соціальний інститут ще намагалася контролювати демографічну поведінку громадян, то в подальшому фокус соціального контролю змістився в інші сфери.

Процес демократизації суспільства на тлі стійкого економічного зростання та побудови соціальної держави одночасно призвів до послаблення інституційного контролю, тобто послаблення впливу таких традиційних інститутів, як сім'я, громада, церква, держава. Поступове обмеження позицій держави щодо контролю над демографічною сферою та втручання у поведінку індивіда, лібералізація відповідної частини законодавства призвели до перенесення відповідальності за найважливіші складові людського життя з макrorівня на мікрорівень, від держави до індивіда. Це стосується насамперед сексуальної та репродуктивної поведінки, прийняття рішень щодо вступу і розірвання шлюбу, народження дітей і контрацепції. Поширення позашлюбних союзів і народжень, абортів, добровільна бездітність є проявом другого демографічного переходу, в основі якого лежать індивідуалізм, несприйняття втручання влади у приватне життя, прагнення до самореалізації, свобода вибору способу життя та поведінки. У сфері життєзбереження й охорони здоров'я держава зберегла активні позиції щодо певних, найбільш важливих з погляду безпеки напрямів діяльності, таких як вакцинація та імунізація населення, санітарний і епідемічний контроль, охорона материнства та дитинства, забезпечення якісною первинною медико-санітарною допомогою. При цьому система охорони здоров'я стала дедалі більше орієнтуватися на профілактику захворювань і посилення відповідальності самого індивіда за стан свого здоров'я.

Сукупність процесів, що призвели до глибоких кількісних та якісних зрушень у режимі смертності населення, до «модернізації» її основних характеристик, дістала назву епідеміологічного переходу. Концепція епідеміологічного переходу була запропонована Омраном (A. R. Omran) на початку 1970-х рр. [49]. Його сутність полягає в тому, що за досягнення певного рівня соціально-економічного розвитку відбувається зміна типу патологій, що визначає структури захворюваності та смертності, а це, в свою чергу, призводить до певних зрушень у режимі дожиття населення та тривалості життя. Нині виділяють чотири етапи епідеміологічного переходу.

Перший етап відзначається дуже високим рівнем смертності через голод і часті масові епідемії, внаслідок чого середня тривалість життя перебуває в межах від 20 до 40 років. На другому етапі частота і сила масових пандемій скорочується, вони поступово зникають, тривалість життя підвищується і становить від 30 до 50 років. Для третього етапу характерні відчутні зміни у структурі причин смерті, коли провідне місце починає належати не інфекційним хворобам, від яких вмирають переважно у молодому віці, а захворюванням дегенеративного, інволюційного характеру, пов'язаним з віковими змінами та постарінням організму, тобто такими, що є природними причинами смерті у похилому віці. Зокрема, у складі «нової» патології основну роль відіграють хвороби системи кровообігу та новоутворення. Перебудови зазнає також і «внутрішня» структура окремих класів причин смерті. На тлі мінімізації смертності від інфекційних хвороб, посилення ролі смертності від дегенеративних неінфекційних хвороб (тобто пов'язаних з процесами біологічного старіння організму) відбувається стабілізація загальної смертності на досить низькому рівні і середня тривалість життя становить понад 50 років. На четвертому етапі епідеміологічного переходу провідне місце у структурі причин смерті посідають ті самі хронічні патології неінфекційної етіології, однак відбувається підвищення середнього віку смерті від них. Смертність у молодому віці досягає дуже низьких значень, вона все більше концентрується в похилому віці, а модальний вік смерті лежить у межах від 75 до 85 років.

Процес демографічної модернізації в цілому й епідеміологічного переходу зокрема став передумовою зміни традиційних уявлень і підходів щодо здоров'я, чинників його формування та ролі здоров'я у суспільному розвитку.

По-перше, стало очевидним, що розвиток суспільства передбачає не лише створення матеріальних і духовних благ, а й відтворення населення, передусім відтворення його базової властивості — здоров'я, що є інтегральною характеристикою населення як суб'єкта життєдіяльності. У створеній наприкінці 1980-х рр. концепції людського розвитку підкреслено, що головною метою розвитку сучасного суспільства є турбота про людину і зростання якості її життя, що означає всебічний процес розширення можливостей щодо задоволення основних потреб, насамперед потреби прожити довге, здорове, продуктивне життя. При цьому здоров'я набуло значення суспільної цінності як чинника, без якого реалізація людського потенціалу є неможливою.

По-друге, прогрес у життєзбереженні передбачає не стільки продовження меж людського життя, скільки поліпшення його якісних ха-

рактеристик, у тому числі здоров'я і працездатності. Існує потреба як у збільшенні тривалості життя, так і ще більшою мірою в його повноцінному «наповненні» та використанні, у подовженні періоду здорового, трудоактивного життя.

По-третє, тривалість життя почала розглядатися не просто як фізіологічне мірило життєздатності, а у зв'язку з іншими соціально-економічними характеристиками. Хворі люди мають гірші професійно-кваліфікаційні можливості, меншу продуктивність праці. Саме тому відмінності між різними країнами за показниками здоров'я та середньої тривалості життя означають різні передумови для подальшого демографічного і соціально-економічного розвитку. Якщо раніше передумовою економічного зростання вважалося зростання чисельності населення, то нині домінуючим фактором є поліпшення якості населення.

По-четверте, нові демографічні тенденції сприяли підвищенню інтересу до демографічних питань і поставили як перед вченими, так і політиками завдання розробки заходів щодо відповіді або пристосування на інституціональному рівні до демографічних змін. Стало очевидним, що програми суспільно-економічного розвитку вимагають, аби заходи впливу на демографічні тенденції були включені до них як важливий компонент.

Соціальні та інституціональні можливості суспільства щодо відповідей на нові демографічні виклики значно розширилися, коли було сформульовано ідеологію та принципи здорового способу життя (Health promotion). В урядовому звіті Канади (відомому як «Звіт Лалонда»), опублікованому в 1974 р., уперше на урядовому рівні було аргументовано інноваційну тезу про те, що традиційна система охорони здоров'я і медицина не відіграють вирішальної ролі у комплексі чинників, які визначають стан громадського здоров'я, медицина відповідає лише за формування здоров'я лише за 10–12%. Було доведено, що, по-перше, провідне місце належить способу життя, поведінковим чинникам, які можуть бути як сприятливими, так і шкідливими для здоров'я, по-друге, перспектива подальшого поліпшення громадського здоров'я лежить саме у площині формування здорового способу життя населення [50, с. 62]. Визнано, що стан здоров'я значною мірою залежить від можливостей людини зробити вибір, який сприяє збереженню та зміцненню здоров'я. За оцінкою вчених, внесок способу життя у формування стану здоров'я досягає 50–55%. Нераціональне харчування, недостатня фізична активність, наявність шкідливих звичок (тютюнопаління, зловживання алкоголем, вживання наркотиків, ризикована сексуаль-

на поведінка) — основні складники, які характеризують спосіб життя у площині збереження здоров'я. Саме поведінкові чинники більшою мірою, ніж інші відповідальні за втрату здоров'я та передчасну смерть.

Нова ідеологія охорони здоров'я була активно підтримана ВООЗ і отримала подальший розвиток у розробці її концептуальних, програмних актів [51–52]. Інноваційна стратегія політики в охороні та збереженні здоров'я полягала в акцентуванні уваги не на лікуванні хвороб, а на їх профілактиці, що є значно дешевшим і рентабельним одночасно. Вона також обумовила необхідність взяття під контроль нових факторів ризику і перенесення контролю над життєзберігаючою поведінкою та відповідальності за стан здоров'я з макрорівня на мікрорівень, від держави до особи. На мікрорівні важливого значення набули ступінь обізнаності щодо заходів поліпшення здоров'я, рівень усвідомлення важливості дій у цьому напрямі, адже навіть у разі відсутності або нестачі об'єктивних умов для підтримання і збереження здоров'я (житла, належного харчування і доступних доходів) особи з високим рівнем самоусвідомлення прагнуть діяти заради здоров'я. І навпаки, за достатніх об'єктивних умов нестача особистісних стимулів і відсутність мотивації унеможливає прагнення бути здоровим.

Розуміння і прийняття нової концепції стало каталізатором багатьох змін і перетворень у суспільстві, відкрило шлях до запровадження інших соціальних інновацій. У даному разі під соціальною інновацією у сфері здоров'я ми розуміємо процес перетворення тих чи інших нововведень у соціокультурні норми і зразки поведінки та їх інституціональне оформлення, «закріплення» у сфері соціальних відносин. Зі зміною структури патологій, наступом хронічних неінфекційних захворювань, у розвитку яких головну роль відіграє специфіка способу життя та поширеність шкідливих звичок, поступово зазнає змін поведінка, ставлення до життя і здоров'я, починають формуватися нові зразки соціокультурних норм і цінностей, відбувається перехід від «обезцінення» окремого людського життя до формування культури відповідальності за життя і здоров'я на мікрорівні.

Людське життя та здоров'я є не лише господарчою цінністю, а й коштує набагато більше, оскільки саме людський капітал є найбільшим національним активом і найціннішим з національних ресурсів. З'явилася нова інноваційна парадигма, в якій цінності окремого людського життя і здоров'я посіли чільне місце. Вона, з одного боку, почала формуватися під впливом економічних та демографічних зрушень, а з іншого — сама формувала інноваційне середовище, дала поштовх і відкрила «поле» для розвитку і формування інших інноваційних по-

глядів та уявлень. Адже для того, щоб і надалі відбувався прогрес у показниках життєзбереження населення, необхідно було шукати і створювати інші засоби й механізми пристосування до нових реалій. Тому інноваційні процеси дедалі більше набували соціальної спрямованості, слугували для задоволення соціальних потреб.

По-перше, реструктуризація патології, а саме збільшення частки ресурсоемних щодо споживання медичної допомоги ендегенних причин смерті (насамперед хвороб системи кровообігу і новоутворень), обумовила збільшення фінансування охорони здоров'я та відповідні зміни у структурі надання медичної допомоги, її організації та пріоритетах розвитку. Через ліквідацію або мінімізацію частоти епідемічних та інфекційних захворювань розвиток медичних технологій і фармацевтичної галузі почав орієнтуватися на лікування хронічних неінфекційних хвороб, поширених серед населення середнього й похилого віку. Створення більш досконалого обладнання і нових препаратів дало змогу точніше й якісніше діагностувати хвороби, ефективніше їх лікувати, і таким чином подовжити тривалість здорового життя. Саме тому існує думка, що в основі перших етапів епідеміологічного переходу лежала боротьба «проти» (проти інфекційних захворювань), а в сучасний період сутність епідеміологічного переходу визначає боротьба «за» (боротьба за подовження людського життя, в тому числі за підвищення тривалості здорового життя без хвороб і поліпшення якості життя хронічно хворих та інвалідів).

По-друге, збільшення тривалості життя супроводжується зростанням частки хронічно хворих і непрацездатних осіб похилого віку. При цьому, якщо спочатку постаріння населення було викликано головним чином зниженням народжуваності, то нині у посиленні цього процесу відіграє важливу роль також зниження смертності та подовження тривалості життя. Оскільки все більше людей стало доживати до старості, виникла потреба у посиленні розвитку гериатричної та геронтологічної служб і в урахуванні зростаючих потреб населення похилого віку. Постаріння населення та накопичення тягаря хронічних захворювань, пов'язаних з віковими змінами, обумовили необхідність збільшення капіталовкладень у програми лікування населення похилого віку. Є всі підстави вважати, що геронтологія може стати одним з провідних напрямів розвитку сучасної медичної науки, оскільки профілактика старіння відкриває нові можливості щодо збільшення періоду повноцінної активної життєдіяльності [53].

По-третє, розвиток інноваційних технологій сягнув такого рівня, що дав змогу не просто лікувати ті захворювання, які раніше вважали-

ся невиліковними, і таким чином подовжити людське життя, а й певним чином втручатись у самі основи та природу людського життя. У другій половині XX ст. відбувається процес інтеграції біологічної та медичної наук, стрімкими темпами розвивається генна інженерія, результати якої, наприклад, можуть надати змогу вибірково виключати гени, відповідальні за певні хвороби, зокрема ріст злоякісних пухлин. Нині в медицині увага акцентується не лише на молекулярних основах етіології та патогенезу захворювань, а й генетичній персоніфікації діагнозу, на вивченні можливостей попередження захворювань на базі біохімічної індивідуальності та генетичного моніторингу кожної людини.

78

Ймовірно, у майбутньому завдяки зусиллям вчених, що переймаються можливостями подолання тяжких хвороб, проблемами клонування людини та «виращування» її окремих органів, межі людського життя можуть зазнати відчутних змін. Очевидно, у подальшому резерви подовження тривалості життя визначатимуться тим, наскільки можна буде «розтягнути» очікувану тривалість життя для 70–75-літніх, наскільки медицина буде спроможна попередити і «відстрочити» старіння та його наслідки: послаблення функціональних можливостей організму, обмеження адаптивних можливостей і розвиток вікових патологій.

Разом з тим клонування, новітні репродуктивні технології, зокрема штучне запліднення, трансплантація людських органів, наномедицина, — усі ці відкриття не лише дали відчутний поштовх до розвитку інноваційних напрямів медицини, а й породили гострі наукові дискусії щодо біоетичних проблем, головна з яких стосується морального права на експерименти з людським життям і встановлення межі між тим, «що від природи», а «що від людини». Досягнення у сфері медицини та біології стали справжнім викликом для суспільства, оскільки з'являється дедалі більше шляхів і способів втручання у людське життя, які біоетика має оцінювати під кутом моральності. Саме у зв'язку з цим у 1997 р. на Генеральній конференції ЮНЕСКО було прийнято «Всесвітню декларацію про геном людини та права людини», у якій наголошується, що при проведенні наукових досліджень, що стосуються геному людини, предметом особливої уваги мають стати врахування їх можливих етичних і соціальних наслідків і пов'язана з цим відповідальність.

Ще одним прикладом прогресу в медицині є виходжування недоношених і глибоко недоношених новонароджених дітей. Нині більшість новонароджених благополучно «переживає» той критичний період, у якому раніше мала високу вірогідність померти від інфекційних та

інших екзогенних захворювань, і доживає до дорослого віку. Можна також передбачити, що у перспективі завдяки подальшому розвитку новітніх медичних технологій можна буде відвернути смерті немовлят від тих ендогенних причин, передусім вроджених вад і спадкових патологій, які в наш час не підлягають лікуванню. Водночас виходжування і лікування глибоко недоношених або тяжко хворих дітей породжує деякі питання біоетичного плану: чи доцільно і чи варто боротися за життя таких дітей, знаючи заздалегідь, що вони приречені на ранню смерть або інвалідність через слабе здоров'я? З одного боку, смерті недоношених дітей і особливо дітей з дуже малою масою тіла є смертями дітей, які народилися нежиттєздатними. У такому контексті смертність немовлят є своєрідним і безжалюгідним засобом відбору найслабших дитячих організмів, не пристосованих і не здатних до життя. Існує точка зору, що поширення народження недоношених і хворих дітей з важкими вродженими та спадковими патологіями сприяє погіршенню здоров'я поколінь новонароджених і якості генофонду нації в цілому.

79

З іншого боку, противники цієї точки зору вважають, що такі міркування властиві лише тим, хто не хоче брати на себе відповідальність за життя хворого новонародженого, хто боїться взяти на себе нелегку ношу догляду за дитиною-інвалідом. Тому підхід, який обґрунтовує «природний відбір» і виживання найсильніших, далекий від гуманного. Необхідно поважати право кожного на життя, оскільки кожна дитина, навіть глибоко недоношена, має право та потенційну можливість вижити і бути здоровою. Провідна роль у цьому належить галузі охорони здоров'я, адже за сучасних досягнень медицини у таких дітей є шанси вижити і вирости.

Зважаючи на успіхи, досягнуті розвиненими країнами у сфері охорони здоров'я новонароджених, смертність немовлят нині можна розглядати не лише як показник рівня соціально-економічного розвитку країни, а й як своєрідний вимірник гуманітарних вартостей, рівня добробуту, що може створити суспільство для своїх найменших, найуразливіших і найслабших членів. Тому справа запобігання хворобам і збереження життя новонароджених має перебувати під особливим заступництвом і охороною держави. Принагідно відзначимо, що Україні, незважаючи на позитивну динаміку смертності немовлят в останні роки, доведеться докласти ще немало зусиль на цій гуманітарній ниві, щоб успішно крокувати шляхом зниження смертності та поліпшення здоров'я новонароджених.

В Україні процес демографічної модернізації та інноваційних змін у демографічній поведінці також відбувається, але він «зачепив» голов-

ним чином сферу сексуальної, шлюбної та репродуктивної поведінки. Про це свідчать значні зрушення у життєвому циклі, пов'язані з сексуальними відносинами, вступом до шлюбу, народженням дітей. У сучасний період сексуальна поведінка молоді в Україні зазнала суттєвих змін, наслідком яких стало більш розкуте ставлення до статевих стосунків, зниження віку початку сексуального життя, поширення незареєстрованих союзів, часта зміна партнерів, щорічне зростання позашлюбної народжуваності. Всі ці прояви другого демографічного переходу, хоч і з певним запізненням, дійшли і до нашої країни. А от траєкторія динаміки смертності та тривалості життя значно відхилилася від «нормального» епідеміологічного шляху розвинених європейських країн.

80 «Панорама» демографічного (в тому числі епідеміологічного) переходу та пов'язаний з ним процес запровадження соціальних інновацій в Україні має свої непривабливі особливості. Загальна послідовність зміни етапів епідеміологічного переходу та сама, що на Заході, проте специфіка полягає, по-перше, у запізненні черговості стадій, обумовленому відставанням у соціально-економічному розвитку країни, по-друге, в незавершеності процесу епідеміологічних змін і накладанні невирішених завдань попереднього етапу на цілі наступного. Образно кажучи, від західноєвропейського «епіцентру хвилі» демографічних інновацій доходять і до України, але з запізненням і меншою силою.

Як уже зазначалось, у західних країнах припинення зростання середньої тривалості життя у другій половині 1960-х рр. обумовило відповідну реакцію з боку держави та суспільства, внаслідок чого їм досить швидко вдалося відновити позитивну динаміку в показниках життєзбереження населення. Вже на початку 1970-х рр. зростання тривалості життя відновилося. Зокрема, у Франції та Швейцарії упродовж 1960–2006 рр. середня очікувана тривалість життя виросла на 10 років, Великобританії — на 8 років у чоловіків і 7 років у жінок [54]. Значного прогресу було досягнуто у зниженні смертності немовлят, показник якої нині у країнах Західної Європи становить у середньому близько

5 смертей на 1 000 живонароджених, а в таких країнах, як Швеція та Ісландія, — 3 померлих⁷, що на даний час є найнижчим рівнем смертності немовлят у світі.

Натомість в Україні середня очікувана тривалість життя протягом 1964–2006 рр. знизилася майже на 6 років у чоловіків та 0,5 року — в жінок. Саме у середині 1960-х рр. Україна досягла історично най-

вищих рівнів середньої тривалості життя: 68,2 року — для чоловіків і 74,4 року — для жінок. У подальшому вона не лише не зробила відчутного поступу в справі подовження тривалості життя, а й втратила цінні надбання минулого.

Починаючи з середини 1960-х рр., в Україні відновилися негативні ознаки у динаміці смертності, які поступово набули стійкої тенденції. Зростання середньої тривалості життя припинилося і розпочалося її зниження внаслідок підвищення смертності населення від серцево-судинних захворювань у середньому і старшому віці та від нещасних випадків, отруєнь і травм у молодому віці. Трансформаційна криза 1990-х рр. ще більше загострила ці негативні тенденції. У 2006 р. середня очікувана тривалість життя в Україні була нижчою, ніж у 1960 р., і становила 62,3 і 73,9 року в чоловіків та жінок відповідно. Нині українські чоловіки живуть в середньому на 12–13 років, а жінки на 8–9 років менше, ніж у країнах Європейського Союзу (рис. 2.1).

Підвищення тривалості життя у процесі епідеміологічного переходу в західних країнах відбувалося внаслідок зниження смертності і дітей, і дорослих. В Україні фактично єдиною ознакою процесу демографічної модернізації стало істотне зниження смертності дітей, хоча смертність дітей протягом першого року життя все ще залишається доволі високою: 10,1 на 1 000 живонароджених у 2006 р. Смертність дорослого населення не лише не знижувалась, а й зростала досить швидкими темпами.

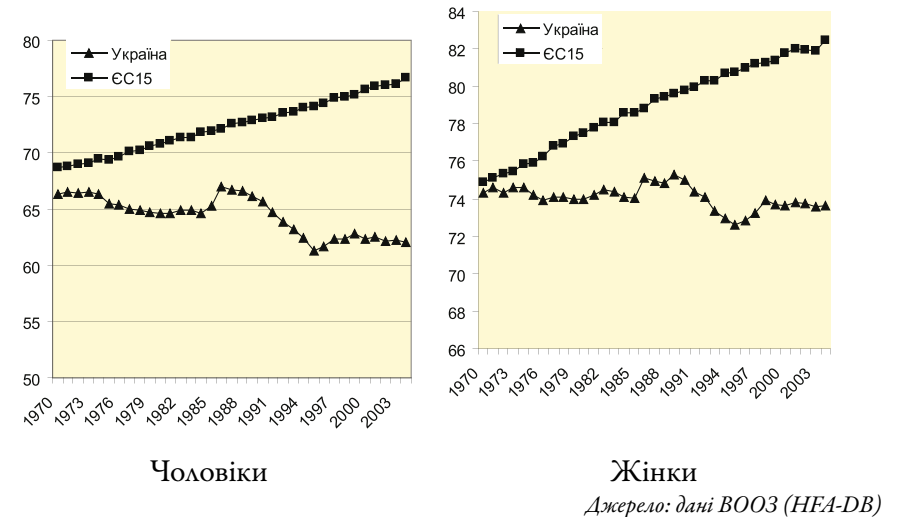
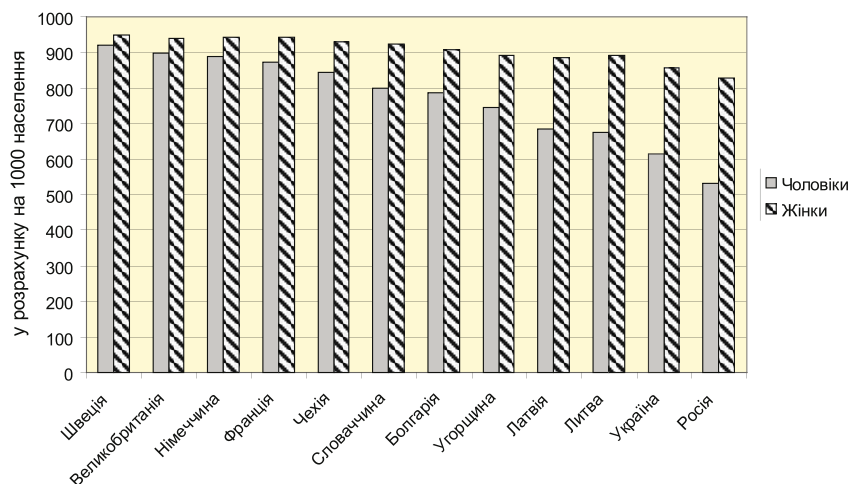

Рис. 2.1. Динаміка середньої очікуваної тривалості життя при народженні в Україні та країнах ЄС (15 країн) протягом 1970–2005 рр., років

⁷ Аналогічний показник смертності немовлят спостерігається також в Японії та Сінгапурі.

Показники життєздатності чоловіків працездатного віку в Україні не тільки значно нижчі, ніж у розвинених західноєвропейських країнах, а й помітно поступаються показникам країн Центральної Європи. Зокрема, з 1 000 українських 15-річних юнаків до 60 років у 2006 р. доживало в середньому лише 607, тоді як у Швеції — 920, Великобританії — 899, Німеччині — 889, Франції — 872, Чехії — 844, Угорщині — 744. Для жінок розрив у показниках є менш істотним. Надмірна смертність населення працездатного віку, насамперед чоловіків, є головним чинником, що зумовлює розрив у середній тривалості життя в Україні та розвинених європейських країнах (рис. 2.2).

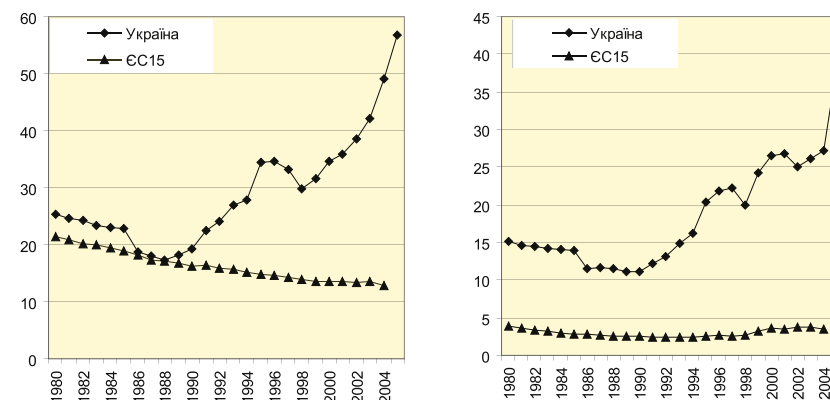
Джерело: розраховано за даними Human Mortality Database та WHO Statistical Information System

Рис. 2.2. Ймовірність дожити від 15 до 60 років в Україні та деяких європейських країнах у 2005 р. (у розрахунку на 1 000 населення; по Україні дані за 2006 р.)

Найвище зростання смертності населення України впродовж 1989–2006 рр. було характерне для класу інфекційних і паразитарних хвороб (утричі), хвороб органів травлення (вдвічі), зовнішніх причин (у півтора рази) (рис. 2.3). Саме по цих класах причин смерті спостерігається різка статеві нерівність, що полягає у кількарізовому перевищенні смертності чоловіків над відповідними показниками жінок, особливо у середньому та зрілому віці.

Поява та значний розмах епідемій туберкульозу й ВІА/СНІДу в Україні (як і в деяких інших пострадянських країнах) узагалі жодним чином не вписується у теорію епідеміологічного переходу. Саме тому нині з'явилась ідея про можливість так званого п'ятого етапу епідеміологічного переходу,

на якому до структури захворюваності та смертності населення повертаються деякі «старі» й з'являються «нові» інфекційні хвороби.

Хвороби органів травлення

Інфекційні хвороби

Джерело: дані BOO3 (HEA-DB)

Рис. 2.3. Динаміка смертності населення віком 0–64 роки від хвороб органів травлення та інфекційних хвороб в Україні та країнах ЄС (15 країн) протягом 1980–2005 рр. (у розрахунку на 100 тис. населення)

Така ситуація зумовлена багатьма чинниками. Досягнення у середині 1960-х рр. були пов'язані головним чином з успіхами у лікувальній медицині й ефективними протиепідемічними заходами. У подальшому, коли в розвинених країнах відбувався перехід від боротьби з інфекційними захворюваннями до посилення контролю над новими факторами ризику, насамперед факторами розвитку серцево-судинних патологій і зовнішніх причин, Україна, як і решта країн колишнього СРСР, продовжувала керуватися і покладатися на радянську систему державного патерналізму, пріоритет лікування над профілактикою, мала місце недооцінка індивідуальних цінностей, включаючи цінність окремого людського життя та здоров'я. Саме тому після відчутного зниження смертності від інфекційних хвороб у радянський період вона, на відміну від західноєвропейських країн, виявилася не готовою торувати шлях наступних етапів епідеміологічного переходу.

Це обумовлено насамперед непередбачуваністю та невідповідністю інституціональних структур новим суспільним вимогам і потребам. Зазначене стосується передусім системи охорони здоров'я радянського зразка, що давала можливість знижувати смертність лише до певних меж і не формувала мотивації до збереження та поліпшення стану здоров'я. Після того, як резерви підвищення тривалості життя, пов'язані

з імунізацією дітей, санітарними і протиепідемічними заходами, було вичерпано, тривалість життя перестала зростати.

Натомість, західна система охорони здоров'я була значно більшою мірою орієнтована на активнішу участь не держави, а самого індивіда у боротьбі за власне здоров'я. Тому західним країнам вдалося задіяти нові резерви, пов'язані, по-перше, з поширенням здорового способу життя (відмова від тютюнопаління, зміна структури харчування, фізична активність тощо), по-друге, з успіхами медицини, оскільки потужніша економіка забезпечувала створення та активне впровадження нових ефективних технологій лікування хронічних хвороб [55, с. 92–93].

84

В Україні технологічна відсталість у медицині є відображенням загальної технологічної відсталості української економіки, основою якої є виробництва третього технологічного укладу, що формувався ще на початку ХХ ст., так і четвертого, який у розвинених країнах досягнув меж своїх можливостей ще в середині 1970-х рр.. Тим часом у світі відбуваються становлення і бурхливий розвиток виробництв п'ятого й шостого технологічних укладів — телекомунікацій, гнучкої автоматизації, систем штучного інтелекту, біо- та космотехнологій. В Україні механізми та інструменти становлення інвестиційно-інноваційної моделі економічного розвитку, яка дала б змогу забезпечити розбудову «економіки знань», «економіки здоров'я», «суспільства гуманітарних та соціальних інновацій», залишаються досі остаточно невизначеними.

Причини різкого спаду тривалості життя в Україні у 1990-і роки виходять за межі медицини, хоча роль та відповідальність системи охорони здоров'я, на нашу думку, невиправдано применшується. Невдачі соціально-економічні реформи стали каталізатором несприятливих демографічних тенденцій, сформованих за радянських часів. Різне підвищення смертності є наслідком негативного впливу цілого комплексу факторів, пов'язаних з соціально-економічною кризою та необхідністю адаптації до суспільних змін, що відбулися у доволі короткий період часу. Труднощі полягали в тому, що процес адаптації населення відбувався на тлі ломки старої інституціональної системи, сформованої у радянський період, витіснення старих суспільних норм і цінностей та невизначеності нових, а тому супроводжувався значною соціальною напруженістю і песимізмом. На тлі різкого падіння рівня життя населення та погіршення умов праці, поглиблення соціально-економічної нерівності, розладу системи охорони здоров'я і зменшення доступності до якісної медичної допомоги це призвело до зростання захворюваності та смертності від стресогенно зумовлених патологій, соціально детермінованих захворювань, нещасних випадків, отруєнь і травм.

Поведінкові новації, пов'язані з поширенням здорового способу життя, що набули доволі швидкого розповсюдження у розвинених країнах, в Україні якщо й мають місце, то головним чином серед певних соціальних груп, які посідають високі соціально-економічні позиції та відзначаються сформованою культурою життє- і здоров'язбережувальної поведінки. Більшість населення України, що стурбована проблемами виживання, виявилася неготовою до засвоєння нових зразків колективної поведінки, які базуються на нормах здорового способу життя, тим більше, що несприятливі соціально-економічні умови у період кризи 1990-х рр. різко обмежили можливості формування та реалізації такої поведінки.

Щодо України доводиться констатувати, що гострі протиріччя між бідністю і багатством, величезний розрив у розподілі матеріальних благ є потужним джерелом нерівності у забезпеченні ресурсами, необхідними для повноцінної життєдіяльності. У багатьох дослідженнях доводиться, що рівень доходів значною мірою визначає відмінності у життєвих стандартах та умовах, що в свою чергу формують неоднакові можливості та спроможності справлятися з проблемами здоров'я. Бідні групи населення рідше звертаються до лікаря, менш охоче проходять профілактичні огляди і, а відтак більш небало ставляться до свого здоров'я. Вони часто відкладають або відмовляються від необхідного лікування, оскільки витрати на лікування можуть становити значну і навіть непомірно велику частку їхнього бюджету, що призводить до розвитку запущених та ускладнених форм хвороб і підвищує ризик передчасної смерті. Іншими словами, вплив бідності та низьких доходів на стан здоров'я і ризик смерті від хронічних патологій проявляється у накопичувальному та пролонгованому в часі ефекті зростання захворюваності й підвищення ризику передчасної смерті.

Водночас більш заможні особи можуть оперативніше зреагувати на хворобу, пройти якісну діагностику, приймати ефективні коштовні ліки впродовж тривалого часу, тобто отримати своєчасне лікування й таким чином відстрочити час і знизити ймовірність смерті. Натомість представники низькозабезпечених груп є вразливішими, оскільки зазнають впливу стресових чинників більшою мірою, ніж інші групи, і при цьому мають у своєму розпорядженні обмежені ресурси для виживання і вирішення життєво важливих проблем. Утворилося замкнуте коло, коли, з одного боку, незадовільне матеріальне становище значної частини населення обумовлює підвищений ризик втрати здоров'я через неякісне харчування, знижену можливість отримання своєчасної і кваліфікованої медичної допомоги, оздоровлення та відпочинку, гір-

85

ші умови праці й побуту, менший доступ до інформації, а з іншого — проблеми зі здоров'ям тісно пов'язані зі зниженням працездатності й продуктивності, що призводить до скорочення доходів і погіршення якості життя в цілому.

Однак стан здоров'я населення обумовлений не тільки наявністю матеріальних і фінансових ресурсів і доступом до них, а й ще більшою мірою психологічною налаштованістю, сформованістю потреби, готовності до реалізації поведінки, зорієнтованою на сприятливі для життя та здоров'я соціокультурні стандарти. Це, в свою чергу, тісно пов'язано з іншими характеристиками, насамперед рівнем освіти і кваліфікації. Різні освітньо-кваліфікаційні групи неоднаково реагують на проблеми зі здоров'ям і неоднаково ставляться до їх вирішення, тобто рівень усвідомлення вартості здоров'я, відповідальності за його збереження та життєзбережувальної активності істотно відрізняється.

Так, за даними обстеження домогосподарств України у 2005 р. серед населення віком 25 років і старше найкращі самооцінки стану здоров'я виявились серед осіб з високим рівнем освіти [56]. Зокрема, частка тих, хто оцінив свій стан здоров'я як «добрий», становила 33,2% серед осіб з вищою освітою (повною і неповною) та 11,8% серед осіб з базовою середньою освітою та нижче. На поганий стан здоров'я частіше скаржаться низькоосвічені особи: про нього заявило лише 12% опитаних з вищою освітою і майже 37% з освітнім рівнем, нижчим повного загального середнього. На нашу думку, зв'язок між суб'єктивними оцінками здоров'я та освітою був би чіткішим, якби він не перекривався негативним впливом неконсистентних доходів і бідності.

Хоча різноманітні обстеження свідчать, що здоров'я посідає чільне місце у системі цінностей більшості населення України, лише певна частина реально дбає про його збереження. Зокрема, за даними обстеження домогосподарств у 2005 р. активну позицію щодо профілактики захворювань і збереження здоров'я займають саме високоосвічені групи населення. Серед них більша частина тих, хто звертається до медичних закладів не лише з лікувальною метою, а й у профілактичних цілях. Так, із числа осіб віком 25 років і старше, хто звертався до лікаря впродовж останніх дванадцяти місяців, частка тих, чий останній візит до лікаря був пов'язаний з профілактичною метою, становила 26% серед осіб з вищою освітою (повною, базовою та неповною) і лише 8,5% серед осіб з базовою загальною середньою освітою і нижче.

У сучасний період неможливо виміряти і порівняти смертність різних освітніх груп населення України з огляду на відсутність відповідної статистичної інформації (зокрема, зі скороченням переліку соціально-

демографічних ознак, які заповнюються у свідоцтві про смерть). Проте розрахунки, проведені на базі перепису населення України 1989 р. та відповідної статистики природного руху, вказують на чітко виражену диференціацію показників смертності та середньої тривалості життя залежно від освітнього статусу. Доведено, що чим вищою є позиція на освітній шкалі, тим нижчою є ймовірність померти і вищою середня тривалість життя. Згідно з результатами розрахунків чоловіки-фахівці з вищою освітою у 1989 р. мали шанс прожити довше на 3 роки, а жінки — на 1 рік, ніж населення в цілому. Розрив у показниках середньої тривалості життя серед осіб з найвищим і найнижчим рівнем освіти є більш вражаючим і становив в Україні у 1989 р. 4,9 року для чоловіків та 1,8 року для жінок. Причина цього явища полягає у значних обсягах передчасної смертності у віці 20–59 років серед населення з низьким рівнем освіти. Зазначені відмінності у показниках смертності населення з вищою освітою та з освітою нижче середньої сягали 4 разів [57, с. 20].

Встановлено також, що в міру підвищення освітнього рівня статеві відмінності у показниках смертності зменшуються: особи з вищою освітою незалежно від статі мають відносно низький рівень смертності (у кілька разів нижчий за показники інших статусних груп). Перевищення чоловічої смертності над жіночою найсильніше виражене саме серед низькостатусних груп населення. Залежність рівня смертності від освіти максимально проявляється у віці від 20 до 40 років і надалі послаблюється. За даними 1989 р. здобуття вищої освіти знижувало ризик смерті для чоловіків віком 30–34 роки у 5 разів (порівняно з тими, хто не має повної середньої освіти), віком 40–44 роки — у 3,5 рази. Для жінок відповідні показники становлять 4,5 і 2,3 рази відповідно. За умов режиму смертності 1989 р. ймовірність дожити від 20 до 60 років у групі з вищою освітою становила 835% для чоловіків і 920% для жінок, а у групі з найнижчим освітнім рівнем — 673 та 861%, відповідно.

Тому є підстави стверджувати, що населення з вищою освітою було й залишається своєрідним «авангардом», практики і прийоми збереження здоров'я якого демонструють ті можливості й резерви, що існують у суспільстві і реально можуть бути використані для досягнення зниження смертності та подовження середньої тривалості життя в цілому. Саме у групах з вищою освітою, які займаються розумовою працею, передусім інтелігенції, на нашу думку, зберігаються навички здорового способу життя й усвідомлюється необхідність та важливість особистої відповідальності за стан власного здоров'я. Образно кажучи, інтелігенція була і лишається носієм найкращої «соціальної якості», в тому числі щодо культури життєзбережувальної поведінки.

Представники низькоосвічених соціальних прошарків, маючи інші стандарти якості життя, меншою мірою налаштовані на дотримання раціональної вітальної поведінки і більшою мірою покладаються на медичну допомогу і таким чином знімають з себе особисту відповідальність за стан власного здоров'я. Таке пасивне ставлення є значною мірою наслідком і спадком радянської доби, для якої був характерний пріоритет державних потреб та інтересів над індивідуальними, внаслідок чого люди були привчені надто мало уваги приділяти своєму здоров'ю. Крах радянської системи державного патерналізму й одночасно різке падіння рівня і якості життя стали причиною ще більшого послаблення культури й навичок збереження здоров'я як свідчення соціально-психологічної дезадаптації населення. Серед малозабезпечених і низькоосвічених груп населення, зайнятих переважно фізичною працею, заклопотаних пошуками засобів для виживання, турбота про здоров'я перебуває на периферії життєвих цілей і потреб, тому такі «периферійні» групи відзначаються низькими показниками дожиття. Можна стверджувати, що різкий спад середньої тривалості життя в Україні у першій половині 1990-х рр. відбувся саме за рахунок збільшення кількості осіб з низьким соціально-економічним статусом внаслідок інтенсивного процесу економічної та соціальної маргіналізації населення.

У цьому контексті дуже важливим є процес підвищення освітнього і професійно-кваліфікаційного рівня населення в цілому, з одного боку, і трансляція життєзберезувальних норм і правил поведінки від більш освічених груп населення до менш освічених — з іншого. Безумовно, будь-які соціальні новації не відразу стають популярними і «приживаються» у суспільстві та суспільній свідомості. Досить часто вони навіть можуть зустрічати опір, оскільки сприймаються як загроза усталеним традиціям і звичкам. Для швидшого поширення здоров'язберезувальних поведінкових новацій необхідно створювати відповідні сприятливі умови. Це передбачає розширення доступу менш заможних верств населення до оздоровлення, спорту і якісних медичних послуг, пропаганду та популяризацію здорового способу життя.

Загалом освітні, професійно-кваліфікаційні та культурно-інформаційні ресурси є не просто основними засобами адаптації населення, які можуть замінити дефіцит матеріальних ресурсів і допомогти вижити у складних соціально-економічних умовах. Вони можуть розглядатися і як ресурси життєзбереження. Тобто поліпшення економічної якості населення, підвищення рівня освіти та кваліфікації є не лише ознакою ефективного формування трудового потенціалу, підвищення конкурентоспроможності робочої сили, а й підґрунтям позитивних

медико-демографічних змін, ресурсом підвищення тривалості життя, а отже, ознакою ефективного людського розвитку в цілому.

2.2. Зрушення в демографічних структурах населення

Не менш важливим чинником інноваційних змін, що відбуваються в людському розвитку, виступає демографічна структура, яка суттєво впливає на економічні відносини і відповідні їм розподіли населення, від суспільного поділу праці до способу життя і організації особистого споживання. Специфіка таких якісних демографічних ознак, як вік і стать, дає змогу характеризувати їх як безпосереднє (природно-біологічне) підґрунтя формування основних економічно значущих властивостей населення. Роль статі й віку в системі якісних характеристик населення, що уособлюють собою результати-досягнення у людському розвитку, заслуговує на увагу хоча б тому, що розвиток різних властивостей-здібностей людей є, по суті, функцією віку даних індивідів (залежність життєдіяльнісних ролей і властивостей, що в них проявляються, від статі прийнято вважати не настільки всеохоплюючою, крім, звісно, дітородної функції, хоча феномен залежності різних видів життєдіяльності людей від статі також існує). Особливе місце віку (на рівні індивіда) і вікового складу (на рівні населення та його окремих спільнот) визначається всеохоплюючою залежністю комплексу якісних параметрів від віку. Набуття і зміна всього спектра властивостей окремим індивідом, як і людський розвиток загалом, не може відбуватись інакше, як у часі, а отже, у зв'язку і під впливом вікових змін (динаміки вікового складу, співвідношень між поколіннями — на рівні населення та тих чи інших спільнот). Тому оцінка якості населення й досягнутих результатів і перспектив людського розвитку в тій чи іншій країні неможливі без урахування змін вікової структури населення та врахування вікових відмінностей інтенсивності прояву окремих властивостей.

Сама специфіка «дії» власне демографічних характеристик полягає в тому, що від них значною мірою залежить низка особистісних, соціально-психологічних характеристик індивідів. У числі таких чинників індивідуалістично-досяжні або, навпаки, пасивно-патерналістські установки, ступінь упевненості у своїх силах і мобільності психіки, особливості трудової мотивації, ціннісні орієнтації, які «задають» можливості адаптації індивідів до нової моделі суспільного розвитку і, зокрема, ступінь їх включеності в ринкові відносини. Тож вікова диференціація виступає своєрідною передумовою для подальшої соціально-психологічної диференціації.

Як країна, що розвивається в умовах прогресуючого старіння і має одне з найбільш старих населень⁸, Україна повинна враховувати ті особливості й обмеження щодо соціальної динаміки, які зумовлює процес старіння її населення. Напрямок зрушень у віковому складі населення України «на користь» літніх і старих людей є незмінним за весь повоєнний період (рис. 2.4).

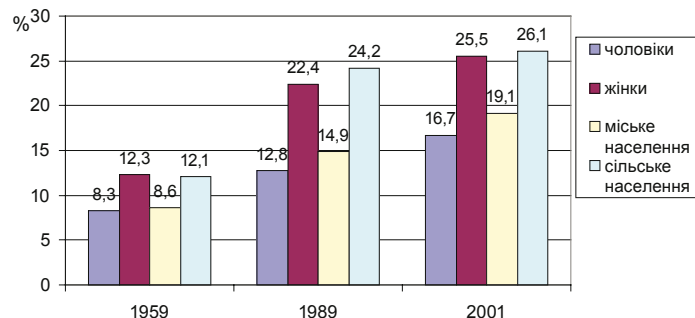

Рис. 2.4. Коефіцієнт старіння «зверху» для населення України (за даними переписів населення), %

Досягнутий на сьогодні помітно вищий рівень постаріння жіночої частини населення України (рис. 2.5) обумовлений значно більшою тривалістю життя.

А найстарішим нині є контингент сільських жінок, серед яких понад 30% досягли першого порогу старості (60 років).

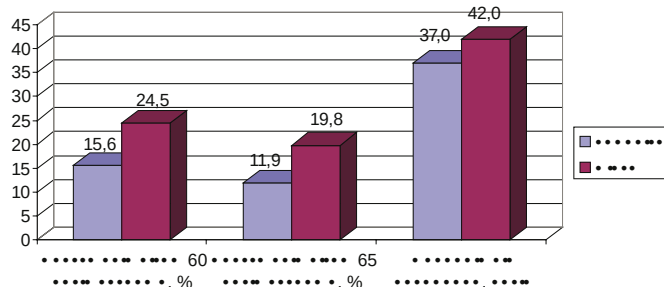

Рис. 2.5. Показники постаріння населення за статтю в Україні у 2006 р., %

⁸ У спільноті європейських держав Україна за рівнем старіння випереджає країни Центральної та Східної Європи, але ще дещо «відстає» від лідерів у цьому відношенні — країн Північної, Західної та, почасти, Південної (Італія, Іспанія, Португалія) Європи.

Поза всяким сумнівом, «обличчя старіючого соціального організму» помітно змінюється, при цьому суспільство, що звикло оцінювати свої здобутки й перспективи з позицій економічного зиску, приречено констатувати «непривабливий напрям» цих змін, застерігаючи при цьому щодо об'єктивності, неминучості, незворотності старіння. З погляду окремих економічно значущих параметрів якості постарілого населення — ступеня його рухливості, в тому числі тих її проявів, що пов'язані зі змінами у праці, здатності сприймати інновації, адаптаційних можливостей, зрештою, стану здоров'я й працездатності — з «негативно-приреченим» поглядом на старіння важко сперечатися. Однак погляд на старіюче населення як систему з демографічним концептом акцентує увагу, перш за все, на необхідності змін у демографічних відносинах (у тому числі міжпоколінних взаємодіях на сімейному рівні та в інших осередках демопроцесу) задля безболісної адаптації суспільства в цілому, та літніх людей зокрема, до переходу в нову «вікову якість», а також і на тому, що «абсолютне» старіння, тобто старіння «зверху» є тотожним втіленню в життя самодостатньої та найгуманнішої мети людства — збільшення середньої тривалості життя.

Зміни соціально-демографічного складу населення України (як усього, так і літнього) наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст. детермінуються, з одного боку, пострадянськими ринковими трансформаціями, з іншого — сучасними процесами прискорених техніко-технологічних та інформаційних змін, що мають глобальний характер і також істотно впливають на стиль і темп життя, організацію трудової діяльності, освітньо-професійні вимоги. На жаль, ні одні, ні другі чинники у вітчизняних умовах «не прихильні» до літніх осіб з точки зору можливостей їх швидкої соціально-психологічної адаптації, шансів щодо соціально-професійної переорієнтації, підтримання стабільного соціального становища, достатньо високого місця у суспільній ієрархії.

На ролі окремих вікових груп у суспільстві позначилося різке зростання динамічності соціально-економічних процесів у трансформаційний період. У нинішніх вітчизняних умовах висхідна соціальна мобільність характерна для тих груп населення, які краще адаптувалися до ринкових умов, а це переважно особи молодшого й середнього працездатного віку. Саме молодші вікові групи є, як правило, головними діями і прихильниками реформ, а отже, епохи революцій і трансформацій — це епохи домінування більш молодих вікових груп. Якщо «...в епохи консервативні, спокійні й реакційні лідерами, правителями й властителями зазвичай виступають старці, то, за загальним правилом, лідери й лицарі соціального новаторства у більшості випадків

бувають ставлениками молодих вікових груп. Сказане демонструє опосередковану роль вікових груп у великих і складних соціальних процесах» [58, с. 113–114]. В Україні також особи молодших і ранньозрілих вікових груп, особливо тих, що вступали до трудового життя вже в ході реформ, мають значно кращі можливості для використання наданого їм шансу на висхідну соціальну мобільність. Це пов'язано не лише з їх більшим потенціалом у такому соціальному ресурсі, як вік, а й з вищим ступенем залученості молоді до ринкових відносин.

92 Молодь і особи ранньозрілого віку більш схильні до ризику, пов'язаного з самостійною зайнятістю або підприємницькою діяльністю, їм зазвичай притаманна готовність до зміни місця роботи і характеру діяльності, до освоєння нової або складнішої роботи, що має особливе значення в умовах структурної перебудови економіки. Часто характер мотивації, готовність враховувати вимоги ринку праці, енергійність і динамічність, що вигідно вирізняють молодь, доповнюються більшим поширенням у її середовищі тих знань, навичок і умінь, що нині високо цінуються у працівниках (навички роботи на комп'ютері, спілкування іноземними мовами, водіння автомобіля)⁹. Отож, приватні роботодавці явно віддають перевагу працевлаштуванню молодих осіб. Їх конкурентоспроможність на ринку праці зумовлена більш високою адаптаційною активністю, здатністю до перекваліфікації, власне молодістю, кращим станом здоров'я (щоправда, ним, на жаль, нині може похвалитися далеко не кожна молода особа) тощо.

Постаріння населення і, зокрема, його працездатного контингенту так чи інакше тягне за собою ослаблення адаптаційних можливостей, зниження професійної мобільності, ймовірне погіршення деяких інших трудових якостей. Так, особи старшого віку важче «вписуються» до різноманітних новацій і тому частіше вважаються неефективними працівниками.

Характерні нині для України доволі жорсткі вікові обмеження щодо можливостей вибору трудової діяльності, доступу до продуктивної зайнятості інноваційного характеру, до отримання нових спеціальностей ґрунтуються на наявних об'єктивних факторах (ознаках старіння і зниження працездатності у літніх працівників, як-то: погіршення адаптації до нових трудових умов, зниження продуктивності праці,

⁹ Як стверджує на основі результатів проведеного під її керівництвом соціологічного дослідження відомий російський соціолог Н. Тихонова, «серед молоді не тільки вдвічі більше тих, хто може працювати на комп'ютері і у півтора рази – тих, хто має навички спілкування іноземними мовами чи управління автомобілем. Головне – молодь значно активніше набуває цих навичок» [59, с. 110].

швидкості виконання певних трудових операцій тощо), а також, певною мірою, на необґрунтовано упередженому ставленні до працівників у зрілому віці (як до таких, що не здатні зберігати високу творчу активність, сприймати інновації, та й узагалі прийняти нові ринкові умови господарювання). Крім того, труднощі поєднання професійного досвіду зрілих працівників з об'єктивною необхідністю освоєння нових знань пов'язані і з відсутністю у нашій країні традицій та дієвої системи безперервної освіти, і з підвищення кваліфікації працівників упродовж трудового життя.

Особи старших вікових груп у кризовому соціумі та в умовах трансформації соціального організму характеризуються чи не найвищим ступенем соціально-психологічної дезадаптації і, водночас, низьким рівнем інтеграції до суспільної діяльності, нових економічних механізмів тощо. Навіть наймолодші з тих осіб, які нині досягли першого порогу старості (60 років), станом на початок періоду трансформацій вже прожили в умовах радянської соціально-політичної й економічної системи майже півстолітній відрізок життя. Природні вікові труднощі позитивного сприйняття і прийняття нового суспільного устрою багаторазово примножилися через зумовлене інфляційною експропріацією трудових заощаджень і низькими пенсіями усвідомлення себе не як суб'єкта ринкових перетворень, а як ошуканої їх жертви, а також через надто низьку й досі соціальну результативність реформ та, відповідно, марність сподівань на прижиттєве отримання особистого зиску від їх здійснення.

93 Тож на початку нового століття, що його вважають перехідним до прийдешньої цивілізації літніх людей, накопичилася величезна кількість проблем, що загрожують деградацією якості старіючого населення: значні масштаби передчасних втрат здоров'я і працездатності; прискорене фізіологічне старіння (передусім унаслідок нездорового способу життя, низької якості харчування, впливу радіаційно-екологічних чинників); поширеність нервових і психічних розладів, порогових станів, що формуються на тлі загальної невдоволеності життям, його інтелектуально-духовного збіднення, неспокою та соціальної невпевненості у завтрашньому дні; пауперизація значної частини пенсіонерів, соціальна та морально-етична деградація, спричинена злиднями; зростання поширеності суїцидальних випадків, детермінованих втратою мети і сенсу життя, будь-яких життєвих перспектив, усвідомленням своєї самотності й непотрібності; високий рівень смертності ще порівняно «молодих пенсіонерів» («раннього» післяпрацездатного віку — від 60 до 70 років) та переважно несприятливі тенденції її динаміки у кризовий період.

Вельми відчутно у середовищі наших літніх співгромадян позначилась і тенденція до соціальної поляризації, при цьому «водороздільною смугою» в ній виступає зайнятість або незайнятість осіб пенсійного віку економічною діяльністю, а відтак — ще і якість зайнятості, що пов'язана з віком, станом здоров'я, освітньо-професійними характеристиками літніх працівників, їх минулим трудовим досвідом, зв'язками тощо. Наприклад, спостерігається специфічна «вибірковість» зайнятості осіб пенсійного віку, пов'язана з рівнем їх освіти: серед літніх працівників робоче місце частіше вдається зберегти особам з більш високим освітньо-кваліфікаційним рівнем.

Варто зазначити, що за роки незалежності країни контингент літнього населення України значно поповнився особами з високим рівнем освіти. На межі тисячоліть першого порогу старості досягли покоління народжених у передвоєнні та воєнні роки, більшість представників яких уже в повоєнні роки здобула принаймні базову загальну середню освіту (в містах частіше — повну), а доволі значна частина — й вищу освіту різних рівнів.

Слід підкреслити, що на рівні економічної активності та її складових у літніх осіб істотно впливають не лише такі чинники, як обсяг і структура виробництва та ситуація на ринку праці, рівень оплати праці тощо, а й стан і рівень пенсійного забезпечення, крім того, індивідуально-психологічні чинники (особливості споживання, прагнення до поліпшення добробуту та ін.) і характеристики демографічного складу контингенту літніх осіб (статеві-віковий склад, розподіл за станом здоров'я, сімейним станом тощо).

Сучасні якісні характеристики зайнятості літніх осіб тісно пов'язані саме з їх освітнім рівнем і віком, значною мірою залежать від виду економічної діяльності, належності працюючих до державного чи приватного сектору економіки, типу поселення та регіону. Серед таких характеристик слід виділити престиж професії, службово-посадову позицію й економічне становище. Виходячи з цих критеріїв, щодо переважної більшості зайнятих пенсіонерів, особливо старших вікових груп, важко оцінити якість їх зайнятості позитивно. Так, дані обстеження умов життя домогосподарств України свідчать про явне відставання працюючих пенсіонерів від молодших працівників за рівнем доходів від економічної діяльності, середнім розміром оплати праці, доходів від самозайнятості й особливо — за рівнем доходу від підприємницької діяльності. Висновки, що підтверджують менш вигідну трудову позицію й гірше економічне становище старших працівників (навіть працездатного віку, не кажучи вже про літніх) та, певною мірою, протиприрод-

не зміщення у транзитивній економіці «піку» трудових доходів у віковій групі 25–40-літніх зайнятих отримані й іншими дослідниками [60, с. 210]. Та все ж насамперед предметом серйозного суспільного занепокоєння має бути нинішнє соціальне (і, звісно, матеріальне) становище основної маси непрацюючих пенсіонерів, адже відносно більш благополучна у соціально-економічному відношенні зайнята частина осіб похилого віку є, зрештою, не такою вже й великою. Водночас через неухильне постаріння населення (принаймні вже за межами поточного десятиліття) внесок літніх осіб у контингенти економічно активних і зайнятих осіб, імовірно, збільшуватиметься.

Особливістю низхідної соціальної мобільності непрацюючих осіб старше працездатного віку в Україні у період суспільно-економічних трансформацій стало не лише падіння життєвого рівня, обмеження доступу до життєво необхідних ресурсів з виходом на «заслужений відпочинок», а й втрата гідного місця у суспільній ієрархії (а також родинній, мікросоціальній тощо), посилення ефекту «соціальної дистанції» між пенсіонерами і молодшими поколіннями, погіршення іміджу осіб похилого віку в свідомості суспільства. Ознакою недостатньої цивілізованості суспільства та його недемократичності є панування соціальної байдужості, а почасти — і зневаги до збіднілих колишніх трудівників, втрата ними будь-яких життєвих перспектив, а разом з ними — сил і волі до достойного життя, на яке вони, безумовно, заслуговують.

Вирішальним критерієм поліпшення «якості старіння» нині має бути максимальне подовження тривалості періоду активного, творчого і здорового життя, а зміни у демографічних відносинах (і «вбудованих» у сучасний демопроект соціальних інституцій) мають бути спрямовані як на «пристосування» до потреб і можливостей старіючих поколінь, так і на корисне і «взаємовигідне» використання багажу їх знань і досвіду (життєвого, професійного тощо) і тим самим — на надання буттю літніх людей необхідної осмисленості.

Інноваційно важливим аспектом вирішення даної проблеми є саме підтримання достатньо високого соціально-економічного статусу літніх осіб, що може бути забезпечене головним чином через сприяння їх зайнятості, підвищення її якості та продуктивності тощо. Варто враховувати при цьому, що в умовах переходу до нової економіки знань і високих технологій на можливості забезпечення ефективної зайнятості літніх впливають принаймні дві обставини.

З одного боку, у ході структурно-інноваційної перебудови економіки відбувається поступове витіснення низькокваліфікованих робочих місць

і створення місць з високими вимогами до рівня професійної підготовки працівника, що може негативно вплинути на можливості реалізації трудової активності літніх осіб (особливо старших вікових груп). З іншого боку, численні зарубіжні дослідження доводять, що ефект підвищення рівня кваліфікації практично однаковий для усіх вікових категорій працюючих, хоча з віком і знижуються стимули до вдосконалення набутих і отримання нових трудових навичок. При цьому як результати нашого дослідження, так і висновки інших авторів підтверджують ту обставину, що чим вищий освітньо-кваліфікаційний рівень працівника, тим більше у нього стимулів не полишати роботу і тим вища продуктивність його зайнятості. Встановлено також, що саме у сфері кваліфікованої інтелектуальної праці зі збільшенням віку підвищується продуктивність праці [61].

96

Вищезазначене дає можливість припустити, що використання праці літніх осіб у перспективі теж матиме певні переваги для роботодавця, оскільки такі працівники володіють накопиченим досвідом, обмінюються ним із молоддю, зазвичай відзначаються пунктуальністю, працелюбством, не прагнуть до частой зміни місця роботи. Однак ефективне функціонування літніх контингентів у складі кваліфікованої робочої сили можливе лише за умови постійного оновлення їх знань і професійних навичок (зокрема, й підвищення свідомості літніх зайнятих щодо самовдосконалення, кваліфікаційного зростання тощо). У розвинених країнах цьому сприяє сформована мережа освітніх закладів, орієнтованих на підготовку/перепідготовку осіб старшого віку (в тому числі безробітних)¹⁰, реалізація відповідних програм підтримки зайнятості осіб літнього віку (з гнучкими формами й режимами зайнятості, зокрема, у сфері суспільних послуг (у тому числі консультаційних, соціальних та ін.), а також у малому і середньому бізнесі (за наймом) тощо. Ця соціальна інновація, спрямована на розширення трудоактивного періоду представників старших вікових груп, виступає важливим ресурсом ослаблення гостроти проблем, пов'язаних із значним постарінням населення та реінтеграцією осіб літнього віку до суспільного життя.

На формування поділу праці, еволюцію соціальних ролей у суспільстві, стан забезпечення базових людських потреб і надання можливостей для особистісного розвитку значний вплив і досі справляє статева

¹⁰ Спеціально створені програми навчання осіб літнього віку використовуються, наприклад, для освоєння комп'ютерних технологій і розширення доступу старших вікових груп населення до Інтернету (програма діє в США за участю відомої компанії «Майкрософт»); спеціальні програми підвищення кваліфікації кадрів (BEST, WISE, SRP), що розраховані на залучення в економічну діяльність домогосподарок і пенсіонерів (діють у Сінгапурі) та ін.

та пов'язана з нею соціально-психологічна диференціація населення. Останні десятиліття позначилися зростанням кар'єрних можливостей жінок, які стали претендувати на посади, що раніше вважалися чоловічою роботою.

В Україні на сьогодні жінки мають кількісну перевагу над чоловіками у населенні: згідно з даними першого Всеукраїнського перепису їх частка у населенні дорівнювала 53,7% (за оцінкою станом на початок 2007 р. — 53,9%). Забезпечуваний мудрістю природи надлишок — запас біологічно більш вразливих хлопчиків серед новонароджених (5–6 осіб на 100) з віком вичерпується внаслідок більш високої смертності представників чоловічої статі. Вичерпання згаданого «запасу» чоловіків упродовж життя кожного покоління відбувається в нашій країні надто швидко, а вік балансування чисельності чоловіків і жінок у населенні (нині — 28–29 років) є неприпустимо низьким порівняно з розвиненими країнами Європи. Наприклад, у Данії, Норвегії, Швеції, Нідерландах та деяких інших країнах чисельне переважання жінок у населенні, зумовлене вищим рівнем смертності чоловіків, фіксується лише з 50 років. В Україні певне перевищення чисельності жінок над чоловіками має місце у репродуктивному й працездатному (16–59 років) віці, а у вікових групах післяпрацездатного інтервалу статева диспропорція в населенні є вражаючою. Впродовж трансформаційного періоду статева перевага «на користь» жінок у середньому (35–49 років) і старшому (50–59 років) працездатному віці лишилася незмінною або й збільшилася (далися взнаки втрати, зумовлені підвищенням рівня надсмертності чоловіків відповідних вікових груп у першій половині 90-х рр.), а у найбільш численних групах післяпрацездатного віку (між 60 і 80 роками) — доволі відчутно скоротилась (відійшли в минуле статеві диспропорції у поколіннях, що втратили чоловіків у роки війни).

97

Щодо наявності гендерних проблем у царині людського розвитку в Україні, збереження нерівних можливостей для чоловіків і жінок у соціально-економічній сфері слід зазначити, що ці проблеми виявляються насамперед у соціально-трудовій сфері, розподільчих відносинах, а також у межах інститутів соціалізації (сім'я, освіта). Наявні гендерні диспропорції втілюються у відставанні жінок від чоловіків у професійно-посадовій ієрархії в умовах, коли освітній рівень зайнятих жінок перевищує чоловічий; вагомому гендерному перекосі у розвитку підприємництва на користь чоловіків; помітній внутрішньо-професійній статевій сегрегації за рядом занять; відчутному відставанні жінок (у тому числі високоосвічених) за рівнями заробітної плати й особистого доходу в у цілому в нижчому рівні віддачі від освіти у жінок; «нерівно-

правному ставленні» до жінок як носіїв здатності до праці, що переважно зумовлюється підвищеним сімейно-репродуктивним навантаженням жінок і впливає на їх доступ до продуктивної зайнятості.

Водночас слід акцентувати увагу й на тих проблемних моментах, що характеризують як вразливу сучасну позицію значної частини чоловіків у сфері соціально-економічного відтворення (з погляду забезпечення для них розширення можливостей людського розвитку нині й на перспективу). Так, варто вказати на їх масову зайнятість у неперспективних з точки зору постіндустріального прориву низькотехнологічних галузях з важкими й небезпечними умовами праці та відставання від жінок за освітнім рівнем, що нині є не таким значним, однак за збереження сучасних тенденцій обіцяє збільшитись у майбутньому.

98

Загалом ситуацію в Україні слід розцінювати як таку, що свідчить про наявність необхідного підґрунтя для забезпечення рівності можливостей чоловіків і жінок щодо людського розвитку. Для цього жінкам нині має бути надана реальна свобода вибору різних моделей поєднання роботи, громадської діяльності, сім'ї й материнських обов'язків. Аби жінки прагнули займатися економічною діяльністю й набувати високого соціально-економічного статусу не тільки (й не стільки) з причин бідності й безвиході, необхідне створення не лише ефективної системи доступних суспільних послуг (дитячих дошкільних закладів тощо), а й достойних робочих місць, тобто умов, які сприяли б прогресу жіночої емансипації й професійної самореалізації.

Забезпеченню рівності можливостей жінок і чоловіків щодо досягнення високого соціально-економічного статусу та необхідної свободи вибору має сприяти адекватне використання законодавчих норм і гарантій у соціально-трудовій сфері, реструктуризація економіки і стабільний соціально-економічний розвиток, що «...має тенденцію сприяти зростанню продуктивності праці і створювати нові можливості для її прикладання, що несе вигоду як чоловікам, так і жінкам... і у більшості випадків зменшує гендерну нерівність» [62, с. 257]. Досягнення гендерного паритету передбачає відповідні зміни соціально-економічних відносин у суспільстві, традиційних жіночих і чоловічих ролей «на користь» справедливого розподілу доходів і власності, прав та обов'язків. При цьому мірою переходу до постіндустріального суспільства формуються об'єктивні передумови для підвищення соціальної ролі, зміни соціально-економічних позицій жіноцтва, розширення його можливостей щодо людського розвитку.

Таким чином, вплив демографічної структури на економічні відносини та відповідні їм розподіли населення проявляється насампе-

ред через структурні зміни населення. Разом з тим не менш важливим чинником змін якості населення є посилення міграційних процесів під впливом наростання глобалізаційних тенденцій розвитку світової економіки.

2.3. Напрями реформування у сфері охорони здоров'я

Еволюція медико-демографічних процесів свідчить, що можливості впливу на процес збереження та поліпшення стану здоров'я населення тісно пов'язані з відповідним історично сформованим рівнем соціально-економічного розвитку суспільства. Успіхи розвинених країн щодо подовження тривалості життя, в тому числі періоду життя у стані здоров'я (без хвороб) обумовлені своєчасною оцінкою основних завдань різних етапів так званого епідеміологічного переходу та реалізацією інноваційних підходів у реформуванні національних служб охорони здоров'я, що у сучасний період передбачають насамперед посилення профілактичної ланки як найефективнішого шляху збереження здоров'я. Головну роль у поліпшенні здоров'я населення у розвинених країнах нині відіграє орієнтація державної політики на формування уміння людей володіти своїм здоров'ям і поліпшувати його якість, на досягнення високого рівня культури життєзбережувальної поведінки, що має стати метою національної політики у галузі охорони здоров'я в Україні.

99

Вивчення світового досвіду реформування сфери охорони здоров'я свідчить, що розвинені країни своєчасно запроваджували широкомасштабні зміни у цю галузь з метою встановлення суспільного контролю над основними факторами ризику відповідно до зрушень ендегенної та екзогенної складових захворюваності і смертності населення у процесі епідеміологічного переходу. Як відомо, досягнення значних успіхів у боротьбі з інфекційними захворюваннями у 1950–1960-х рр. зумовили серйозні зміни у структурі причин смерті населення і, як наслідок — скорочення смертності та підвищення середньої тривалості життя. Провідні позиції у структурі причин смерті населення перейшли від інфекційних гострозаразних хвороб до різноманітних хронічних захворювань, пов'язаних з віковими змінами в організмі людини та зі спадковими недугами. Адекватною відповіддю на такі зрушення стали розробка нової ідеології охорони здоров'я «Здоров'я для всіх», уперше оприлюдненої у 1977 р. на Всесвітній асамблеї з охорони здоров'я, та прийняття підсумкової Декларації Міжнародної конференції з первинної медико-санітарної допомоги у 1978 р. в Алма-Аті [63, с. 38–39]. У 1980 р. ВООЗ було розроблено Глобальну стратегію «Здоров'я для всіх до 2000 року», завдання та основоположні принципи якої ста-

ли визначальними для політики у галузі охорони здоров'я. Важливий етап у розвитку теорії і практики охорони здоров'я пов'язаний також з прийняттям Оттавської хартії з пропаганди здорового способу життя у 1986 р. в Канаді, яка визначила основні напрями зусиль для урядів країн світу щодо поліпшення стану здоров'я населення, а саме: формування політики, сприятливої для здоров'я людей; створення сприятливого природного і соціального середовища; підвищення активності громад і громадських організацій, посилення їхньої спроможності діяти на користь громадського здоров'я; розвиток індивідуальних навичок діяти на користь власного здоров'я та вести здоровий спосіб життя; переорієнтація традиційної системи охорони здоров'я з лікування на профілактику. У 1998 р. було прийнято Всесвітню декларацію з охорони здоров'я і розроблено концепцію «Здоров'я — 21: Основи політики досягнення здоров'я для всіх в Європейському регіоні ВООЗ» (оновлено у 2005 р.) [51–52].

У контексті політики «Здоров'я для всіх» поліпшенню здоров'я населення сприяють чотири групи факторів:

- надання хворим медичної допомоги, що є необхідним, але не єдиним елементом політики «Здоров'я для всіх»;
- медична профілактика, що включає такі напрями діяльності, як імунізація, санітарно-епідеміологічний нагляд і реалізація програм раннього виявлення захворювань; кожний з цих напрямів інтегрований у стандартну практику медичного обслуговування населення;
- формування здорового способу життя, що передбачає діяльність у таких сферах, як покращання харчування, посилення фізичної активності населення, боротьба з вживанням тютюнових виробів, алкоголю та інших психоактивних речовин. Необхідність формування здорового способу життя зазвичай визнається на усіх рівнях, але на практиці дуже часто існує у вигляді абстрактної концепції. Коли йдеться про розробку та реалізацію конкретної політики щодо зміцнення здоров'я населення і про забезпечення фінансування діяльності у цьому напрямі, рішення укладаються досить повільно;
- поліпшення детермінант здоров'я, тобто діяльність, тісно пов'язана зі зміцненням здоров'я, але така, що виходить за межі поведінки окремих осіб і спрямована на покращання соціально-економічних умов життєдіяльності. Це стосується насамперед зниження рівня бідності. Оскільки бідність — це одна з найважливіших причин несправедливості щодо можливостей зберегти здоров'я та отримати у разі потреби медичну допомогу, політика «Здоров'я для всіх» акцентує увагу на необхідності комплексних міжвідомчих зусиль щодо зменшення бідно-

сті. При цьому система охорони здоров'я повинна приділити особливу увагу питанням забезпечення потреб малозабезпечених, маргінальних та уразливих груп населення.

Згідно з концепцією «Здоров'я для всіх», діяльність щодо збереження та поліпшення стану здоров'я населення не є прерогативою виключно галузі охорони здоров'я. Інші відомства мають бути активно залучені до цієї роботи, наприклад, ті, які регулюють виробництво, продаж, рекламу алкогольних або тютюнових виробів. Питання, пов'язані з охороною здоров'я, повинні бути пріоритетними у місцевих, регіональних і національних програмах розвитку. Політика щодо охорони здоров'я має бути достатньо гнучкою і враховувати інноваційні підходи та методи, але не копіювати автоматично політику іншої країни чи регіону.

Основоположними принципами європейської політики «Здоров'я для всіх» є: забезпечення справедливості щодо підтримання здоров'я шляхом зменшення соціально обумовлених відмінностей у стані здоров'я різних груп населення; збільшення тривалості повноцінного життя через надання людям можливостей для повного розвитку і реалізації їхнього фізичного, розумового і соціального потенціалу; забезпечення більш здорового способу життя, зниження захворюваності й інвалідності.

В Україні, крім перелічених вище принципів, особливої уваги потребує подальший розвиток профілактичного напрямку в охороні здоров'я та ефективне реформування системи охорони здоров'я. Політика охорони здоров'я має бути спрямована насамперед на зниження захворюваності, зміцнення здоров'я усіх верств населення, збереження працездатності, подовження тривалості активного життя, підвищення якості й ефективності медико-санітарної допомоги, забезпечення права громадян на її отримання та соціальну справедливість. Основи політики у сфері охорони здоров'я в Україні закладені у таких важливих документах, як Національний план розвитку системи охорони здоров'я в Україні на період до 2010 р., Указ Президента України «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 19 вересня 2007 року «Про заходи щодо подолання демографічної кризи та розвитку трудових ресурсів потенціалу України», Стратегія демографічного розвитку України на 2006–2015 роки. Водночас, попри існування низки національних програм, спрямованих на вирішення окремих важливих проблем, чітка стратегія розвитку системи охорони здоров'я, яка враховувала б світовий досвід та була адаптована до умов України, наразі відсутня.

Реалії доводять, що наявна система охорони здоров'я в Україні, як і раніше, доволі безсистемно і неактивно реагує на нові проблеми і потреби. Невирішеними є головні проблеми: недостатня якість і доступність медичних послуг. Маючи доволі розвинену інфраструктуру медичних закладів, економічно та фінансово нестійка система не забезпечує на якісному рівні навіть послуги первинної медико-санітарної допомоги, які не завжди доступні для малозабезпечених верств населення. На тлі спроб реорганізації та реструктуризації системи охорони здоров'я у 1990-і роки концептуальні засади механізму її функціонування в Україні дотепер принципово не змінилися. Як і раніше, основну увагу приділяють лікуванню хворих, тоді як профілактика та попередження розвитку хронічних неінфекційних захворювань, що у структурі смертності населення посідають провідне місце, фактично ігнорується. Акцентування уваги на кількісних показниках за рахунок якісних часто призводить до марнування ресурсів і є причиною неефективності системи.

Існує невизначеність щодо стратегії розвитку медичної галузі: чи бути їй у вигляді системи обов'язкового медичного страхування, чи залишатися на бюджетному фінансуванні. Як свідчить світовий досвід, зазвичай поєднуються всі три основні типи фінансування охорони здоров'я (державне забезпечення, обов'язкове й добровільне медичне страхування), хоча певний вид може займати домінуюче положення. Так, в Англії, Ірландії, Шотландії, Італії та Данії домінує державна система фінансування; у Німеччині, Франції, Австрії, Бельгії, Нідерландах, Швеції — система обов'язкового медичного страхування; у США переважає змішана форма фінансування медичної допомоги, при цьому близько 90% американців користуються послугами приватних страхових компаній.

Страхова модель фінансування охорони здоров'я — це система, де основним джерелом фінансування є кошти соціального медичного страхування. Нагромаджений багаторічний світовий досвід у галузі медичного страхування свідчить про високу ефективність різних моделей і систем страхування. Така інноваційна модель системи охорони здоров'я у разі успішного запровадження дає змогу значно підвищити ефективність медичних послуг через оплату праці медичних працівників залежно від кількості та якості наданих послуг та формування ринку медичних послуг, і отже захистити права й інтереси пацієнтів щодо зміцнення та збереження здоров'я. Вважається, що медичне страхування з-поміж інших форм організації медичного забезпечення населення має такі відчутні переваги, як право вибору застрахова-

ним медичного закладу та лікаря, рівноправність щодо доступності та можливості отримання медичних послуг, конкуренція між надавачами медичних послуг.

В Україні запровадження медичного страхування могло б сприяти вирішенню головної проблеми: суперечності між зростаючими потребами населення у медичних послугах і неможливістю їх повноцінного задоволення за існування сучасного механізму фінансування охорони здоров'я. Необхідність запровадження медичного страхування обумовлена насамперед тим, що значний рівень захворюваності та інвалідності в Україні свідчить про істотний страховий ризик виникнення хвороби та втрати працездатності, як тимчасової, так і постійної, а через доволі високий рівень бідності є значна вірогідність того, що сім'я не зможе покрити вартість необхідних медичних послуг за рахунок власних коштів. Система медичного страхування також сприяє скороченню обсягів неформальних платежів і переходу їх зі сфери «тіньового» фінансування на ринок легітимних медичних послуг. Вона дає змогу реструктуризувати існуючу організаційну систему, перенісши акценти на первинну ланку медико-санітарної допомоги, де головною дійовою особою є лікар загальної практики.

Водночас, попри потенційні переваги медичного страхування у контексті зміцнення фінансової системи охорони здоров'я та підвищення якості медичної допомоги, перехід до страхової медицини в Україні має чимало перепон і застережень. Йдеться про невдоволення роботодавців у зв'язку з необхідністю додаткового навантаження на фонд заробітної плати; незацікавленість медичних працівників через загрозу втрати значних «тіньових» прибутків, тобто неофіційної оплати медичних послуг; насторожене ставлення населення до будь-яких новацій, пов'язаних з обмеженням державних зобов'язань щодо послуг охорони здоров'я, відсутність відповідної організаційної інфраструктури та відпрацьованих механізмів державного регулювання для управління діяльністю страхового фонду [64, с. 95]. Якщо лікарі первинної ланки пов'язують запровадження страхування з підвищенням оплати праці та поліпшенням умов праці, то керівники лікувальних закладів, не бажаючи втрачати «тіньові» прибутки, досить часто негативно ставляться до такої перспективи, що гальмує процес реформування системи охорони здоров'я.

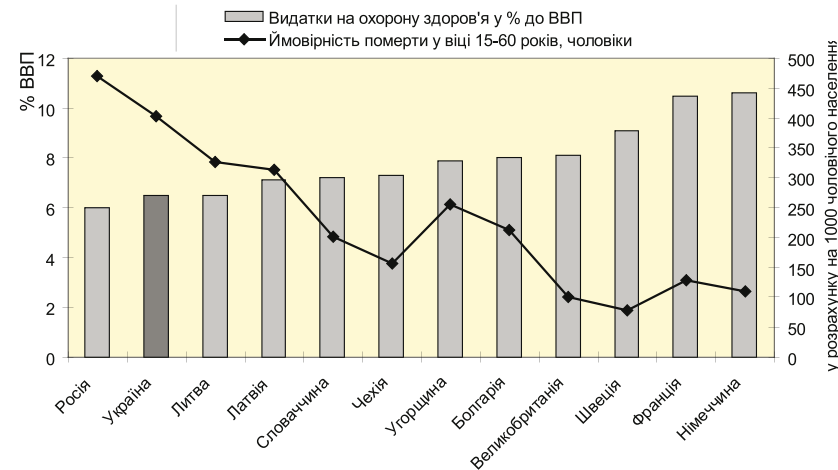
Наразі Україна не має традицій страхової медицини. Незважаючи на прийнятий Закон України «Про закупівлю товарів, робіт та послуг за державні кошти», в Україні відсутній досвід роботи галу-

зі в умовах договірних відносин. Тому перспективи запровадження в Україні обов'язкового медичного страхування є поки що невизначеними. Нині на розгляді у Верховній Раді перебуває кілька проектів про загальнообов'язкове державне медичне соціальне страхування та медичне страхування як складову обов'язкового цивільно-правового страхування, проте чіткої й однозначної оцінки щодо можливості та доцільності тієї чи іншої моделі в Україні так і не зроблено. Ця невизначеність ще більше поглиблює суперечність між зростаючими потребами населення у медичних послугах і неможливістю їх повноцінного задоволення за умови збереження наявного механізму фінансування галузі.

Ситуація ускладнюється тим, що на законодавчому рівні в Україні збереглися гарантії безплатного медичного обслуговування, встановлені ще за радянських часів, а витрати, необхідні для його забезпечення, різко збільшилися внаслідок появи нових фондоємних медичних технологій і нових дорогих лікарських препаратів. Економічна криза 1990-х рр. призвела до скорочення реальних обсягів державного фінансування охорони здоров'я; бюджетні видатки усіх рівнів на охорону здоров'я почали нарощуватись в Україні тільки починаючи з 2000 р. Незважаючи на це, зростання бюджетних асигнувань є поки що недостатнім, оскільки воно не компенсує те зниження, яке відбулося впродовж 1990-х рр., і не задовольняє потреби галузі, пов'язані із закупівлею лікарських препаратів, модернізацією обладнання та впровадженням новітніх медичних технологій. Фінансова незабезпеченість державних гарантій зумовила зростання легальних і «тіньових» витрат пацієнтів та погіршення доступності медичної допомоги для широких верств населення.

Варто зазначити, що попри існування різних моделей фінансування охорони здоров'я у розвинених країнах витрати на охорону здоров'я в перерахунку на душу населення щороку зростають. Частка ВВП, що витрачається на ці потреби, у Франції та Німеччині становить понад 10%, а у США досягає 15%. Оцінки загальних видатків національної економіки України на охорону здоров'я помітно відрізняються. Так, за офіційними даними вони не перевищують 3% ВВП; за новітньою оцінкою ВООЗ (World Health Statistics 2007) — 6,5%; за результатами Національних рахунків охорони здоров'я 2003–2004 рр. (НРОЗ) [65, с. 15] — близько 7% ВВП. Це пов'язано з тим, що в експертних оцінках до уваги беруться і офіційні, і неофіційні платежі, а саме — безпосередня (із власної кишені) оплата населенням медичних послуг.

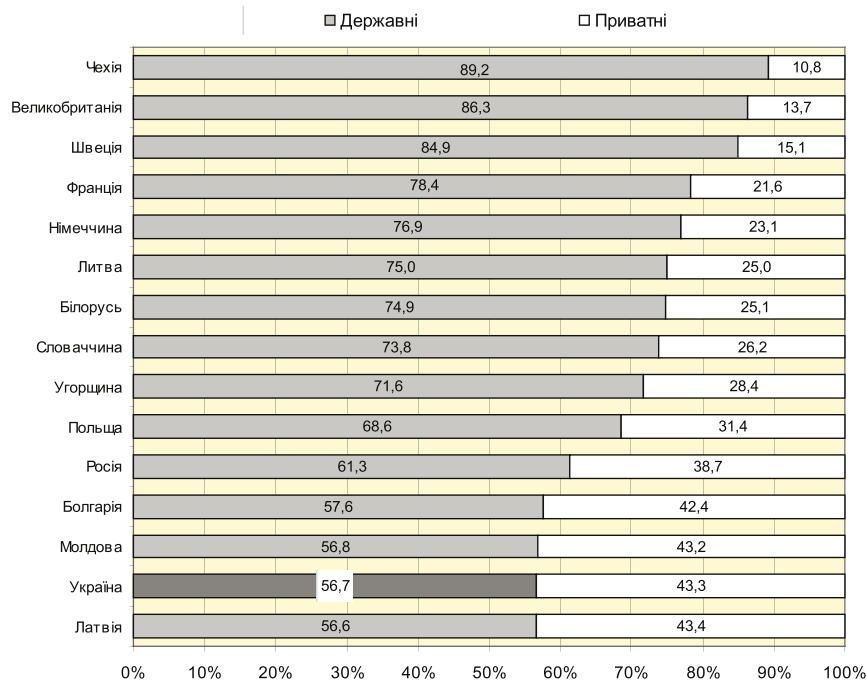
Орієнтуючись на оцінку ВООЗ та НРОЗ, можна стверджувати, що Україна на фоні розвинених західноєвропейських країн виділяє на охорону здоров'я відносно невелику частку від ВВП, хоча порівняно з країнами Центральної та Східної Європи ці розбіжності не такі й значні (рис. 2.6). Поряд з цим Україна відзначається однією з найвищих у Європі ймовірністю чоловіків померти передчасно (у віці 15–60 років), яка вища у 5 разів, ніж у Швеції, втричі — ніж у Франції та Німеччині, у 2–2,5 раза — ніж у Чехії та Словаччині.

Джерело: дані ВООЗ (HFA-DB)

Рис. 2.6. Загальні видатки на охорону здоров'я (% ВВП) та ймовірність чоловіків померти у віці 15–60 років (у розрахунку на 1 000 осіб) в Україні та деяких європейських країнах (дані за 2004–2005 рр.)

За оцінкою ВООЗ (World Health Statistics 2007), у структурі загальних видатків на охорону здоров'я в Україні державні витрати становлять 57% (рис. 2.7). В інших країнах як Західної, так і Центральної Європи внесок та роль держави у фінансовому забезпеченні послуг з охорони здоров'я є значно більшими, — саме держава бере на себе основний тягар фінансової відповідальності за охорону здоров'я. Детальніший аналіз свідчить, що у країнах Західної Європи ці показники відрізняються залежно від внеску приватних джерел, але становлять не менше 70–75%, тобто щонайменше дві третини загальних видатків, у Швеції, Великобританії — сягає 85–86%. У країнах Центральної Європи частка державних витрат є також доволі високою, насамперед у Чехії.

Джерело: World Health Statistics 2007. — WHO, 2007

Рис. 2.7. Структура загальних витрат на охорону здоров'я в Україні та деяких європейських країнах у 2005 р., %

Питома вага приватних витрат істотно відрізняється, проте у розвинених європейських країнах вони зазвичай не перевищують 20%. Вважається, що чим бідніша країна, тим меншою має бути частка таких витрат, оскільки високий рівень приватних витрат є перешкодою для доступності найменш забезпечених верств населення до медичних послуг. В Україні, незважаючи на низький рівень доходів, населення змушене брати на себе значний тягар фінансової відповідальності щодо медичних послуг (особисті кошти пацієнтів становлять 43% від загальних витрат).

За оцінками «Національних рахунків охорони здоров'я України 2003–2004 рр.» внесок держави у структурі загальних витрат на охорону здоров'я становить майже 58%, близько 1% належить донорам, а решта витрат на медичні послуги припадає на приватні джерела, в тому числі витрати домашніх господарств становлять майже 38–39% від загальних витрат [65].

Проблема полягає не лише у високій частці приватних витрат в Україні, а й у тому, що головним чином це неформальні платежі за принципом «з кишені» (out-of-pocket). Більшість витрат домогосподарств відбувається неофіційно і не надходить до загальної фінансової системи. Неофіційні платежі та хабарництво стали звичною нормою для медичного обслуговування і жодним чином не поповнюють бюджет, але часто стають непосильним тягарем для сім'ї хворого. Оскільки послуги з охорони здоров'я разом з освітніми є базовими соціальними послугами найпершої необхідності, така ситуація викликає занепокоєння. В умовах посилення економічної та соціальної нерівності існуючий неефективний механізм формування і використання коштів, його слабка економічна база створюють передумови для посилення нерівності у доступності послуг з охорони здоров'я.

Дослідження «Living Conditions, Lifestyles and Health survey data» («Умови життя, спосіб життя та здоров'я») показало, що в Україні 54,1% населення з найбіднішого квінтілю під час хвороби не змогли відвідати лікаря через нестачу коштів [66, с. 69]. Висока вартість медикаментів та неофіційних платежів є перешкодою для отримання своєчасної і адекватної медичної допомоги для малозабезпечених верств населення, які змушені відкладати звертання до лікаря через свою неплатоспроможність. Це стосується насамперед осіб похилого віку, які потребують щоденного систематичного вживання антигіпертензивних препаратів, але через високу вартість купують їх не у превентивних цілях, а переважно в разі загострення хвороби та нагальної необхідності.

Склалася ситуація, коли якість медичних послуг та доступ до лікування значно відрізняються для груп населення з різними доходами, а можливість оплатити медичні послуги і придбати необхідні медичні препарати стала важливим чинником соціально-економічної диференціації населення. Малозабезпечені через низьку купівельну спроможність та постійне зростання цін на медикаменти змушені купувати дешеві, але низькоєфективні ліки, тобто виграш у ціні призводить до програшу у результатах лікування. Про це свідчить посилення процесу хронізації хвороб серед населення, накопичення значної кількості хронічних хворих, негативні зміни у структурі первинної та загальної захворюваності.

Для зміни ситуації простого збільшення державних витратів недостатньо, і не лише через обмеженість можливостей Державного бюджету — вкрай загострилася проблема ефективнішого розподілу витратів. Існуючий механізм фінансування, що базується на підходах, сформованих за радянських часів, не пов'язаний з результатами діяльності лікувальних установ, не відповідає сучасним потребам, сприяє

поглибленню нерівності щодо доступності до медичних послуг, а тому є неефективним. Нераціональна й структура витрат усередині системи охорони здоров'я, найбільша частка з яких виділяється на стаціонарну медичну допомогу. Тому перебудова економіки охорони здоров'я повинна починатися передусім зі зміцнення фінансової бази галузі та змін у механізмі фінансового забезпечення. Необхідно систему охорони здоров'я перебудувати так, щоб, по-перше, вона була орієнтована не на постачальників медичних послуг, а на їх споживачів, по-друге, стимулювала конкурентну боротьбу між постачальниками.

У цьому контексті, на нашу думку, перш ніж запроваджувати страхову медицину, необхідно започаткувати і відпрацювати практику державних публічних закупівель медичних послуг на контрактній основі в межах існуючої бюджетної моделі фінансування. Засоби медичної допомоги мають купуватися через систему державного замовлення, що формується виконавчою владою для лікувальних установ. Набуття відповідного досвіду поруч з іншими змінами стало б своєрідним перехідним і підготовчим етапом для подальшого реформування галузі. Запровадження договірних відносин і контрактної форми відносин дало б можливість налагодити механізм оплати праці залежно від обсягу та якості виконаної роботи, що, у свою чергу, стимулюватиме підвищення якості послуг.

Певною перешкодою для запровадження системи обов'язкового медичного страхування і підвищення якості медичної допомоги в цілому є відсутність в Україні уніфікованої методології створення медичних стандартів і самих стандартів медичних технологій, які б спиралися на принципи науково обґрунтованої медичної практики (доказової медицини) з визначенням вартості процесу лікування. Сучасним принципом стандартизації в охороні здоров'я розвинених країн є використання клінічного протоколу лікування певних захворювань, що містить порядок і сукупність усіх видів необхідної медичної допомоги, ефективність яких науково доведена й економічно виправдана. Запозичення з інших країн уже готових стандартів в Україні не є реальним кроком для вирішення проблеми, оскільки вони створені для різних національних систем охорони здоров'я, хоча принципи їх створення, технологія розробки, вимоги, яким вони мають відповідати, є загальноприйнятими. Саме тому важливими завданнями є обґрунтування змісту гарантованого пакета послуг для первинної і вторинної медико-санітарної допомоги; створення уніфікованої методології, а на її основі — науково обґрунтованих медичних стандартів, клінічних протоколів і розрахунку вартості медичних послуг; розробка медичних

стандартів для найважливіших захворювань на первинному рівні надання медичної допомоги та клінічних протоколів лікування захворювань на вторинному рівні надання медичної допомоги.

Для реформування галузі та підвищення її ефективності вирішальне значення має запровадження інновацій у первинну медико-санітарну допомогу населенню. Реструктуризація наявної системи охорони здоров'я має проводитися на основі пріоритетного розвитку первинної медико-санітарної допомоги (ПМСД) і посилення профілактичної спрямованості у сфері охорони здоров'я. Саме профілактика і своєчасне виявлення захворювань залишаються найефективнішими шляхами збереження здоров'я, а більшість функцій ПМСД якраз і повинні мати профілактичний зміст. Саме якість ПМСД визначає рівень задоволення населення медичними послугами в цілому.

У радянській медицині тривалий час декларувалось, що дільнична служба є основною ланкою у системі надання медичної допомоги, проте на практиці курс на пріоритетний розвиток спеціалізованої допомоги за обмеженості ресурсів обумовив залишковий принцип фінансового, матеріально-технічного та кадрового забезпечення первинної медичної допомоги, з одного боку, і послаблення ролі, звуження функцій та відповідальності дільничного лікаря — з другого. Функціонування первинної ланки медичної допомоги в рамках існуючої моделі (районних, міських і обласних поліклінік) не забезпечує раціонального використання ресурсів охорони здоров'я та зумовлює низьку якість медичних послуг. Як наслідок — становище з профілактикою та лікуванням неінфекційних захворювань значно погіршилось.

Світовий і вітчизняний досвід свідчать, що найефективнішою моделлю первинної медико-санітарної допомоги є модель лікаря загальної практики, зокрема сімейного лікаря. Сімейна медицина — інноваційна для України форма організації первинної медичної допомоги, яка забезпечує індивідуальне первинне і довготривале спостереження окремих осіб та сімей, дає змогу зменшити масштаби «делегування» медичної допомоги до вузьких спеціалістів і таким чином значно підвищує ефективність не лише первинної ланки, а й усієї медичної допомоги. Розвиток сімейної медицини є передумовою успішного здійснення стратегії профілактики захворювань. Сімейні лікарі повинні виконувати не лише свою традиційну функцію (лікування), а й надавати консультативну допомогу щодо здорового способу життя і методів попередження захворювань.

Нині в Україні працює понад 7 тис. сімейних лікарів у 3,3 тис. медичних закладах. У Національному плані розвитку системи охорони

здоров'я в Україні на період до 2010 р. основну увагу приділено саме реформуванню та посиленню ролі первинної медико-санітарної допомоги на засадах розвитку сімейної медицини; прийнято Загальнодержавну програму підготовки сімейних лікарів. Водночас варто зазначити, що перехід на модель сімейної медицини в Україні має здійснюватися поступово, з появою відповідних можливостей, зокрема матеріального забезпечення праці сімейних лікарів, підготовки і перепідготовки відповідних медичних кадрів, оскільки на практиці сімейні лікарі переважно так і залишаються на рівні дільничних терапевтів. Сімейні лікарі повинні консультувати усю сім'ю, а відтак — мати комплексну підготовку, володіти доволі широким спектром знань, тоді як більшість лікарів в Україні мають вузько спеціалізовану медичну освіту.

110

Невід'ємною складовою сучасного стилю діяльності лікарів, у тому числі сімейних, має стати застосування новітніх високоефективних технологій профілактики, діагностики і лікування. Технологічні нововведення, організаційні зміни, спрямовані на надання економіці гнучкості й здатності до адаптації, бурхливий розвиток сучасних інформаційних і комунікаційних технологій (серед яких запуск міжнародної інформаційної мережі Інтернет, вдосконалений телефонний зв'язок тощо), започаткували період інтенсивного інформаційного і культурного обміну та суттєво вплинули на розвиток різних галузей, у тому числі медицини. У розвинених країнах дедалі більшого розмаху набувають впровадження інформаційних технологій у медицину і комп'ютеризація медичних послуг.

Охорона здоров'я завжди потребувала найкращих технологій, і на сучасному етапі інформаційні технології поступово виходять на одне з провідних місць у процесі лікування. Цифрові зображення рентгенівських знімків, для яких потрібні потужні обчислювальні ресурси та носії інформації великої ємності, є лише одним прикладом того, як медицина розширила межі свого технічного розвитку і послуг. Проте можливості використання інформаційних технологій у медицині є далеко більшими: з простого інструмента для роботи вони поступово перетворюються на засіб, що забезпечує інтеграцію всього спектра медичних послуг. Зокрема, однією з ключових розробок у галузі комп'ютеризації охорони здоров'я стали електронні історії хвороб та інформаційні системи лікарень. Вони забезпечують оперативною і точною інформацією лікарів, спрощують отримання повних даних про пацієнтів. Унаслідок цього лікарі мають можливість ставити точніші діагнози, а пацієнти отримують набагато повніше уявлення про процес лікування. Створюються також нові форми медичного обслу-

говування, зокрема програми допомоги хворим на хронічні хвороби і служби патронажу пацієнтів. Загалом розвиток електронних медичних послуг сприяє поліпшенню доступності медичної допомоги, а також надає нові додаткові можливості щодо навчання та підвищення професійної кваліфікації лікарів. Усі ці приклади свідчать про те, що інформаційно-комунікаційні технології, які базуються на інноваціях, нових ідеях і перевагах, стають дедалі більше соціально орієнтованими і відіграють важливу роль у процесі трансформації охорони здоров'я. Для України запровадження вищезазначених новітніх технологій є бажаним, але вочевидь поки що мало досяжним.

Провідним стратегічним напрямом розвитку охорони здоров'я в Україні є профілактика. Нині є значна кількість доказів на користь того, що виникнення і розвиток більшості хронічних захворювань тісно пов'язані з нездоровим способом життя. Нездорове харчування, низький рівень фізичної активності, тютюнопаління і зловживання алкоголем можуть обумовлювати розвиток гіпертензії та ожиріння, порушення жирового і вуглеводного обміну і, як наслідок, призвести до захворювання. Отже, втратам здоров'я від таких хвороб в більшості випадків можна запобігти. Тому спільні зусилля та комплексні соціально-економічні заходи щодо зменшення поширення окремих факторів ризику можуть призвести до зниження захворюваності на основні хронічні патології та поліпшити стан здоров'я населення. Дії з попередження хронічних захворювань мають базуватися на інтегрованому підході до боротьби з факторами ризику і стосуються не лише медицини. Збереження традиційного підходу, тобто виключно лікування хвороб, обумовлює значні витрати та скромні результати. Тому ВООЗ були розроблені Глобальна стратегія по попередженню неінфекційних захворювань та боротьби з ними, затверджена і прийнята на 53 Всесвітній асамблеї охорони здоров'я, а також Європейська стратегія ВО-ОЗ щодо профілактики і боротьби з неінфекційними захворюваннями, яка була схвалена країнами Європейського регіону ВООЗ у вересні 2006 р. [67].

Зазначена стратегія спрямована як на профілактику, так і на лікування неінфекційних захворювань. Вона базується на збалансованому підході до усунення і скорочення тих причин захворюваності, інвалідності й передчасної смертності, яким можна запобігти, з одного боку, та заходів, спрямованих на поліпшення результатів лікування та якості життя осіб, які вже страждають на неінфекційні патології, — з іншого. Конкретніші цілі стратегії включають попередження або зменшення факторів ризику, запобігання розвитку хвороби, профілактику ін-

111

валідності, попередження передчасної смерті. Концепція інтегрованої профілактики неінфекційних захворювань [68], представлена в рамках міжнародної програми CINDI, спрямована на профілактику та запобігання втратам від чотирьох основних хвороб: серцево-судинних патологій, раку, хронічних обструктивних захворювань легень та діабету. Основна увага приділена таким факторам ризику, як тютюнопаління, незбалансоване харчування, низька фізична активність і зловживання алкоголем.

112

У світовій практиці є приклади успішної профілактики неінфекційних захворювань. Послідовна політика уряду щодо профілактики неінфекційних хвороб призвела до значного зниження смертності від цих захворювань у Фінляндії, Канаді, США та інших країнах. Зокрема, реалізований у Фінляндії протягом останньої чверті XX ст. освітньо-профілактичний проект «Північна Карелія» сприяв відчутному зниженню тютюнопаління, позитивним змінам у раціоні харчування, збільшенню фізичної активності. У Великобританії було створено Міністерство фітнесу як відповідь на різке збільшення кількості людей з надмірною масою тіла. У багатьох країнах Євросоюзу готують спеціалістів з фізичної реабілітації, оздоровчо-профілактичної та спортивної медицини.

Основоположні принципи європейської стратегії попередження неінфекційних захворювань є визначальними і для України. Відсутність в Україні єдиної концепції профілактики призводить до того, що профілактичні заходи здійснюються безсистемно, контроль за основними факторами ризику є неефективним і, як наслідок, посилюється накопичення контингенту хронічних хворих, зростає смертність від неінфекційних захворювань. Внесок неінфекційних хронічних захворювань у формування навантаження хворобами в Україні є надмірно великим, потужнішим, ніж у розвинених країнах. Це пов'язано з тим, що від таких хвороб у розвинених європейських країнах вмирають переважно у старшому віці, до досягнення якого вже був зроблений певний економічний внесок. В Україні рівень смертності є не просто високим, — найгірше, що українці помирають у більш молодому віці.

Профілактика та санітарна просвіта є важливою галуззю охорони здоров'я, тією її функцією, яка, за словами С. Томіаїна, «ставить своїм завданням не лише звільнити колектив від осілих на ньому багатовікових шлаків санітарного невігластва, не тільки культивувати гігієнічні навички в індивідуальному та колективному побуті й привчити кожного поважати у свого сусіда право на здоров'я, не лише підняти цінність життя як такого, а й поступово пробуджувати серед членів колек-

тиву усвідомлення його генеративних інтересів» [69, с. 119]. На нашу думку, нарізною необхідністю є відновлення в охороні здоров'я України різних за формою профілактичних і диспансеризаційних технологій. При цьому варто підкреслити не лише провідну роль санітарно-просвітнього виховання населення, а й передусім підвищення рівня профілактичних знань самих медичних працівників, які досить часто ставляться до цієї проблеми байдуже і незацікавлено. Рівень знань клінічних спеціалістів у сфері медичної профілактики є недостатнім, що не дозволяє їм ефективно розробляти і здійснювати профілактичні заходи та визначати належні пріоритети у своїй роботі. Причини такої ситуації комплексні: значення розвитку профілактичного напрямку медицини, необхідність засвоєння профілактичних знань в Україні недооцінюється як на урядовому рівні, так і власне медичними працівниками. Основною спрямованістю сучасної охорони здоров'я залишається розвиток лікувальної, терапевтичної медицини, витрати на яку в десятки разів перевищують кошти на профілактику. Даються взнаки також недоліки як до-, так і післядипломної освіти за цим напрямом, відсутність належних курсів у навчальних програмах і спеціальності з медичної профілактики у переліку спеціальностей.

113

При реформуванні системи охорони здоров'я з метою підвищення якості її послуг важливим є обґрунтування пріоритетних напрямів розвитку. Такими у сучасний період є:

- поліпшення стану охорони дитинства та материнства, що передбачає впровадження інноваційних перинатальних технологій у практику роботи пологових стаціонарів (зокрема, індивідуальних пологових залів, партнерських пологів, демедикаментації ведення пологів, спільного перебування матері і дитини). Крім цього, вкрай необхідним є забезпечення родопомічних закладів сучасним обладнанням та апаратурою для виходжування глибоконедоношених дітей; подальший розвиток служб планування сім'ї з метою попередження небажаної вагітності та безпечного материнства, медико-генетичного консультування, запровадження багатоступеневої системи перинатальної допомоги;

- удосконалення спеціалізованої кардіологічної допомоги і підвищення її якості шляхом посилення амбулаторної ланки кардіологічної служби та реструктуризації стаціонарної допомоги. У зв'язку з цим пропонується за рахунок економії коштів унаслідок відмови від застарілих і малоефективних технологій, скорочення кількості планових кардіо- та загальнотерапевтичних ліжок розвивати відділення невідкладної кардіології та кардіохірургії, створювати блоки (палати) кардіореанімації; шляхом відповідного навчання лікарів та інформування

пацієнтів потрібно прагнути досягти масового застосування (особливо в поліклінічних умовах) найбільш ефективних сучасних методик діагностики і лікування; для збільшення часу безпосередньої роботи з хворими необхідно переглянути, скоротити і максимально спростити офіційну обліково-звітну документацію для лікарів;

– розвиток геронтологічного та геріатричного обслуговування населення. Оскільки істотною рисою довготривалих змін у віковому складі населення України є систематичне підвищення ступеня його постаріння, що в перспективі буде тільки поглиблюватись, остільки перед системою охорони здоров'я постають нагальні проблеми, обумовлені цим процесом. Ідеться, по-перше, про потребу в збільшенні обсягів споживання медичної допомоги в цілому, адже саме на осіб похилого віку припадає найбільша частка відвідувань амбулаторно-поліклінічних закладів і випадків госпіталізації; по-друге, про сприяння розвитку геронтологічної служби охорони здоров'я, а також створення спеціалізованих геріатричних центрів, що забезпечують на якісному рівні догляд і медико-соціальну реабілітацію осіб похилого віку. Система охорони здоров'я має приділяти більше уваги питанням організації довгострокової медичної допомоги старшим людям при хронічних захворюваннях та інвалідності;

– ефективна боротьба з епідемією туберкульозу, що передбачає: створення національного й регіональних реєстрів осіб підвищеного ризику ураження туберкульозом та їх систематичне обстеження; реорганізацію фтизіатричної служби України на основі реалізації DOTS-стратегії боротьби з туберкульозом, адаптованої до існуючої системи; збільшення фінансування і модернізації матеріально-технічної бази фтизіатричної галузі, поліпшення кадрового потенціалу галузі та підвищення професійного рівня медичних працівників, зайнятих у ній; налагодження системи контролю та оцінки ефективності виконання протитуберкульозних заходів у рамках задекларованих програм на національному та регіональному рівнях;

– комплексна протидія епідемії ВІЛ/СНІДу, що потребує формування дієвої системи профілактики наркозалежності та ВІЛ-інфікування, лікування та реабілітації хворих на наркоманію та ВІЛ-інфікованих. Це, в свою чергу, потребує впровадження програм надання замісної підтримувальної терапії наркозалежним і розширення доступності антиретровірусного лікування для ВІЛ-інфікованих; реалізації програм профілактики передачі ВІЛ від матері до дитини; підвищення ефективності профілактичної діяльності, розширення надання інформаційно-консультативних та інших соціальних послуг цільовим групам;

здійснення системної інформаційної державної політики, спрямованої на широке ознайомлення суспільства з проблемами наркоманії та СНІДу та профілактику їх поширення; збільшення бюджетних коштів на підтримку та поліпшення стандартів послуг охорони здоров'я щодо ВІЛ/СНІДу.

Досвід розвинених країн доводить, що для посилення профілактичної спрямованості охорони здоров'я і досягнення належного ефекту зусиль однієї медицини недостатньо; необхідні комплексні заходи, об'єднання зусиль і ресурсів різних міністерств, відомств та секторів суспільства, які б не лише впливали на зміну поведінки населення, а й формували «здорове» соціальне середовище. Ідеться про залучення до діяльності щодо профілактики та охорони здоров'я таких потужних партнерів, як бізнес і громадські неурядові організації. В Україні ще немає усталених традицій підтримки неурядових громадських організацій та інвестування їхньої діяльності. Попри це, у багатьох регіонах України громадські організації, що працюють у соціальній сфері, в тому числі щодо профілактики захворювань (насамперед профілактики ВІЛ, охорони репродуктивного здоров'я), і фінансуються міжнародними донорами, довели свою дієздатність у наданні ефективної допомоги уразливим верствам населення. Послуги цих організацій за якістю не поступаються державним, а за вартістю є значно дешевшими, а тому більш ефективними. З середини 1990-х рр. соціальні громадські організації почали просувати ідею соціального замовлення, що означає отримання на тендерній основі бюджетних коштів на виконання соціальних проектів, проте відповідне рішення так і не було прийняте на законодавчому рівні, оскільки поставило під сумнів потребу в значному фінансуванні державних соціальних служб.

Україні необхідним є проведення масштабних національних і регіональних кампаній з широким залученням громадських організацій, засобів масової інформації та відомих осіб з метою інформування населення про ризики та шкідливі наслідки для здоров'я, обумовлені тютюнопалінням, зловживанням алкоголем, вживанням наркотиків, небезпечною сексуальною поведінкою. У цьому контексті особливого значення набуває соціальна реклама, що може стати активним важелем, через який впроваджуватимуться ідеї здорового способу життя та відмови від шкідливих звичок, здійснюватиметься організація профілактичної роботи, що буде сприяти формуванню у громадян відповідальності за власне здоров'я та бажання докладати зусиль щодо його збереження. Роль соціальної реклами полягає ще й у тому, що це діяльність, спрямована на зміну переконань, думок, іноді ціннісних ус-

тановок і серед широких верств населення, і серед осіб, які приймають рішення. Оскільки така реклама є некомерційною, але водночас виконує роль важливого інструменту профілактики захворювань, держава має надавати фінансову й організаційну підтримку для її забезпечення, а також гарантувати економічні преференції (знижки та пільги щодо податків, арендної плати та інше) для тих організацій, які займаються соціальною рекламою.

Україні слід також активніше залучати бізнес до участі в інвестуванні охорони здоров'я, тобто державну соціальну політику необхідно поєднувати з корпоративною, розвивати систему соціального діалогу. У розвинених країнах бізнес є важливим інвестором сфери охорони здоров'я. При цьому різні країни застосовують різні механізми залучення бізнес-сектору до фінансування охорони здоров'я. Наприклад, у Швеції — шляхом активного залучення коштів підприємців і бюджетного перерозподілу, при цьому участь підприємців у фінансуванні соціальних виплат забезпечується розгалуженою законодавчою системою, яка, крім прямих вимог до виплат, передбачає пільги в оподаткуванні, амортизації, першочергову видачу держзамовлень тощо [70, с. 103].

В Україні бізнес тільки починає усвідомлювати своє значення і роль у трансформаційних змінах соціальної сфери, в тому числі щодо економіки охорони здоров'я. Проте поступово все більше приходить усвідомлення того, що вирішення важливих соціальних проблем не можливе без участі бізнесу. Тут соціальне підприємництво має великий потенціал, оскільки забезпечує синергетичний ефект від взаємодії бізнесу і суспільства. Соціальне партнерство — це шлях до розуміння бізнесом соціальних цінностей, а для суспільства — шлях до використання ефективних та дієвих бізнес-інструментів. Ще одним можливим шляхом отримання додаткових коштів для профілактики та охорони здоров'я можуть бути цільові відрахування від акцизних зборів на алкогольну та тютюнову продукцію. Таким чином, успіхи у реформуванні системи охорони здоров'я в Україні та поліпшення стану здоров'я населення залежать від багатьох чинників, проте насамперед від об'єднання зусиль і ресурсів державного, корпоративного та громадського секторів, створення ефективної міжсекторальної коаліції медичних і немедичних партнерів і структур, її спроможності транслювати фінансові видатки у високу якість медичних послуг, а також наявності політичної волі для прийняття відповідних законодавчих рішень, що забезпечать формування та реалізацію ефективних інноваційних механізмів у медичній галузі.

Розділ 3. МІГРАЦІЇ НАСЕЛЕННЯ ЯК ІННОВАЦІЙНИЙ ЧИННИК ЛЮДСЬКОГО РОЗВИТКУ

3.1. Вплив міграції на розвиток людського потенціалу

Вагомим чинником людського розвитку є нормалізація відтворення населення, зміст якої для сучасної України полягає не стільки в подоланні депопуляції, скільки у покращанні якості населення, збереженні та відтворенні його життєвого і трудового потенціалу. На кількісно-якісні характеристики населення в цілому та окремих вікових груп істотно впливають міграційні процеси. Міграція як комплексний процес пов'язана з багатьма демографічними та соціально-економічними процесами. Крім суто кількісної компенсації, міграційний приріст здатний змінювати демографічну структуру населення та інші якісні показники складу населення — рівень освіти, професійно-кваліфікаційний склад тощо.

119

Серед найважливіших особливостей впливу глобалізації на розвиток міжнародного ринку праці слід виокремити насамперед формування стійкого попиту на високоосвічених спеціалістів, здатних до прийняття нових знань та підвищення рівня кваліфікації, підвищення попиту на представників «наскрізних професій», пов'язаних з інформаційними змінами у суспільстві, підвищення рівня професійної мобільності на міжнародному ринку праці, реалізацію можливостей залучення кваліфікованої іноземної робочої сили.

За класифікацією В. Бенінга, яка найбільш відображає інноваційну сутність міграції, вирізняють такі її види:

- міграція кваліфікованої та напівкваліфікованої робочої сили для тимчасової роботи за контрактом;
- міграція для постійної роботи за кордоном та з метою створення робочих місць;
- циркуляція професійних, технічних і управлінських працівників, бізнесменів та осіб, залучених до розробки міжнародних проєктів, переміщення менеджерів і професіоналів у рамках транснаціональних корпорацій;
- міграція з метою здобуття професійної освіти та практичної підготовки, що організується більш розвиненими країнами для просу-

вання на зарубіжні ринки технологій, устаткування, методів управління [71, с. 113–114].

120

Зазвичай розрізняють дві основні форми міграції: стаціонарна, пов'язана зі зміною місця проживання, і трудова, яка має переважно зворотний характер. У період незалежності України і трансформації економіки значно знизилась інтенсивність стаціонарних міграцій, що пов'язані зі зміною офіційного місця проживання і реєструються державною статистикою. Натомість розвитку набули нові для пострадянського простору форми міграційних переміщень: трудова міграція, рух біженців, транзит нелегальних мігрантів, повернення та облаштування представників раніше депортованих народів. Упродовж 1994–2004 рр. Україна була країною еміграції, міграційні втрати за цей період перевищили 1 млн. осіб. Лише у 2005 р. міграційний баланс знову став додатним.

Кількість осіб, які змінюють офіційне місце проживання, зменшилася з 3–3,5 млн. осіб на рубежі 1980–1990-х рр. до 1,5 млн. осіб у середині першого десятиліття XXI ст. Загальний обсяг міждержавної міграції зменшився істотніше, ніж внутрішньодержавної — з близько 1,5 млн. осіб до 74,2 тис. осіб. Більше того, у другій половині 1990-х рр. і на початку XXI ст. зменшувався міграційний оборот виключно за рахунок зовнішньої міграції. В останні роки намітилася тенденція до деякого підвищення внутрішньодержавної міграційної мобільності населення при подальшому зменшенні зовнішнього міграційного обороту.

Інтенсивність міграційних зв'язків з країнами колишнього СРСР значно зменшилася. Відносно активним залишається лише обмін населенням з найбільш етнічно та географічно близькими країнами СНД — Російською Федерацією, Білоруссю, Молдовою. В той же час із зняттям «залізної завіси» у другій половині 1980-х рр. активізувалась еміграція за межі колишнього СРСР. Основними міграційними партнерами з прибуття населення до України (за відносними показниками) є Молдова, Російська Федерація, Вірменія, Ізраїль та Білорусь, з вибуття — Ізраїль, Молдова, Росія, Білорусь, Німеччина та більшість країн СНД.

У 2006 р. вперше зафіксовано додатне сальдо міграцій в обміні населенням між Україною та країнами, які не входили до складу колишнього СРСР. Це відбулося за рахунок значного, більш як на третину, зменшення кількості вибутих до цих країн (по-перше, через вичерпання етнічної складової цього потоку, по-друге, внаслідок пом'якшення дії факторів, що стимулюють від'їзд, по-третє, завдяки розширенню

можливостей здійснення зворотної трудової міграції до цих країн без зміни місця проживання) при різкому збільшенні обсягів прибуття населення з країн Азії та Африки, перш за все з Індії, Йорданії, Сирії, Туреччини, Марокко, Тунісу і особливо з Китаю.

Різні статеві-вікові групи населення відзначаються неоднаковим ступенем участі в міграційних процесах (рис. 3.1). Основна частина переїздів припадає на учбову та шлюбну міграцію: більше половини (53,5% у 2006 р.) усіх мігруючих — особи віком 15–29 років. Так, міграційна мобільність 15–16-річних осіб, які здобули неповну середню освіту і включаються в учбову міграцію, є на порядок більшою, ніж 14-річних. Однак, учбова міграція випускників 9 класу не йде ні в яке порівняння зі ступенем залучення до міграційних процесів осіб, які закінчили середню школу. Коефіцієнт міграційної мобільності осіб віком 17 років майже у 4,5 раза вищий, ніж у попередньої однорічної групи, і є найбільшим з усіх вікових показників. При цьому мобільність 17-річних жінок у півтора рази вища, ніж їх однолітків — чоловіків, хоча загальні показники для чоловіків та жінок є майже однаковими.

121

Другий пік (після деякого зниження мобільності) припадає на вікову групу 22 роки, і його виникнення пов'язане в першу чергу з поверненням до місць походження осіб, що закінчили навчання. Після 22 років міграційна мобільність населення знижується достатньо різко, і лише після 29 років темпи падіння коефіцієнта міграційного обороту уповільнюються.

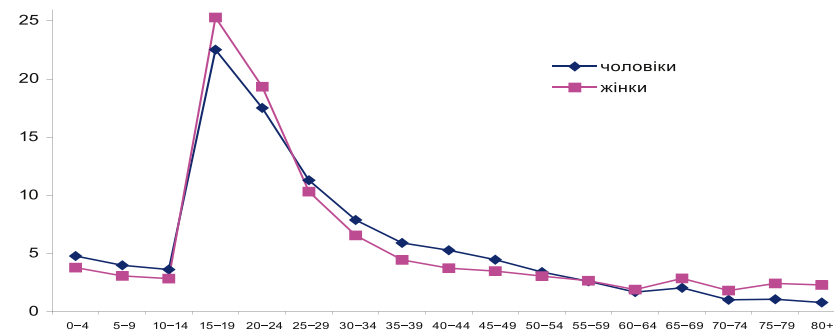

Рис. 3.1. Вікова інтенсивність міграцій населення у 2005 р.
(у розрахунку на 1 000 населення відповідного віку)

Якщо підвищена загальна міграційна мобільність населення спостерігається у віковому діапазоні 17–23 роки, то активне залучення до зовнішніх міграційних переміщень починається з 20–21 року і триває

до 33–34 років (пік припадає на вік 25 років), тобто до зовнішньої міграції залучаються переважно особи, які вже мають певний кваліфікаційний рівень (рис. 3.2). Причому амплітуда коливань коефіцієнта міждержавної мобільності явно менша, ніж загального показника.

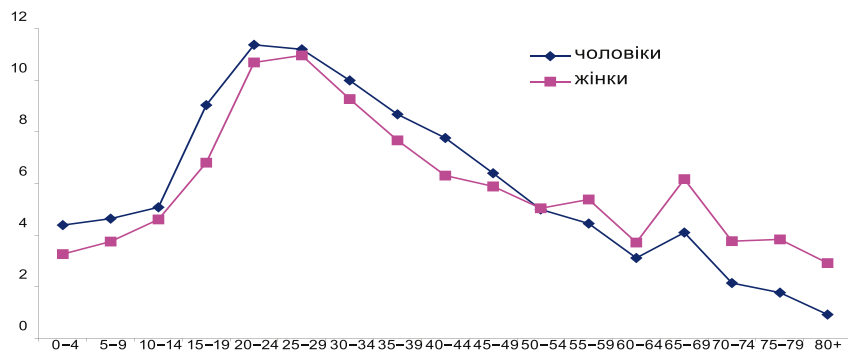

Рис. 3.2. Повікова інтенсивність зовнішніх міграцій населення у 2005 р.
(у розрахунку на 1000 населення відповідного віку)

Загалом за 1994–2001 рр. Україна, тільки за даними поточної статистики, в результаті міграційного обміну населенням з іншими державами втратила майже 680 тис. осіб. Дані перепису, проведеного в кінці 2001 р., свідчать, що в дійсності міграційні втрати за цей період є в 1,7 раза більшими, і становлять

1 155,8 тис. осіб. Оскільки серед мігрантів переважають особи молодого та середнього віку, тобто представники найбільш продуктивних у репродуктивному та економічному відношенні прошарків населення, опосередковані втрати (через підвищення рівня старіння населення, яке неминуче викликає подальше зменшення чисельності народжених і природного приросту) є істотно більшими, ніж прямі. При цьому основна маса вибулих з України не має наміру повернутися.

В останні роки масштаби міграційних втрат населення України різко скоротилися, перевищення вибуття над прибуттям склало у 2002 р. 33,8 тис. осіб, у 2003 р. — 24,2 тис. осіб, у 2004 р. — 7,6 тис. осіб, а у 2005 р. відбувся перехід до додатного міграційного балансу (+4,6 тис. осіб). Ця тенденція посилилась у 2006 р. (сальдо міграцій становило +14,2 тис. осіб), і, за попередніми даними, продовжувалась у 2007 р. Однак навіть невелике від'ємне сальдо міграцій за його збереження впродовж тривалого часу справляє помітний вплив на демографічний розвиток. Розрахунок комбінованої таблиці смертності та міграцій населення України у 2003–2004 рр. показав, що середня очікувана трива-

лість життя при народженні з урахуванням міграцій в Україні виявилась майже на рік (на 0,94 року) меншою, ніж відповідний показник без урахування міграцій. Міграційні процеси знижують життєвий потенціал новонароджених на 1,4%.

За силою впливу на динаміку етнічної структури населення міграції переважають дію всіх інших чинників — міжетнічних відмінностей у рівнях народжуваності та смертності, різниці у співвідношенні представників різних вікових груп у структурі окремих народів, що відбивається на етнічній диференціації загальних коефіцієнтів природного руху, інтеграційних процесів. Перш за все, за рахунок обміну населенням з державами колишнього СРСР в Україні за 1989–2001 рр. (тобто за останній міжпереписний період) чисельність кримських татар зросла у 5,3 раза, вірмен — на 84%, чеченців — на 56%, абхазів — на 47%, грузин — на 45%, азербайджанців — на 22%, кількість греків і німців, незважаючи на їх інтенсивний відтік на історичну батьківщину, майже не змінилася, тоді як чисельність представників більшості етносів країн колишнього СРСР зменшилась у 1,5–2 рази. Внаслідок активізації міграцій з країн, що розвиваються, кількість індо-пакистанців збільшилась у 8,5 раза, в'єтнамців — у 8,2, представників арабських народів — у 5,3, китайців — у 3,3, афганців — у 2,8 раза. У 8,8 раза зросла кількість курдів у результаті прибуття представників цього етносу як з Близького Сходу, так і з колишніх радянських республік.

Вплив міграцій на трансформацію вікової структури населення оцінюють шляхом порівняння фактичних показників вікової структури (наприклад, коефіцієнта старіння, коефіцієнта демографічного навантаження на населення працездатного віку, питомої ваги молоді тощо) з гіпотетичними, які були б зафіксовані за відсутності міграцій.

Розрахунки показують, що в Україні впродовж 60–80-х рр. минулого століття склалась унікальна ситуація: при загальному додатному сальдо зовнішніх міграцій спостерігалось міграційне зменшення контингенту молоді. На роботу в регіони Сибіру, Далекого Сходу, Крайньої Півночі тощо виїжджали молоді люди, а поверталися переважно пенсіонери. Так, протягом 1959–1989 рр. чисельність усього населення завдяки міграціям зростала менш ніж на 1% за десятиліття, в той же час унаслідок дії міграційного фактора чисельність чоловіків віком 20–29 років зменшувалась за кожний міжпереписний період на 5–6%, кількість жінок того ж віку — на 2%. Натомість чисельність осіб молодших пенсійних вікових груп (чоловіки 60–69 років, жінки 55–69 років) протягом 1959–1970 рр. унаслідок міграцій постійно зростала (лише у 1980-х рр. цей процес призупинився). Такий характер мігра-

ційних процесів істотно посилював процес старіння населення і погіршення його трудового потенціалу. Впродовж першого післявоєнного міжпереписного періоду (1959–1970 рр.) за рахунок міграцій було забезпечено 12,5% загального приросту коефіцієнта старіння, за 1970–1979 рр. цей показник становив 28,3%, за 1979–1989 рр. — 13,8%, за 1989–2001 рр. — 15,5%. Можна стверджувати, що тенденції міграцій населення післявоєнного періоду прискорили настання депопуляції принаймні на кілька років. Крім того, внаслідок постійного відбору фахівців і їх концентрації в столиці СРСР знижувався професійний та освітній потенціал України.

Упродовж останнього міжпереписного періоду (1989–2001 рр.) загальна чисельність населення України завдяки міграціям зменшилася лише на 0,9%. При цьому чисельність чоловіків віком 25–29 років зменшилася на 6,8%, жінок того ж віку — на 4,9%, чоловіків і жінок віком 30–34 роки — на 3,7 та 2,1%, відповідно. Водночас міграційні процеси сприяли зростанню чисельності осіб молодше 20 і старше 70 років, тобто тих контингентів, чия економічна активність є нульовою або невисокою. Міграційні втрати населення України впродовж міжпереписного періоду стосуються майже виключно найбільш економічно активних вікових контингентів (рис. 3.3).

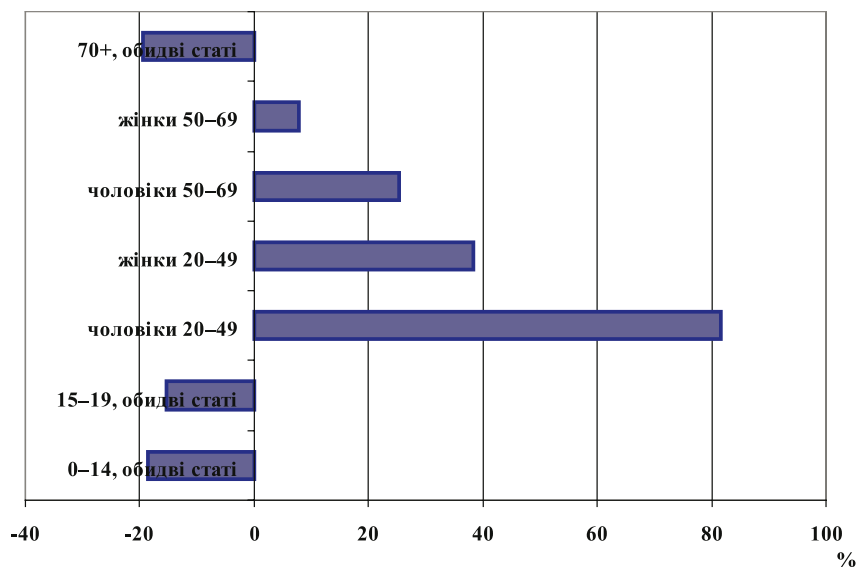

Рис. 3.3. Структура втрат населення України за віковими групами у результаті міграцій упродовж 1989–2001 рр. (станом на кінець періоду), %

На початку нинішнього століття на тлі послаблення зовнішніх еміграційних і нелегальних потоків вибуття мешканців України інтенсифікувалися міжрегіональні переміщення населення. Поглиблення економічної і соціальної диференціації областей через складний перехід до ринкових умов господарювання обумовило певну конвергенційність формування сучасних внутрішніх міграційних процесів, що проявилася у збільшенні вибуття населення з областей України до столиці. За даними дослідження соціально-демографічних і психологічних характеристик осіб, які працюють у м. Києві, але не зареєстровані у ньому (Обстеження іногородньої робочої сили на ринку праці м. Києва), яке провів у 2005 р. Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України, серед трудових мігрантів переважає частка осіб молодого працездатного віку¹¹ (54,9%), понад третина припадає на осіб середнього працездатного віку (36,4%), і лише 8,7% займають представники старшого працездатного віку. Прибуття молоді на столичний ринок праці забезпечує, по-перше, найбільшу порівняно з рештою областей країни частку 25–29 і 20–24-річних осіб у структурі зайнятих м. Києва (відповідно 13,9% та 11,0%). Виняток становлять лише Рівненська і Чернівецька області, де частка цих груп дещо перевищує столичні показники за рахунок найнижчої зайнятості осіб старших вікових груп. По-друге, посилення кон'юнктури на ринку праці міста для груп молодшого працездатного віку є сприятливою умовою для стимулювання підвищення кваліфікації, конкурентоспроможності молодих людей. Проте вплив значної кількості молоді з регіонів послаблює кон'юнктуру ринку праці областей саме для найактивнішого прошарку робочої сили.

Проявом інноваційних змін, що відбуваються в структурі та якості міграційних процесів в умовах посилення тенденцій глобалізації світового економічного простору, виступає зміна освітнього рівня населення під впливом міграцій. Залучаючи переважно молодих, добре освічених людей, міграційні процеси сприяють підвищенню освітнього потенціалу населення регіонів — реципієнтів і зниженню показників досягнутого освітнього рівня в регіонах-донорах. Освіта трудових мігрантів м. Києва, за даними вибіркового обстеження 2005 р., характеризується надзвичайно високим рівнем за рахунок підвищеної частки осіб з вищою (59,4%) та середньою спеціальною (20,3%) освітою. Частка осіб з середньою загальною освітою склала лише 7,9%. Рівень освіти

¹¹ Тут і далі використовується така градація населення працездатного віку: особи молодого працездатного віку – 15–19, 20–24, 25–29-річні; особи середнього працездатного віку – 30–34, 35–39, 40–44-річні; особи старшого працездатного віку – 45–49-річні, 50–54-річні і 55–60-річні.

осіб, що прибули на працевлаштування до столиці, становив 13,5 років навчання.

Загальний рівень освіти мігрантів України віком 16 років і старше в 2002 р. становив 10,8 року навчання (на 0,4 року більше ніж у 1990 р.), і був однаковим у прибулих і вибулих мігрантів, вищим у чоловіків (11,0 років навчання), нижчим у жінок (10,6 років навчання). У складі мігрантів 2002 року найбільше осіб з середньою загальною та спеціальною освітою — відповідно 45,5 і 24,6%, частка осіб, що мають вищу освіту, складає 16,8%, незакінчену вищу — 2,7%.

126

Динаміка освітнього рівня вибулих за кордон мігрантів характеризувалася підвищенням цього показника з 11,0 років навчання у 1995 р. до 11,2 у 1999 р. і стабілізацією на цьому рівні впродовж останніх чотирьох років. При цьому рівень освіти прибулих зовнішніх мігрантів був стабільним і складав протягом останніх років лише 10,9 років навчання. Рівень освіти вибулих за межі колишнього СРСР є найвищим серед решти потоків міграції населення, з середини 1990-х рр. він утримується на рівні 11,7 року навчання. На сучасному етапі еміграція з України за межі колишнього СРСР має характер «відпливу мізків»: частка осіб з вищою освітою серед емігрантів до країн «старого зарубіжжя» більш ніж у 1,5 раза вища, ніж серед вибулих до країн СНД та Балтії, а також серед прибулих до України. Особливо високим є освітній рівень вибулих до Канади.

Загалом у результаті зовнішніх міграційних контактів Україна впродовж 2004 р. втратила понад 70 тис. людино-років освіти, або 0,0018 року в розрахунку на 1 мешканця віком 16 років і старше. На перший погляд масштаби цих втрат незначні, оскільки контингент мігрантів малий порівняно з загальною чисельністю населення. Однак збереження таких тенденцій протягом десятиліття є негативним чинником розвитку освітнього потенціалу, що уповільнює темпи зростання освітнього рівня населення.

Упродовж 2005 р. з України за кордон виїхало 37 кандидатів і 6 докторів наук, тобто кожна з двох груп наукових працівників вищої кваліфікації втратила по 0,06% від загальної кількості. Порівняно з 1995 р. кількість вибулих докторів наук зменшилась у вісім разів, порівняно з 2002 р. — учетверо, що пов'язано, по-перше, з тим, що основна частина найбільш схильних до еміграції фахівців уже покинула Україну, а, по-друге, з тим, що внаслідок стабілізації економіки, переходу до промислового зростання та появи перших ознак поліпшення життєвого рівня населення в останні роки відбулося певне покращання можливостей заробітку для висококваліфікованих спеціалістів.

Разом з тим на рубежі тисячоліть збільшилася кількість емігрантів, які мають вчений ступінь кандидата наук: якщо для фахівців «з ім'ям» різниця в умовах праці та можливостях заробітку між Україною та іншими країнами в останні роки помітно зменшилася, то для перспективної молоді еміграція залишається чи не єдиним шляхом швидкого поліпшення добробуту без відмови від наукової діяльності. Найбільшу кількість кандидатів наук Україна втрачає у міграційному обміні зі Сполученими Штатами, Росією, Німеччиною та Канадою (враховуючи співвідношення чисельності населення зазначених країн, виїзд кандидатів наук до Канади слід визнати найбільш інтенсивним). Найвища інтенсивність вибуття кандидатів наук (удвічі вище середнього по сукупності рівня) спостерігається серед осіб віком 31–40 років, тобто тих вікових контингентів кваліфікованих кадрів, які, з одного боку, мають доволі значний досвід роботи, а, з другого — зберігають високий рівень здоров'я та працездатності.

127

Згідно з дослідженням Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України, серед осіб віком до 35 років, які працюють у наукових установах Національної академії наук України, щодо мотивів до наукової праці лише 13,8% назвали можливість закордонних поїздок у межах професійної діяльності. Проте майже кожен четвертий респондент (36,6%) погодився б, за можливості, поїхати працювати за кордон у якості науковця. Натомість частка осіб, які за будь-яких умов не погодилися б на переїзд до іншої країни для зайняття науковою діяльністю, становила лише 7,7%. Інші респонденти ще не мають чітко сформованої установки на переїзд або відмову від нього: 37,6% радше погодилися б на наукову працю за кордоном, і 18% — радше б відмовилися від такої пропозиції.

Молоді науковці, які ще не отримали науковий ступінь, більшою мірою налаштовані на переїзд до іншої країни з умовою працювати у науковій галузі — на це погоджується 39,3% опитаних. Натомість серед кандидатів наук подібні настанови були виявлені у 31,9% випадків. Певною мірою цей факт пояснюється тим, що отримання наукового ступеня є важливою віхою в кар'єрі науковців, тому особи, які подолали цей рубіж, більшою мірою самореалізувалися в науковій діяльності на батьківщині і мають кращі перспективи для кар'єрного росту у власній країні. Цю тезу можна підтвердити також аналізом відповідей молодих науковців на запитання про те, чи існує можливість добре заробляти, працюючи в науковій галузі України: серед кандидатів наук ствердну відповідь дали більше респондентів, ніж серед тих, хто ще не отримав науковий ступінь (відповідно, 11,4% і 8,1%).

Для визначення кількісних параметрів впливу міграцій на трансформації освітнього потенціалу можна використати коефіцієнт інтенсивності зміни рівня освіти населення внаслідок міграційного руху, що розраховується за формулою:

$$\Delta e^i = \frac{\sum k_n S_n^i}{\bar{P}^i} \quad (3.1),$$

де Δe^i — коефіцієнт інтенсивності зміни рівня освіти населення i -того регіону в результаті міграцій;

k_n — кількість років навчання, необхідних для здобуття рівня освіти градації n ;

S_n^i — сальдо міграцій (в абсолютному виразі) населення даного регіону за рахунок осіб, що мають освіту градації n ;

$\bar{P}^i$ — середньорічна чисельність населення i -того регіону.

У 2002 р. (тобто, в рік, наступний за переписом населення) коефіцієнт інтенсивності зміни рівня освіти населення України в результаті міграцій становив -0,008 року, що свідчить про зниження освітнього потенціалу в результаті міграційного руху.

Позитивне значення міграція має лише для освіти населення м. Києва (тут був найбільший коефіцієнт інтенсивності зміни рівня освіти +0,074 року), м. Севастополя (+0,04), АР Крим (+0,012) і Харківської області (+0,006 року) (рис. 3.4). Найнижчий коефіцієнт інтенсивності зміни рівня освіти населення спостерігався в Кіровоградській, Луганській і Херсонській областях (відповідно -0,041, -0,035, -0,032 року).

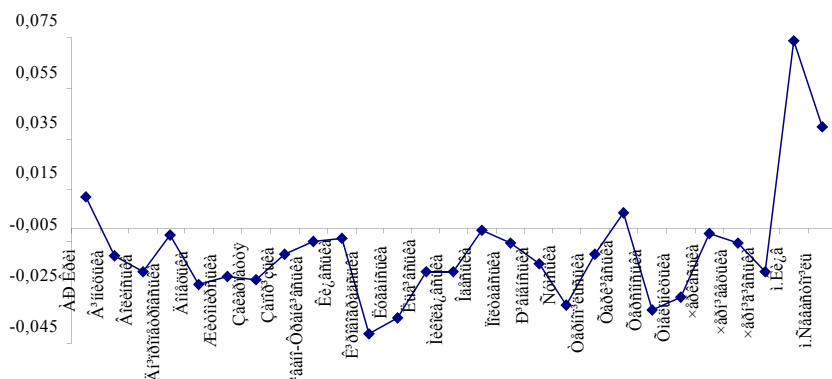

Рис. 3.4. Коефіцієнти інтенсивності зміни рівня освіти населення по областях України у 2002 р.

З посиленням глобалізаційних процесів в освіті першочергового значення набувають проблеми забезпечення зворотності навчальних міграцій. За даними ЮНІСЕФ у 2005 р. за кордоном навчалися 26,6 тис. громадян України, з них 32% — в Німеччині, 26% — у Російській Федерації, понад 9% — у Польщі, понад 7% — у США, майже 5% — в Угорщині, 4% — у Франції. Українська студентська молодь набуває нових знань, які можуть стати вагомим чинником економічного розвитку країни.

Стимулювання притоку молоді в Україну з метою здобуття освіти є однією з можливих стратегій, що забезпечуватиме покращання якості населення. У цьому разі воно має стати цілеспрямованою політикою держави, охоплюючи розвиток багатьох сфер суспільного життя, перш за все системи освіти, культури тощо. На сьогодні такі чинники, як візові, транспортні проблеми, правила реєстрації іноземних громадян у великих містах, кримінально-психологічна ситуація та інші не сприяють збільшенню обсягів учбової імміграції.

Значного поширення набули трудові міграційні поїздки українських громадян за кордон, їх масштаби, за найбільш реальними оцінками, становлять від 2 до 2,7 млн. осіб. Основними центрами тяжіння трудових мігрантів з України є Росія, Польща, Чехія, Італія, Португалія. Абсолютна більшість, як мінімум $\frac{3}{4}$ українських трудових мігрантів, працює за кордоном нелегально, одним з наслідків чого є наявність численних порушень їхніх прав. Умови праці українських працівників за кордоном абсолютно не відповідають нормативам, встановленим як на батьківщині, так і в країні перебування. Звичайною ситуацією є ненормований робочий день, недотримання техніки безпеки, виконання робіт, пов'язаних з ризиком для життя і здоров'я, трапляються випадки несвоєчасної та неповної виплати заробітної плати. Багатьом загрожує небезпека опинитися в нелюдських умовах існування або стати жертвами торгівлі людьми. Медична допомога нелегальним мігрантам зазвичай надається також нелегально, завдяки особистим контактам роботодавця з медичними працівниками. Для довготривалих мігрантів суттєвою проблемою стає адаптація до українського суспільства, яке змінилося за період їхньої відсутності, оскільки для нелегального мігранта поїздка до України фактично означає втрату роботи за кордоном, тоді як легальні довгострокові мігранти мають можливість відвідувати родичів і постійно підтримувати соціальні зв'язки.

Основні напрями внеску трудових міграцій у соціально-демографічний та економічний розвиток є такими:

- безпосередня зміна чисельності й трансформації структури населен-

- покращення можливостей утримувати дітей, розширення доступу до якісного медичного обслуговування і відпочинку внаслідок «міграційних» заробітків;
 - зниження напруження на ринку праці через виїзд частини трудоактивних контингентів, перехід до розряду економічно неактивного населення частини осіб, які накопичили необхідні для життєдіяльності кошти шляхом трудових міграцій;
 - розвиток підприємництва і поліпшення можливостей зайнятості внаслідок створення нових робочих місць колишніми трудовими мігрантами, що заробили достатні для відкриття власної справи суми грошей;
 - засвоєння учасниками трудових міграцій ринкової свідомості, цінностей і норм цивілізованого суспільства;
 - важливість «міграційних» грошей не лише як засобу добробуту окремих прошарків населення, а й як джерела економічного розвитку.
- Разом з тим розширення масштабів трудових міграцій може призводити також до негативних наслідків:
- послаблення сімейних зв'язків, несталості шлюбів, поширення соціального сирітства, що негативно впливає на народжуваність і розвиток сім'ї;
 - погіршення рівня здоров'я трудових мігрантів унаслідок виснажливої праці та некомфортних умов перебування за кордоном;
 - декваліфікації працівників унаслідок зайняття за кордоном низькокваліфікованими роботами;
 - посилення загрози нівелювання соціальної значимості зайнятості в Україні через формування у молоді окремих регіонів стійкого стереотипу, згідно з яким досягти пристойного рівня життя можна лише шляхом трудових поїздок за кордон;
 - утримання переважно нелегального статусу мігрантів, що ускладнює їх соціальний захист і формує психологію правового нігілізму серед цього контингенту.

Особливо відчутним є вплив трудової міграції на чисельність безробітних. Як показують розрахунки, наявність трудових переміщень знижує кількість безробітних загалом в Україні у 2,6 раза. Взагалі по групі центральних, східних і південних регіонів це перевищення становить 2 рази, тоді як по західних — сягає 3,8 раза.

Згідно з розрахунками, гіпотетичний рівень безробіття для нашої держави в цілому становить 14%, що наближається до рівня, який вітчизняні експерти визначили як критичний для України. В західному

регіоні рівень безробіття значно перевищив би критичний поріг не лише за вітчизняними, а й за західноєвропейськими стандартами. Щорічний обсяг заробітків трудових мігрантів оцінюється на рівні 7–11% ВВП України.

Разом з тим поширення сучасних засобів комунікації, поряд із традиційними формами використання зарубіжної робочої сили на території країни, що її приймає, обумовило виникнення нових, дистанційних форм роботи. Це дає змогу висококваліфікованим спеціалістам з інших країн працювати на іноземних замовників, не змінюючи свого територіального розташування. Відповідно, попит на робочу силу за інноваційних змін набуває специфічних ознак, пов'язаних зі значним рівнем інтернаціоналізації трудових відносин на міжнародному ринку праці.

Отже, розвиток трудової і учбової еміграції, за умови забезпечення зворотності цих процесів, сприятиме кардинальному покращенню якості людського капіталу в Україні внаслідок, по-перше, значного розширення обсягу знань та навичок українського суспільства, по-друге, різкої зміни співвідношення осіб патерналістської орієнтації та носіїв активної ринкової психології. Це особливо важливо на тлі міграційних втрат освітнього потенціалу, які мають місце в Україні.

Тенденції міграційних процесів періоду незалежності призводять до трансформацій етнічної та ментально-культурної структури населення (особливо в АР Крим і в найбільших містах країни). В майбутньому ці процеси мають посилитися через очікуване продовження депопуляції та неминучого підвищення рівня старіння населення, що зумовить необхідність залучення до України обмежених контингентів вихідців з країн, що розвиваються. За умов успішного здійснення комплексу заходів, спрямованих на забезпечення толерантності у суспільстві, недопущення ксенофобії, посилення інтеграції мігрантів, наслідком таких тенденцій міграційних процесів стане формування інноваційно нової спільноти, що характеризується зростанням освітнього рівня населення.

3.2. Регулювання міграційних процесів у контексті формування інноваційного суспільства

В умовах посилення глобалізаційних тенденцій світового економічного простору міграційні процеси призводять до ряду трансформацій суспільного розвитку України, що мають фундаментальний характер, серед яких слід виокремити дві основні: 1) зміну ментальної структури української людності внаслідок прибуття до України груп іммігрантів

з країн, що розвиваються;

2) поширення в Україні європейських цінностей і норм ринкової свідомості внаслідок формування прошарку осіб з досвідом роботи в країнах Євросоюзу.

Міграційним проблемам приділяється достатньо уваги в світовій науці. Зокрема роль міграції як чинника соціально-демографічного розвитку відзначена в доповіді Глобальної комісії ООН з міжнародної міграції «Міграція у взаємозв'язаному світі: нові напрями діяльності». Важливим досягненням світової соціально-економічної науки і відповіддю на тенденції депопуляції, що охопили переважну більшість країн Європи, стала концепція «замісної» міграції, розроблена відділом народонаселення ООН. Згідно з цією концепцією, підтримання стабільної кількості населення та прийняттого співвідношення різних вікових груп в економічно розвинених країнах є можливим завдяки міграційному притоку населення з країн, що розвиваються.

У сучасному світі існують кілька точок зору щодо ролі імміграційних процесів та ефективності проведення активної імміграційної політики. Ці погляди в ряді випадків є полярними і не залежать від країни походження і проживання фахівців, які їх висловлюють. З одного боку, імміграція вважається сприятливим явищем для оздоровлення суспільства через приток нових людей, з іншого — сучасна широкомасштабна імміграція не відповідає інтересам більшості громадян і порушує стабільність в країні. Британець Є. Браун є прихильником жорсткої імміграційної політики, і вважає, що масова імміграція до Великобританії реалізована завдяки альянсу між великим бізнесом, що прагне отримати дешеву робочу силу, лобістами інтересів етнічних спільнот, які бажають збільшити їх чисельність, університетами, що намагаються захопити якомога більше платних студентів, різними антирасистськими організаціями, що побоюються посилення позицій національної партії, та «іммігрантської індустрії», що включає в себе багаточисельних радників, юристів, осіб, зайнятих переправленням іноземної робочої сили до Великобританії. Всі вони отримують від імміграції неабиякий зиск, відповідно зацікавлені у розширенні її масштабів. Економічна імміграція призводить до великого розриву в рівні добробуту населення (особливо в розвинених країнах), збільшує соціальну напруженість, зокрема призводить до зростання злочинності, створює багато медичних проблем через розповсюдження туберкульозу та ВІЛ/СНІДу тощо. Крім того, чисельна імміграція загострює проблеми нерівномірного розселення по території країни, тому що, як правило, прибулі оселяються у великих містах і густозаселених регіонах, обумовлює різке зростання

цін на житло, що завдає збитків корінним мешканцям [72].

Противники імміграції дотримуються точки зору, що масова імміграція призводить до скорочення доходів корінних мешканців, погіршує екологію, тисне на соціальну інфраструктуру. Тобто масова імміграція відповідає лише короточасним інтересам підприємців, що отримують економічний зиск від використання праці іммігрантів, натомість влада має керуватися довготривалими цілями держави [73, с. 67].

На думку прихильників імміграційних процесів, вільна міграція робочої сили, тобто легальне збільшення чисельності трудових мігрантів водночас із послабленням контролю за імміграцією, є єдиним ефективним методом вирішення проблеми дефіциту робочої сили в країні [73, с. 59]. Деякі розвинуті країни (наприклад, Великобританія) не потребують постійних іммігрантів, а мають потребу в тимчасовій робочій силі, на чому має будуватися імміграційна політика. Дослідження показують, що встановлення жорсткого контролю за імміграцією призводить до збільшення витрат іммігрантів на подолання перепон щодо їх прибуття в будь-яку країну і тим самим сприяє перетворенню тимчасових іммігрантів у постійних. Це створює проблеми не тільки для країни, що приймає іммігрантів, а й для країни, яку вони покинули. В цьому випадку країна-донор позбавляється тих грошових засобів, які зазвичай тимчасові мігранти відправляють на батьківщину для підтримки сімей. Ще більші втрати має ця країна у випадку, якщо з неї емігрують висококваліфіковані фахівці.

Економічними (макроекономічними та геоекономічними) аргументами на користь наступальної імміграційної політики можна вважати такі:

1. Іммігранти є не тільки найманими працівниками, а й підприємцями. Іммігранти більшою мірою, ніж місцеве населення, схильні до ризику, зокрема у формі створення власної справи та нових підприємств. Тим самим іммігранти перетворюються на фактор створення нових робочих місць.

2. Іммігранти є не тільки працівниками, а й споживачами. Більш того, перш ніж стати працівниками, іммігранти стають споживачами, і навіть якщо вони не стають працівниками, вони все одно неминуче стають споживачами, тому в короткотерміновій перспективі іммігранти можуть навіть сприяти скороченню безробіття серед корінного населення. Загальний висновок для двох наведених вище тез: обсяги імміграції не можна прямо співвідносити з місткістю ринку праці країни-реципієнта, а політика селективної імміграції може бути політикою збільшення в країні підприємницької активності, місткості споживчо-

го ринку та зниження безробіття.

3. Іммігранти можуть насправді забезпечувати диверсифікацію міжна-родних (торгових, виробничих, гуманітарних) зв'язків сторони, яка їх приймає, що підвищує її затребуваність, а відтак, геоекономічну та геокультурну стійкість.

4. Іммігранти можуть забезпечити підвищення продуктивності праці.

Є аргументована позиція, яка полягає в тому, що масовий приплив низькокваліфікованої робочої сили «псує» (принаймні розслаблює) національний бізнес, який, користуючись дешевою працею, відкладає модернізацію виробничого комплексу [74]. Але селективна політика імміграції якраз і передбачає стимулювання притоку такої робочої сили, спираючись на яку можна досягти підвищення продуктивності праці.

5. Сума податків, що платять іммігранти, може перевищувати вартість послуг, які вони споживають у сфері соціального захисту й освіти. Це залежить від балансу національних податкової та соціальної систем. Поповнення місцевих бюджетів за рахунок збільшення надходжень податків дає можливість збільшити інвестування в прискорену інтеграцію іммігрантів. Натомість недосконалість податкової системи лише створює корупційні схеми [74].

У розвитку міграційної політики Євросоюзу виділяють три основні етапи. На першому (до кінця 1980-х рр.) кожна країна формувала міграційну політику самостійно. Другий етап, що тривав упродовж 1990-х рр., ознаменувався інтенсифікацією співробітництва між окремими країнами у сфері міграційної політики. Лише з 1999 р. (початок третього етапу) політику в сфері міграцій населення почали розглядати як спільне завдання ЄС.

Імміграційна політика країн Європейського Союзу здійснюється за такими основними напрямками: заохочення кваліфікованих фахівців, соціальна і культурна асиміляція прибулих, стримування потоку нелегалів. Несприятлива демографічна ситуація в Європі змушує приділяти дедалі більшу увагу використанню іноземної робочої сили. Єдиної імміграційної політики ЄС поки не існує, вона тільки розробляється. На сьогодні кожна країна має власне законодавство і виходить з власних конкретних економічних і соціальних потреб.

Для формування ефективної міграційної політики України, в контексті розбудови інноваційного суспільства, корисним є досвід ряду середземноморських країн Південної та Західної Європи, які нещодавно самі були джерелами масової трудової еміграції (спочатку до Америки, а потім — до країн Європейського Союзу), проте сьогодні проводять

активну імміграційну політику.

Упродовж 70–90-х рр. XX ст. відбулися кардинальні зміни міграційної ситуації в країнах Південної Європи. Новітня історія даного регіону характеризується трансформацією Італії, Іспанії, Португалії, Греції з типових країн еміграції у держави, що надзвичайно приваблюють мігрантів. Ці зміни відбувалися не одночасно (наприклад, якщо в Португалії імміграційні процеси стали відчутними вже з середини 1970-х рр., то Греція залишалася країною еміграції практично до початку 1990-х), тому хронологічні особливості, а також етнічна специфіка формування імміграційних потоків знайшли своє відображення у формуванні основних важелів національної міграційної політики цих держав.

Іспанія стала імпортером робочої сили у другій половині 90-х рр. минулого століття, до того віддавши іншим державам 2,2 млн. свого населення через погіршення стану ринку праці спочатку в зв'язку з відмовою від політики автаркії, а незабаром — з нафтовою кризою 1973–1974 рр. Кількість іммігрантів з 1998 р. збільшується на 420 тис. осіб щорічно і у 2004 р. склала близько 7% населення країни [75]. Сучасна Іспанія є привабливим ринком праці для вихідців з країн з невисоким життєвим рівнем: наприклад, дохід на душу населення в Іспанії в 5,5 раза перевищує аналогічний показник її головного імміграційного «донора» — Марокко. Крім того, іспанський ринок праці вирізняється на загальноєвропейському рівні невисокими вимогами до кваліфікації робочої сили, особливо у сільському господарстві та сфері послуг. Певним сприятливим фактором виступають менш жорсткі правила реєстрації іммігрантів порівняно з більшістю країн Західної Європи.

Етнічний склад іммігрантів, що прибувають до Іспанії, різноманітний і включає як європейців, так і вихідців з країн Латинської Америки (визначальним фактором для цього є спільність мови) й Африки. Протягом кінця минулого та початку нинішнього століття відбулося зменшення частки уродженців країн ЄС (приблизно на третину) і збільшення потоку вихідців з Африки (вчетверо) та східноєвропейців.

Іспанська імміграційна політика ґрунтується на розмежуванні категорій іноземців, що прибувають до країни. Першу категорію становлять громадяни країн-членів Європейського Союзу, для яких забезпечено право вільного в'їзду, переміщення та проживання, доступу до ринку праці без дискримінації та спеціального дозволу на будь-які види діяльності, автоматичне отримання дозволу на проживання терміном на п'ять років. До другої категорії належить решта громадян, які підпорядковуються загальному візовому режиму доступу в рамках Шенгенської зони. Виняток встановлено для громадян Аргентини, яким до-

зволено безвізовий в'їзд і перебування у країні терміном на три місяці.

Після вступу в ЄС було прийнято імміграційний закон щодо порядку надання дозволу на роботу та перебування в Іспанії, в рамках якого дозвіл на роботу обмежувався певним терміном через введення жорстких критеріїв поновлення контракту і скорочувався перелік громадянських прав, зокрема на збори, асоціації, возз'єднання сімей тощо.

Регулювання становища нелегальних мігрантів, що виступало одночасно засобом легалізації іммігрантів, відбувалося за допомогою системи квот, яка передбачала щорічне надання заявок щодо найму за кордоном робочої сили на місця, які не призначалися для громадян Іспанії. В результаті за 1993–1999 рр. кількість дозволів на роботу збільшилася в 7,5 раза (з 5,2 тис. до 39,9 тис.), що склало 41,1% від усіх заяв, які надійшли.

136

З початку нинішнього століття імміграційна політика Іспанії чітко орієнтована на потреби ринку праці та скорочення кількості «нелегалів». Вагомим заходом щодо цього став новий імміграційний закон, прийнятий у 2000 р., який передбачав проведення легалізації іноземців, що перебувають в країні (перевага надавалася вихідцям з країн, які підписали з Іспанією двосторонню угоду про імміграцію). В результаті, по-перше, система квот була прив'язана до щорічної видачі певної кількості дозволів на роботу за короткотерміновими контрактами, по-друге, регламентувалася і забезпечувалася соціальна інтеграція іммігрантів (отримання основних громадянських і соціальних прав, зокрема, доступ до соціального забезпечення та освіти, право участі у виборах до місцевих органів влади).

Важливим заходом щодо скорочення нелегального в'їзду вважається зменшення розмірів «тіньового» сектору в економіці, що спонукає уряд розробляти систему покарань за наймання «тіньових» працівників.

У 2001 р. уряд Іспанії запровадив програму «GRECO», згідно з якою громадяни країн, що не входять до ЄС, мають отримати спочатку тимчасовий дозвіл на перебування в Іспанії, а дозвіл на роботу автоматично надається тільки з дозволом на постійне проживання. Винятком є громадяни, що мають батьків-іспанців, — вони мають дозвіл на роботу. Право дозволу на постійне проживання в країні надається тільки тим громадянам третіх країн, які безперервно впродовж п'яти років знаходилися на її території.

Крім того, дозволи на проживання в країні поділяються на два види: наймана праця і незалежна діяльність (до неї відносять не більше 5% загального контингенту іммігрантів).

Значну роботу щодо впровадження імміграційної політики виконують місцеві органи влади Іспанії. Так, згідно з законом, визначення

квот на роботу починається на рівні провінцій. Розподіл квот між підприємницькими організаціями провінцій з урахуванням їх заяв устанолюється узгоджено з провінційними комісіями Національної служби зайнятості. Після цього підприємницькі організації повідомляють Міністерству праці про їх галузевий розподіл, а міністерство передає ці відомості посольствам та консульствам Іспанії за кордоном, які, власне, і проводять набір робочої сили. У двосторонніх угодах про найм робочої сили зазначено опис процедури відбору іммігрантів, гарантії надання їм прав та умов праці, аналогічних тим, якими користуються іспанські громадяни, спеціальні положення стосовно тимчасових працівників та умови допомоги іммігрантам у разі добровільного повернення на батьківщину. Крім того, уряд дозволяє підприємцям вносити власні пропозиції до угоди за найму більше 5 іноземних працівників.

137

Регіональні та місцеві органи влади несуть відповідальність за щоденні потреби мігрантів — освіту, охорону здоров'я, соціальний захист, житло. Окремі задачі соціального облаштування іммігрантів покладено на такі спеціалізовані структури, як Постійна імміграційна служба, Вища рада імміграційної політики, Форум з питань соціальної інтеграції іммігрантів. Основними проблемами соціальної інтеграції іммігрантів є проблема житла, обумовлена обмеженістю іспанського ринку найму житла та нерозвиненістю сектору соціального житла в країні, а також мовні труднощі. Знання мови є суттєвою умовою отримання роботи. Діти іммігрантів часто не мають підручників через їх нестачу або через матеріальну неспроможність батьків. Проблемою є розробка спеціальних програм навчання для таких контингентів дітей.

Перші імміграційні потоки до Португалії формувалися під впливом історичних і культурних зв'язків з країною. Це стосується як імміграції з Африканського континенту, де Португалія володіла колоніями (після отримання колишніми колоніями незалежності відбувалося масштабне повернення португальців на батьківщину), так й імміграційних потоків з Бразилії — країни, що мала значні історичні зв'язки з Португалією (також у минулому була її колонією). Приток населення з Америки відбувався, в основному, за рахунок португальської діаспори. Такі потоки умовно можна назвати міграційною системою, що об'єднана португальською мовою [76, с. 100].

Наприкінці 90-х рр. XX ст. до Португалії був спрямований новий потужний приток мігрантів, що складався з населення країн Центральної та Східної Європи і мав переважно нелегальний характер. У їх національній структурі, за даними кампанії з легалізації 2001 р., переважали українці. Відсутність значних історичних і культурних контактів

між Португалією, з одного боку, та Україною, Молдовою, Росією та іншими країнами Центральної та Східної Європи — з другого, акцентує дослідницький інтерес на причинах формування даних потоків. Швидше за все, цей феномен можна пояснити тим, що при формуванні еміграційних потоків з країн Центральної та Східної Європи під дією факторів виштовхування внаслідок посилення економічної та соціальної нестабільності у цих країнах, Португалія як член ЄС і країна, що відчуває нестачу робочої сили, виявилася найбільш оптимальною для східноєвропейських мігрантів за комбінацією критеріїв «рівень оплати праці — можливості працевлаштування».

Збільшення неврегульованої компоненти міграційних потоків поставило перед Португалією нові виклики. Спочатку уряд намагався стримати східноєвропейські потоки і в 1998 р. вдався до колективних депортацій, однак з урахуванням масштабності потоків ефективність таких дій наближалася до нуля. Тому в 2001 р. була розпочата нова програма з легалізації, яка вперше, на відміну від кампаній з регуляризації 1992–1993 рр. та 1996 р., створила умови для отримання нелегалами дозволу на тимчасове перебування з метою працевлаштування. У ході попередніх кампаній мігранти могли звертатися лише за дозволом на перебування.

Подібні проблеми, пов'язані з наявністю значної кількості нелегальних мігрантів, характерні також і для Греції початку 1990-х рр.. Серед заходів регулювання тут використовувалися не лише методи прикордонного контролю, виявлення нелегалів на території країни та адміністративного видворення, а й міграційні амністії.

Національна міграційна політика Португалії охоплює багато суспільних сфер: визначення контролю за кордонами (в'їзд іноземців), надання права на перебування і роботу, натуралізацію — набуття громадянства. Проте проблемним питанням є надання особливих прав. Наприклад, досвід Португалії показує, що для мігрантів неефективною і складною є бюрократична процедура визнання дипломів суспільно-професійними асоціаціями (що прийнято в ЄС). По-перше, це дуже рідко виявляється успішним для громадян країн Центральної та Східної Європи [77, с. 118], адже асоціації лікарів, інженерів тощо намагаються діяти в інтересах своїх професійних груп, і через це висококваліфіковані мігранти з Центрально- та Східноєвропейських держав мають проблеми з працевлаштуванням за власною освітою та спеціальністю. По-друге, в кінцевому підсумку такий механізм не відповідає інтересам Португалії, де, як і в інших нових країнах імміграції ЄС, є дефіцит професіоналів у сфері інформаційних технологій, а також лікарів,

учених, інженерів.

Система регулювання імміграції Італії передбачає дві складові: вид на проживання і дозвіл на роботу. Перший документ видає Міністерство внутрішніх справ. Іммігрант постійно повинен мати його при собі й надавати в разі поліцейської перевірки, можливому роботодавцю при наймі на роботу або домовласнику при наймі житла. Дозвіл на роботу видає Міністерство праці. Цей документ супроводжує іммігрантів упродовж усього їх стажу роботи в країні. В ньому зазначено код галузі й вид роботи, яку можна отримати, реєструється кожна зміна роботодавця, а також ведеться облік періодів безробіття. Прийом іммігрантів на роботу без перевірки їх дозволу на роботу є порушенням закону, що передбачає систему штрафів і навіть позбавлення волі у випадку нелегального найму іммігрантів [78].

На сьогодні Україна є потужним експортером робочої сили, однак у нашій країні з'являються перші групи іммігрантів з країн, що розвиваються. Як наслідок, на перший план виходять проблеми співіснування автохтонного і прибулого населення. З метою виявлення ставлення корінного населення України до іноземців, Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України у 2005 р. провів дослідження стану й динаміки міжетнічних відносин шляхом опитування студентської молоді, яка навчається в київських ВНЗ, що приймають на навчання іноземців. Респонденти — це особи віком 16–22 роки, тобто контингент, що в недалекому майбутньому визначатиме ситуацію в країні як одна з найчисельніших і найактивніших соціальних груп. Загалом було опитано 482 особи. Майже половина (45,5%) респондентів є киянами, 15,0% респондентів вказали, що жили до вступу у ВНЗ в іншому великому місті, 32,5% — у невеликому або малому місті чи селищі міського типу, 5,3% — у сільській місцевості.

У характеристиці сьогоденного стану міжнаціональних відносин більшість респондентів сходяться на тому, що відносини є врівноваженими (57,1%) і дружніми (27,5%). Переважна більшість опитаних позитивно ставиться до залучення іноземців до навчання в українських ВНЗ, оскільки це сприяє міжнародному авторитету країни (53,4%) та поповнює бюджет (11,8%), і не вважають доречним обмеження в'їзду іноземних студентів до країни (55,7%). Як показали результати дослідження, ставлення українських студентів до вихідців з країн, що розвиваються, які мешкають в Україні й не є студентами, формується виходячи з тих міжнаціональних відносин, що складаються в середині навчального закладу, і вже з цими стереотипами щодо певної етнічної групи студенти оцінюють і ставляться до всіх інших представників да-

ного етносу. Тобто державі, мета якої, щоб українське суспільство толерантно ставилося до вихідців з країн, що розвиваються, потрібно звернути більше уваги на гармонізацію міжнаціональних відносин у вищих навчальних закладах.

На питання щодо спілкування з іноземними студентами більшість респондентів відзначили, що спілкуються зрідка (48,6%) або взагалі не спілкуються (37,4%). Лише 7,5% респондентів спілкується з іноземцями приблизно раз на тиждень і 6,2% — щодня. Показово, що серед осіб, які мають щоденне спілкування з іноземцями, частка тих, хто позитивно ставиться до їх наявності в українських ВНЗ, досягає 4/5, а серед осіб, котрі спілкуються раз на тиждень — 2/3, що значно більше середнього по сукупності рівня. Отже, частота спілкування з іноземними громадянами є суттєвим чинником, що визначає ставлення до них: чим частіше українські громадяни спілкуються з іноземцями, тим більший рівень толерантності й поваги до останніх формується в українському суспільстві. Тобто потрібно забезпечувати більш тісне, дружнє, гармонійне спілкування між українцями й іноземними громадянами, які перебувають на території України.

На ключове запитання дослідження «Чи погоджуєтесь Ви з тим, що Україні слід залучати мігрантів з країн, що розвиваються, для поліпшення демографічної ситуації?» 35,4% відповіли категорично — ні, Україна має бути країною для українців, 19,3% вважають, що державі варто стимулювати імміграцію лише тих етнічних груп, які є традиційними для України. В той же час 24,6% погоджуються з необхідністю залучати іммігрантів з країн, що розвиваються, проте в невеликих кількостях для пом'якшення найбільш гострих проявів демографічної кризи. Остання цифра є досить великою і свідчить про те, що втілення імміграційної політики, спрямованої на залучення мігрантів з країн, що розвиваються, може бути успішним.

Отже, питання «замісної імміграції» поки що лишається досить суперечливим. Якщо владні структури зважаться на подібну політику як модель виведення країни з демографічної кризи, їм варто бути готовим до багатьох проблемних ситуацій. З огляду на певну нетолерантність української спільноти до афро-азіатських іммігрантів, слід очікувати, що їхня успішна інтеграція та ефективна діяльність у нашому суспільстві потребуватиме значних зусиль з боку держави. Залучення іммігрантів з країн, що розвиваються, має бути поступовим процесом, що включатиме попередню підготовку — залучення студентів до українських ВНЗ для здобуття освіти на кредитній основі (з подальшим відпрацюванням кредиту в Україні), заходи, спрямовані на зменшення

стереотипізації щодо цих етносів, програми із запобігання виникненню конфліктогенних ситуацій, пом'якшення тиску на спільноти з боку корінного населення і навпаки тощо. Не останню роль в цьому має відігравати співпраця науковців, владних структур та ЗМІ.

На сьогодні свого роду полігоном апробації політики міжетнічної злагоди є АР Крим. При формуванні етнонаціональної політики ситуація в Криму потребує особливої уваги з боку державних органів. Специфічними рисами етносоціального розвитку Криму, що впливатимуть на майбутні соціально-демографічні тенденції, є:

- наявність багаточисельної етнічної групи з відмінною від основного населення України ментальністю, причому ця етнічна група є народом-репатріантом. Хоча кримські татари сформувались як етнос на території сучасної України і можуть вважатися її корінним народом, більшість сучасних мешканців Криму російської та української національності до середини 1980-х рр. ніколи не співіснували з кримськими татарами;
- переважання у складі населення нетитульного етносу України — в решті регіонів країни українці складають більшість населення, перевага неукраїнців зустрічається лише на рівні адміністративних районів;
- надзвичайно висока частка немісцевих уродженців у населенні, значна частина яких походить з-за меж України;
- наявність досить чисельної групи осіб, предки яких мешкали в Криму протягом багатьох поколінь і рідною вважали російську мову. В інших регіонах України російськомовні громадяни (за дуже незначними винятками) є або російськомовними у другому-третьому (а помітна частина — навіть в першому) поколінні, або недавніми переселенцями з-за меж України та дітьми цих переселенців.

Згідно з прогнозом етнічного складу населення України, розробленим фахівцями відділу міграційних досліджень Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України, чисельність кримських татар в Україні збільшиться до 360,5 тис. осіб на початок 2026 р., що майже в 1,5 раза більше, ніж за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. Як очікується, кримські татари вийдуть на третє за чисельністю місце серед етносів України. А оскільки переважна більшість кримськотатарського народу мешкатиме у Криму, їх питома вага в населенні Криму значно зросте.

У будь-якому випадку інтеграція росіян Криму та кримських татар в українське суспільство відбуватиметься повільніше порівняно з інте-

грацією етнічних груп інших регіонів України. Відповідно основною метою державної соціальної політики щодо АР Крим є інтеграція етнічних груп Криму, формування єдиної поліетнічної спільноти кримчан як складової частини народу України. Політика включає три основні взаємодоповнюючі напрями дій:

- сприяння порозумінню між етнічними групами населення Криму;
- всебічне задоволення культурних потреб і прав громадян усіх національностей;
- рішуча протидія сепаратизму, спробам посіяти міжнаціональну ворожнечу.

142

Засобами політики мають стати заходи економічного, політичного і гуманітарного характеру. Передусім необхідно змінити систему освіти в автономії шляхом, по-перше, введення в усіх школах обов'язкового вивчення трьох основних мов Криму (української, російської, кримськотатарської), по-друге, введення в старших класах шкіл курсу «Історія Криму», де подати різні думки і підходи щодо історичного розвитку півострова (до підготовки матеріалів підручника залучити провідних українських, російських, турецьких, західноєвропейських істориків). Необхідно утверджувати в суспільній свідомості, що Крим завжди був поліетнічним, у різні періоди своєї історії він належав до різних країн, але завжди мав органічний зв'язок з Україною.

Очікуваний приток мігрантів з країн, що розвиваються, і Закавказько-Центральноазійського регіону призведе до трансформацій етнічного та релігійного складу населення України. Відповідно проблеми підтримання етнічної злагоди і релігійного миру ще більше загостряться. Для подолання (або принаймні пом'якшення) існуючих етно-конфесійних суперечностей необхідними є: популяризація шанобливого ставлення до традицій і звичаїв етнічних меншин України (проведення відповідних уроків у школах, стимулювання створення культурологічних теле- і радіопередач, видання науково-популярної літератури); розширення переліку мов, якими здійснюється навчання у школах і виховання в дитячих дошкільних закладах; запровадження практики привітань з боку вищих посадових осіб держави громадян, які належать до етнічних і релігійних меншин, з їх головними святами; сприяння порозумінню між керівництвом різних зареєстрованих конфесій (зокрема, проведення регулярних нарад вищих сановників під егідою Президента України); утвердження духовної єдності православних України, зокрема підтримка практики спільних богослужінь і святкування християнських свят священиками та віруючими різних конфесій

у регіонах.

Державна політика щодо регулювання зовнішніх трудових міграцій має спиратися на комплекс заходів, спрямованих як на забезпечення зворотності зовнішніх трудових поїздок і соціальної захищеності українських працівників за кордоном, якнайширше залучення міграційних грошей в економіку України, так і на розширення можливостей працевлаштування на внутрішньому ринку праці. Слід мати на увазі, що стабільне зниження потреб наших громадян у здійсненні трудових міграцій можливе лише за створення гідних умов життя та зайнятості в Україні.

143

Розділ 4.
ІННОВАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ
В ОСВІТНІЙ СКЛАДОВІЙ ЛЮДСЬКОГО РОЗВИТКУ

4.1. Освітні чинники забезпечення людського розвитку

Інноваційна освіта у сучасному світі є умовою теоретичного переосмислення освітньої практики з метою виходу на сучасний рівень розвитку суспільства, що характеризується як інформаційне суспільство, або суспільство знань. Основною метою впровадження інновацій у сфері освіти є спрямованість на формування інноваційного типу особистості, якій притаманні такі риси, як відкритість експериментам, інноваціям, змінам; толерантність думок, визнання існування різних точок зору; усвідомлення високої цінності знань та освіти; здатність орієнтуватися в умовах невизначеності; вміння планувати майбутні дії як у суспільному, так і в особистому житті; здатність знаходити різні варіанти розв'язання проблеми; постійне самовдосконалення тощо. Здатність людей до ініціативи стає нині більш значущим чинником розвитку, ніж оперування матеріальними ресурсами, адже конкурентна боротьба пов'язана зі спроможністю до швидкого оновлення та нововведень. Серед провідних якостей працівника, поряд із компетентністю та кваліфікацією, значимим стає ініціативність і готовність до інноваційних змін. Водночас мобілізація цих якостей напряму залежить від готовності та здатності навчатися, а також від якості й інноваційності самого процесу навчання.

Інноваційна активність у сучасних умовах пов'язана з концептуальною розробкою як змістовного, так і організаційного напрямів трансформації освіти. Освітня інновація є структурною одиницею (складовою) соціальних інновацій, що, в свою чергу, має педагогічну, науково-виробничу і соціально-економічну складові. До сучасних інноваційних напрямів розвитку освіти слід віднести розробку теорії інновацій, особистісно орієнтовану освіту, розвиток організаційно-структурної моделі освіти, систему багаторівневої освіти.

Однією з провідних ідей концепції особистісно орієнтованої освіти є переосмислення ролі і місця предметної підготовки у педагогічній освіті: акцент переноситься з володіння предметом як самостійної мети на володіння предметом викладання як засобу розвитку людини, що вчиться.

Інша ідея цієї концепції пов'язана з конструюванням таких навчальних форм, у яких поєднуються в єдине ціле освітній процес і дослідницька робота, що сприяє становленню особистісної позиції майбутнього фахівця. Основні положення цього підходу визначаються такою послідовністю: особистість — головна цінність для себе і для «інших», освіта — перетворення особистості, що здійснюється у процесі спеціально спрямованого комплексного навчального процесу; головний результат такої освіти не знання, вміння, навички, а здатність до особистісного зростання і високої соціально адресованої особистісної продуктивності. Нині має діяти виключно креативна парадигма освіти, технологія навчання якої ґрунтується на принципі «створи» замість принципу «повтори».

До інновацій, що якісно змінюють освітній процес, його мету, завдання, зміст і структуру, належать: гуманістична парадигма; стратегія формування національної свідомості учнів і студентів; залучення учасників навчально-виховного процесу до управління ним; прогресивні державні стандарти освіти; варіативність навчальних закладів і форм здобуття освіти тощо. Інновації у педагогіці потребують, передусім, оновлення духовно-ціннісних орієнтирів, побудови нових теорій розвитку людини, які враховували б соціальні реалії сучасного життя, розкривали глибинну сутність її формування і розвитку. Особливо це стосується формування нових підходів до теорії виховання, яка має позбутися старих виховних стереотипів, набути нового змісту, стати продуктивною у формуванні молодого покоління, створенні людини як особистості.

Зміна парадигми освіти вимагає модифікації педагогічних методів, що дає можливість охарактеризувати методи викладання не лише як підхід викладача до певної дисципліни, а як складову конкретної педагогічної школи, концепції, адже виникнення будь-якого методу є наслідком основних тенденцій суспільного розвитку, соціокультурних особливостей країни, стану освітньої системи тощо. До інновацій, що оновлюють освітній процес, забезпечуючи зміну його форм, методів, засобів навчання, виховання й управління, належать: пріоритетність індивідуальних і групових форм навчання; проектно-цільова, системно-модульна, системно-регіональна форми управління; «активні», «інтерактивні» методи навчання; мотиваційно-ціннісні методи навчання; економічні методи управління; комп'ютерні та телекомунікаційні засоби навчання; комп'ютерні технології у управлінні тощо.

Постіндустріальне суспільство зумовлює необхідність перегляду не тільки технологій освіти, а й безпосередньо її змісту, уточнення оп-

тимальної структури знань для всіх вікових груп населення. З розвитком економіки знань потрібно забезпечити умови для формування національної інноваційної системи, в рамках якої повинна бути здійснена інтеграція освіти, науки й економіки. Необхідно створювати механізми подолання постійного відставання системи освіти від тих знань і технологій, на яких будується сучасне суспільство.

Для України нині сутність освітніх інновацій має спрямовуватися на вирішення проблем, які визначають пріоритети реформування вітчизняної системи освіти, окреслені її інтеграцією у європейський освітній простір. Насамперед це модернізація змісту освіти, розвиток духовного потенціалу особистості в умовах поступу українського суспільства до демократії, необхідність навчально-методичного і нормативного забезпечення та поліпшення якості підготовки фахівців з вищою освітою в контексті приєднання до Болонського процесу, психологічний супровід трансформаційних процесів в освіті та суспільстві загалом.

Європейський вимір освіти — це не лише специфічна педагогічна категорія, а передусім один із функціональних пріоритетів ЄС. У країнах ЄС діє принцип субсидіарності, який означає, що кожна країна ЄС несе повну відповідальність за організацію своєї системи освіти, фахову виучку і зміст навчання. Тож, відповідно, ЄС не прагне розробляти спільну освітню політику, проте сприяє розвитку якісної освіти шляхом заохочення співпраці країн, сприяння налагодженню зв'язків між університетами і школами Європи і, в разі потреби, — підтримки та доповнення їх діяльності.

Однією з основних вимог адаптації вітчизняної освіти в європейський освітній простір є мобільність учасників освітньої системи: учнів, студентів, викладачів і науковців. Для цього необхідно змінити філософію навчання і викладання, впроваджувати орієнтовані на студента підходи до викладання, тобто перейти від стратегії викладання до стратегії навчання, до використання педагогічних технологій, спрямованих на заохочення до набуття самостійних знань та здійснення наукових досліджень студентами.

До найважливіших завдань слід віднести також наближення світоглядних позицій викладачів і студентів до європейської ментальності. Важливо закріпити у свідомості молоді думку щодо безперервності процесу освіти як одного з найважливіших чинників конкурентоспроможності, самодостатності в постійно змінюваному світі. Незважаючи на зміну теорії навчання і практики, перегляд традиційних позицій у зв'язку зі зростаючим обсягом знань та інформації, основним напря-

мом педагогічної діяльності залишається перехід від інформаційно-технічного навчання до розвитку особистості.

Реалізація освітніх інновацій передбачає досягнення таких цілей:

1) Підготувати людину до життя в інноваційному за типом розвитку суспільстві, що закономірно стверджується в сучасному світі. Для цього освіта і система виховання повинні переорієнтуватися на формування у дитини, молодшої людини інноваційного типу культури, інноваційного типу мислення і готовності до інноваційного типу дій. Динамізм розвитку, змінність як така стає сутнісною рисою способу життя людини. Сформувати людину, здатну творити і органічно сприймати зміни, означає зробити її успішною і забезпечити системний прогрес суспільства.

150

2) Створити умови для підвищення адаптованості людини до життя у глобалізованому просторі, де відбувається незчисленна кількість динамічних і часто суперечливих комунікативних впливів на людину. Це вимагає приділити особливу увагу особистісному розвитку, формуванню самодостатності людини, здатності ефективно і свідомо співпрацювати у глобальному життєвому просторі.

3) Освіта повинна готувати людину, здатну до життя у демократичному суспільстві, здатну бути його активним суб'єктом, оскільки без демократії не тільки неможлива свобода, самореалізація особистості, а й неможливе ефективне сучасне виробництво на основі науково-інформаційних технологій.

4) Освіта повинна готувати людину до життя в майбутньому суспільстві знань. Іноді саме поняття «суспільство знань» зводять лише (або переважно) до інформаційної складової, ігноруючи роль людини. Однак людина здатна жити, діяти, приймати рішення, функціонувати в різних сферах на основі отриманих знань. Знання, його засвоєння — не самоціль, а спосіб формування методології поведінки і дії людини.

5) Освіта повинна формувати у людини сучасну систему цінностей, орієнтація на які дасть змогу людині максимально самореалізуватися, зміцнюючи при цьому гуманістичні засади самого суспільства. Слід акцентувати увагу на значимості ряду цінностей, увага до яких є недостатньою, в тому числі через неправильне розуміння їхнього місця в сучасному людстві. Йдеться, наприклад, про формування патріотизму, почуття національної єдності, які не тільки не відміняються процесами глобалізації, а навпаки, з ряду причин їх значимість зростає, бо глобалізація, крім іншого, означає загострення, розширення і поглиблення конкуренції між державами-націями.

Найвагомішими чинниками інноваційних змін системи освіти виступають:

- структурні зрушення у світовій економіці, що відбуваються в результаті посилення глобалізаційних тенденцій і технологічних змін;
- посилення ролі знань в усіх сферах діяльності, пов'язане з новою інноваційною парадигмою суспільного прогресу;
- наростання інтеграційних тенденцій світового освітнього простору, що передбачає необхідність проведення єдиної освітньої політики, пристосування національних систем підготовки кадрів до змін умов глобалізованого ринку праці;
- необхідність забезпечення високого рівня професійної мобільності робочої сили;
- посилення конкуренції у сфері освіти, диверсифікація навчальних закладів, поява нових провайдерів освітніх послуг, зокрема транснаціональних;
- забезпечення безперервної освіти з метою підвищення рівня конкурентоспроможності робочої сили.

151

Глобалізація, що визначальним чином впливає на розвиток постіндустріального суспільства, зумовлює посилення інтеграційних тенденцій у сфері освіти. Це проявляється насамперед через виникнення на базі новітніх інформаційних і комунікаційних технологій нових форм освіти та напрямів міжнародної освітньої діяльності, збільшення кількості дослідницьких центрів, що займаються актуальними проблемами підготовки кадрів. Організація економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) реалізує довгострокову Програму фінансування та планування освіти (Educational Investment and Planning Programme), спрямовану на розробку загальної концепції підготовки кадрів як теоретичної бази уніфікації освітньої політики та створення єдиного освітнього простору.

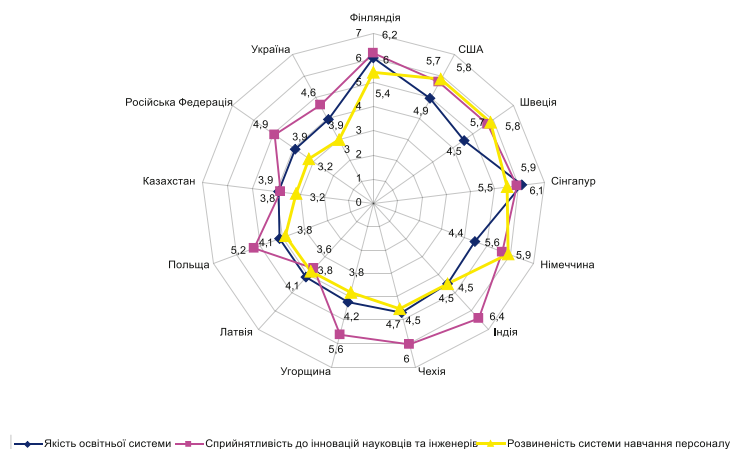
Інтеграція у сфері освіти є органічною складовою об'єктивного процесу глобалізації економіки та зумовлена змінами умов функціонування економіки розвинених країн: радикальними структурними зрушеннями у світовій економіці під впливом технологічних змін; різким якісним підвищенням значення та ролі знань в усіх сферах діяльності, пов'язаним з новою парадигмою суспільного прогресу. Це базується насамперед на використанні нематеріальних ресурсів (знань, інформації, інновацій), що стали найважливішими чинниками конкурентоспроможності. Інтеграційні процеси і поглиблення міжнародного поділу праці безпосередньо впливають на структуру виробництва та зайнятості, на ринок праці й сферу освіти. Освітньо-кваліфікаційний

рівень працівників є ключовим критерієм господарського і суспільного прогресу сучасних держав, що зумовлює проведення єдиної освітньої політики, пристосування національних систем підготовки кадрів до змін умов світового ринку, існуючої в найбільш динамічних сегментах професійно-кваліфікаційної структури робочої сили.

При визначенні чинників посилення інноваційного змісту освіти в умовах глобалізаційних змін слід враховувати, що в цих умовах пріоритетні позиції країн у рейтингу конкурентоспроможності залежать насамперед від якості освітньої системи. Найвагомішими показниками конкурентоспроможності національних систем освіти, за оцінками World Economic Forum, є наступні:

- якість освітньої системи;
- якість математичної освіти;
- якість навчальних закладів з підготовки управлінців;
- сприйнятливість наукових інститутів до інноваційних змін;
- розповсюдженість систем перепідготовки персоналу;
- наявність професійних управлінців;
- якість науково-дослідних інститутів;
- сприйнятливість науковців та інженерів до інноваційних змін.

Аналіз місця України у рейтингу конкурентоспроможності в контексті відповідності освітньої системи вимогам інноваційних змін свідчить про те, що спостерігається її значне відставання за всіма показниками від країн-інноваторів (рис. 4.1).

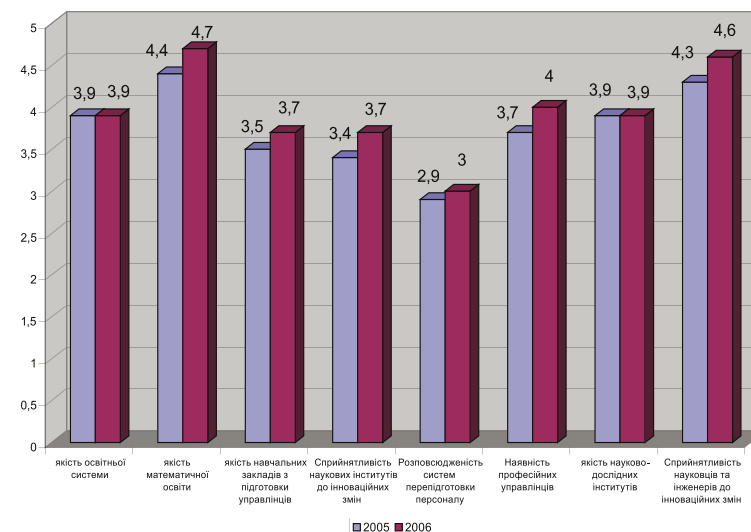

Джерело: The Global Competitiveness Report. — G., 2006. — P. 505, 506, 508, 522

Рис. 4.1. Оцінка освітньої складової України та деяких інших країн у глобальному рейтингу конкурентоспроможності, балів

Зокрема, за оцінкою якості освітньої системи Україна майже вдвічі відстає від Фінляндії, яка посідає лідируючі позиції в рейтингу конкурентоспроможності країн. Не меншим є відставання України і за рівнем сприйнятливості до інновацій науковців та інженерів (4,6 бали порівняно з 6,0 — у Фінляндії, 5,8 — у США, 6,1 — у Сінгапурі). Загрозливою залишається також ситуація з розвиненістю систем навчання персоналу, що є основою формування системи безперервної освіти: бальна оцінка України за цією складовою майже вдвічі менша від країн-лідерів у рейтингу конкурентоспроможності (Фінляндії, США, Швеції, Сінгапуру, Німеччини).

Якщо проаналізувати динаміку змін освітньої складової конкурентоспроможності України впродовж 2005–2006 рр. (рис. 4.2), можна відзначити такі тенденції. За експертними оцінками, практично незмінною залишилася якість науково-дослідних інститутів, водночас якість математичної освіти, сприйнятливість наукових інститутів до інноваційних змін, якість підготовки ефективних управлінців підвищилася. Однак зміни, що відбувалися в освітній системі України, загалом не відповідають вимогам інноваційного суспільства і не можуть гарантувати підвищення рівня конкурентоспроможності національної системи освіти.

Джерело: The Global Competitiveness Report. — G., 2006. — P. 505, 506, 508, 522

Рис. 4.2. Динаміка оцінки освітньої складової України у глобальному рейтингу конкурентоспроможності за 2005–2006 рр., балів

Посилення ролі інноваційних складових економічного розвитку країн, нерозривно пов'язаних з розвитком інформаційних технологій і глобалізацією, зумовлює ключову роль професійної освіти. Професійна освіта визначається як соціально і педагогічно організований процес трудової соціалізації особистості, який забезпечує орієнтацію і адаптацію у світі професій, опанування певною спеціальністю і рівнем кваліфікації, неперервне зростання компетентності, майстерності та розвиток здібностей у різних сферах людської діяльності. Професійна освіта створює умови для професійного становлення, розвитку і самореалізації особистості та сприяє досягненню гуманістичних і демократичних цілей суспільства.

Розвиток системи професійної освіти, безпосередньо пов'язаної з обслуговуванням виробничої сфери, передбачає, в першу чергу, вдосконалення існуючої системи підготовки працівників з метою наближення якісних параметрів їх робочої сили до потреб сучасного виробництва. В умовах праценадлишкової планово-централізованої економіки, що характеризувалась екстенсивним розвитком, неефективною структурою виробництва, повільними темпами його технологічного оновлення та модернізації, низькою продуктивністю праці, система професійної освіти була зорієнтована на підготовку робітників, якість робочої сили та професійно-кваліфікаційний рівень яких відповідає виконанню жорстко уніфікованих операцій. Низький рівень фондоозброєності вітчизняних підприємств, неефективність систем організації праці, що на них застосовувалися, потребували значних обсягів робочої сили для забезпечення неперервності процесів виробництва.

Незважаючи на збереження високого рівня стандартизованої освіти (високий рівень писемності дорослого населення, охоплення молоді та дітей навчанням), у розвитку національної системи професійної освіти спостерігається наростання негативних тенденцій, серед яких:

- слабкість адаптації ринку освітніх послуг до потреб ринку праці, відсутність систематичного моніторингу і прогнозування змін на освітньому ринку з урахуванням кон'юнктури ринку праці;
- повільні темпи реструктуризації зайнятості, що не супроводжуються адекватними змінами у підготовці кадрів за галузями знань та структурі економічно активного населення за рівнями освіти;
- погіршення якості освітніх послуг унаслідок значної диверсифікації навчальних закладів та ослаблення контролю з боку держави;
- недостатні обсяги фінансування розвитку освіти, нерозвиненість її інфраструктури;

- регіональна нерівномірність розподілу навчальних закладів по території країни;
- відсутність дієвої мотивації викладачів до впровадження інноваційних освітніх технологій, зокрема, неадекватність оплати праці та відсутність чіткого її зв'язку з кінцевими результатами.

Найважливіша особливість сучасного етапу розвитку професійної освіти полягала в тому, що вона не може обмежуватися своєю попередньою функцією інфраструктури економіки, яка відтворює необхідні обсяги робочої сили. Притаманна ринковим відносинам динаміка розвитку виробництва потребує надання професійній освіті певної якості, ефективності, гнучкості й органічної інтеграції в економіку, орієнтації на постійні зміни між попитом і пропозицією кадрів.

Загальна і професійна освіта історично взаємопов'язані як два ієрархічних спадково-наступних процеси соціалізації особистості. Загальна освіта виступає не тільки базисом професійної освіти, а й входить до її складу, забезпечуючи безперервність оволодіння загальнолюдською культурою. Однак дотепер в Україні існує розмежування вищої та середньої освіти, професійної освіти і практичної діяльності, що виявляється, зокрема, у збереженні орієнтованості навчальних програм на формування теоретичних знань, а не на практичні навички. В українському суспільстві нормою є те, що випускник навчального закладу стає повноцінним фахівцем лише долучившись до реальної професійної діяльності, тобто він виходить зі стін навчального закладу лише частково підготовленим. Як наслідок, здобуття навіть вищої професійної освіти ще не гарантує високої конкурентоспроможності на ринку праці, оскільки при виборі претендентів на заміщення вакантних посад керівники підприємств часто віддають перевагу спеціалістам із достатнім професійним досвідом.

У сучасних умовах відсутність довгострокових економічних прогнозів, порушення традиційних зв'язків навчальних закладів з роботодавцями ускладнюють формування оптимальної профільної структури підготовки спеціалістів. Незатребуваність отриманих випускниками професій (спеціальностей), відсутність досвіду роботи, психологічна неготовність до прийняття самостійних рішень виступають найскладнішими проблемами при працевлаштуванні молоді.

Серед основних причин наявності проблем з працевлаштуванням випускників освітніх закладів слід виокремити насамперед такі:

- повільні темпи здійснення структурних змін в економіці, що призводить до виникнення істотних диспропорцій у структурі попиту на ринку праці;

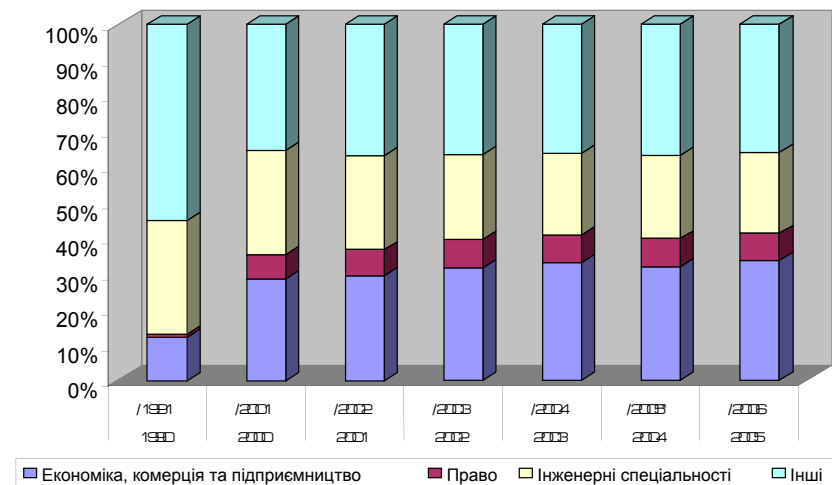
- посилення конкуренції на ринку праці професій і спеціальностей, за якими ведеться підготовка у навчальних закладах;
- невідповідність отриманої спеціальності потребам ринку праці;
- відсутність практичного досвіду або стажу роботи за спеціальністю.

Необхідно відзначити, кількість абітурієнтів, які обирають престижні спеціальності, збільшується за рахунок розширення діапазону навчальних закладів не лише державної, а й недержавної форм власності. Недержавні заклади, що намагаються отримати ліцензії на право навчання та видачі сертифікатів про освіту, спеціалізуються, в основному, на навчанні студентів за спеціальностями, що користуються попитом у сфері бізнесу (менеджмент, маркетинг, банківська справа, економіка, юриспруденція). При цьому не завжди враховуються довгострокові тенденції попиту і пропозиції на ринку праці, що в майбутньому може призвести до зростання напруженості на ринку праці України.

Про посилення тенденцій до збільшення обсягів випуску спеціалістів за даними професійними напрямками свідчать представлені дані (рис. 4.3). Так, частка спеціалістів, підготовлених за галуззю знань «економіка, комерція та підприємництво», в загальній чисельності випускників ВНЗ збільшилася з 12,2% в 1990 р. до 33,5% у 2006 р. Аналогічні тенденції відмічалися також у підготовці спеціалістів у сфері права, частка яких у загальній чисельності випускників ВНЗ зросла за той же період часу з 0,9% до 7,7%. Зростання обсягів випуску спеціалістів за цими галузями знань обумовлене насамперед підвищенням престижності набуття цих спеціальностей, що гарантують (на поточний момент часу) отримання достатньо високих і стабільних доходів. При цьому ринок освітніх послуг реагує на підвищення попиту на отримання цих спеціальностей відповідним зростанням обсягів пропозиції послуг навчальних закладів з підготовки фахівців даного профілю.

Натомість у чисельності випускників ВНЗ відбулося істотне зменшення частки спеціалістів, підготовлених за інженерними спеціальностями, — з 31,8% у 1990 р. до 22,7% у 2006 р. [79, с. 78–86]. Разом з тим вирішення завдання підвищення рівня конкурентоспроможності країни обумовлює необхідність удосконалення системи підготовки інженерно-технічних спеціалістів з урахуванням потреб сучасних інформаційних технологій.

Недостатня ефективність управління процесом вибору професії зумовлена, в першу чергу, відсутністю аналізу стратегічного планування розвитку ринку праці, використанням традиційної системи освіти, не адаптованої до змін вимог молоді та потреб ринку праці, нерозвиненіс-

Джерело: Основні показники діяльності вищих навчальних закладів України на початок 2006/2007 навчального року. — К., 2007. — С. 78–86

Рис. 4.3. Розподіл випускників вищих навчальних закладів за галузями знань у 1990–2006 рр., %

тю системи поетапної професійної підготовки та безперервної освіти. Подолання цих перешкод дасть змогу підвищити адаптаційний потенціал молоді, сприяти формуванню соціально активного стилю поведінки, професійній соціалізації. Невідповідність суб'єктивних уявлень та особистих потреб молоді об'єктивним можливостям установ системи освіти, підприємств та організацій, значно ускладнює процес її працевлаштування [80, с. 43].

Водночас цілком зрозуміло, що в умовах розбалансованості ринку праці та ринку освітніх послуг необхідна переорієнтація вищої школи на багаторівневу систему підготовки кадрів. Вищий навчальний заклад може закріпити своє положення в системі «інститут — студент — роботодавець» лише за рахунок виявлення реальних складових попиту потенційних споживачів-роботодавців щодо підготовки конкурентоспроможних на ринку праці спеціалістів. Сучасна система освіти в Україні дотепер не забезпечує випереджального розвитку освіти, який передбачає підготовку спеціалістів з орієнтацією на технологічний прогрес і працівників широкого профілю, здатних швидко змінювати професію. Така необхідність зумовлена потребою не тільки адекватно реагувати на прискорення темпів розвитку технічної бази виробництва, часті технологічні зміни, а й на зміни кон'юнктури на ринку праці.

Необхідно також звернути увагу на розвиток сучасної системи безперервної професійної освіти. Темпи розвитку сучасної економіки, науки та інформаційних технологій висувають проблему пошуку в системі професійної освіти нових підходів до організації роботи в галузі перепідготовки та підвищення кваліфікації, а також додаткової професійної освіти студентів з метою підвищення їх конкурентоспроможності на ринку праці. Таким чином, виникає потреба у забезпеченні розвитку системи безперервної професійної освіти (від середньої школи до університету) за моделлю мультіверситету та застосування інноваційних освітніх технологій, заснованих на ідеї активації самостійної навчальної діяльності учнів і студентів. Кваліфікація, здобута раніше, повинна бути приведена у відповідність до мінливих кваліфікаційних вимог або доведена до рівня, потрібного для роботи за новою професією, новим видом трудової діяльності. Не менш важливою є проблема перепідготовки педагогічних і управлінських кадрів сфери освіти.

Безперервна освіта повинна надавати кожній людині інституціональну можливість формувати індивідуальну освітню траєкторію та отримувати ту професійну підготовку, що потрібна їй для подальшого професійного, кар'єрного й особистісного росту. Розвиток даної системи дасть змогу забезпечити більшу сприйнятливості освіти до зовнішніх запитів, у тому числі з боку ринку праці. Для того, щоб забезпечити зростаючі потреби в постійному підвищенні кваліфікації або перепідготовці, необхідно створити інфраструктуру доступу до безперервної професійної освіти протягом усього періоду професійної діяльності.

З метою розвитку сучасної системи безперервного професійної освіти необхідно:

- забезпечити збільшення кількості організацій, що надають освітні послуги в області професійної освіти та підготовки кадрів;
- створити умови для розширення суспільно-професійних механізмів атестації та акредитації освітніх програм;
- підвищити роль суспільних інститутів в управлінні освітою;
- сформувати загальнонаціональну систему оцінки якості освіти і реалізованих освітніх програм;
- створити умови для забезпечення освітньої мобільності осіб, які навчаються.

Реалізація концепції безперервної освіти передбачає відсутність будь-яких обмежень навчання в часі, воно повинно продовжуватися впродовж усього життя. При цьому слід враховувати, що засобом передачі знань може бути не тільки формальна система освіти, а й розповсюдження знань і освітніх цінностей за допомогою ЗМІ та позашкільних

форм навчальної діяльності. В результаті поширення безперервної освіти відбувається перехід від практики засвоєння фіксованого об'єкта знань до практики самоосвіти, відбору необхідної інформації. Це, в свою чергу, зумовлює можливість поєднання навчання з трудовою діяльністю, широким використанням електронних технологій та інформаційних систем, застосуванням методів дистанційної освіти.

У сучасних умовах освітні послуги мають сприяти засвоєнню випускниками сукупності знань, умінь і навичок за певною спеціальністю; забезпечувати набуття нового соціального статусу в суспільстві; розвиток здатності до технологічної та психологічної самоорганізації. Це можливо лише за рахунок підвищення якості освітніх послуг і посилення конкуренції між навчальними закладами. Міжнародний досвід свідчить, що конкуренція — це дієвий чинник розвитку системи освіти, що зумовлює необхідність реалізації комплексу заходів з метою подолання недоліків і наслідків самоізоляції, піднесення системи освіти на рівень сучасних вимог, здійснення її інформатизації, впровадження інноваційних технологій у практику, розробки нових методів і критеріїв оцінки знань, забезпечення входження вітчизняної системи освіти у світовий освітянський простір. Загальним для всієї системи освіти завданням у рамках комплексу заходів щодо підвищення якості повинні стати розробка за участю роботодавців і громадськості та впровадження сучасних методів рейтингування освітніх установ професійної освіти.

Як уже зазначалося, високий рівень стандартів освіти є вагомим чинником отримання країною конкурентних переваг. Насамперед це стосується необхідності запровадження інформаційно-інтелектуальних технологій у навчальний процес з метою оволодіння найсучаснішими методами його організації, істотного підвищення якості підготовки висококваліфікованих фахівців. Таким чином роль освітнього чинника у забезпеченні інноваційного людського розвитку визначається насамперед необхідністю:

- систематичного вдосконалення отриманих знань;
- відповідності рівня кваліфікації потребам обслуговування технологічних процесів, універсальності підготовки;
- формування первинних основ конкурентних відносин у процесі здобуття освіти;
- реалізації установки на професійно-особистісну самореалізацію;
- підвищення якості освітніх послуг і впровадження освітніх інновацій з метою забезпечення високих стандартів освіти;
- забезпечення збалансованості між професійними інтересами та

потребами суспільства за рахунок розвитку системи професійної орієнтації.

Саме тому важливими напрямками адаптування системи професійної освіти до інноваційних змін у суспільстві виступають:

- систематичне оновлення змісту та технологій освіти, уточнення оптимальної структури знань для усіх вікових груп населення;
- диверсифікація джерел фінансування освіти, запровадження корпоративної оплати навчання з боку роботодавців для залучення талановитих студентів;
- забезпечення ефективного зв'язку між системою освіти та ринком праці, налагодження моніторингу працевлаштування випускників;
- розвиток системи професійної орієнтації;
- посилення професійної мобільності випускників;
- поліпшення якості освітніх послуг;
- систематичний перегляд і актуалізація переліку професій, за якими відбувається підготовка кадрів, відповідно до потреб розвитку економіки.

Реалізація вищезазначених напрямів адаптування системи освіти до інноваційних змін у суспільстві сприятиме подовженню періоду економічної активності населення, поліпшенню якісних характеристик населення працездатного віку і забезпечуватиме підвищення рівня конкурентоспроможності національної робочої сили.

4.2. Шкільна освіта: проблеми і шляхи впровадження інноваційних методів

Школа як одиниця системи освіти, яка практично відтворює всю сукупність відносин освітнього процесу, є самостійним суб'єктом інновацій. Оскільки інновація як система на перших стадіях упровадження пов'язана з певною невизначеністю і навіть з дестабілізацією, вона може викликати протидію в певній частини колективу через збереження стереотипів і соціальної інертності. Саме тому необхідно організаційно забезпечувати у школах особливий стан соціально-психологічного клімату — інноваційний клімат, у якому всі члени колективу відчуватимуть себе мотивованими і готовими до творчої роботи.

Слід зазначити, що інноваційність не слід прямо пов'язувати з типом і видом освітнього закладу. Тобто такі види освітніх закладів як ліцеї та гімназії (які представляють елітарну освіту) лише за фактом свого існування не означають обов'язкову присутність в них інноваційного характеру освіти. Елітарність школи корелює не з типом навчаль-

ного закладу, а з соціально-професійною спрямованістю освітнього процесу, підвищеною комфортністю її умов і ступенем гарантованості подальшої освіти. Отже, інноваційність та елітарність освіти у сучасних умовах далеко не завжди є функціонально пов'язаними.

Типовою ознакою, що вирізняє інноваційну школу, є сформованість інноваційного способу життя. До його компонентів можна віднести: інноваційність як якість професійно-викладацької культури, інноваційну діяльність, використання інноваційних засобів у викладацькому процесі, інноваційний клімат у колективі.

Інноваційні загальноосвітні навчальні заклади характеризуються поєднанням навчальних і виховних форм роботи, а саме: різноманітних «нестандартних» занять, проектів, семінарів, конкурсів, ділових ігор, театралізованих і бінарних занять, диспутів, інтегрованих занять, групових і комплексних занять, телеуроків, що посилюються різноплановою системою позакласної роботи.

У середній школі застосовуються такі інноваційні навчальні технології, як інформаційні, проблемні, розвивальні, проектні, інтерактивні, індивідуалізовані, модульні, ігрові, інтегровані, дистанційні. Серед інформаційних дедалі більшого значення набувають комп'ютерні технології, що забезпечуються розширенням матеріальної бази освіти. Проблемно-розвиваючі технології поповнюються відкриттями у галузі сугестопедії, саморозвивального навчання і життєтворчості. Виразніше застосування нових технологій простежується в загальноосвітніх навчальних закладах, тоді як у вищих навчальних закладах усе ще домінує підхід за біхевіористичною формулою — «S — R» («стимул — реакція»).

До сучасних інноваційних технологій у середній освіті необхідно віднести всі технології, які розвивають у дітей здатність самостійно здобувати необхідні їм знання. Всі технології мають бути практично і особистісно орієнтованими. Під час упровадження інноваційних технологій нагальним стає питання психолого-педагогічної підготовки і перепідготовки педагогічних кадрів, готових виробляти нові моделі і технології навчання, до яких належать особистісно зорієнтовані, інтерактивні, ігрові педагогічні технології виховання і навчання. Інновацію можна вважати доцільною, якщо пріоритетною, ключовою ідеєю в ній є розвиток дитини. Причому під розвитком слід розуміти не просто зміни або ускладнення знань, умінь, навичок, а появу в дитини здатності до самореалізації.

Сьогодні інноваційне навчання є найефективнішим, оскільки яскраво вирізняється стилем, формами, засобами. Інноваційний підхід за-

безпечує позитивну мотивацію здобуття знань, активне функціонування інтелектуальних і вольових сфер, дає відчуття потреби у самоосвіті, формує стійкий інтерес до предмета, сприяє розвитку творчої особистості.

В основу інноваційного навчання покладено неординарний підхід, нетрадиційний ракурс, самостійний вибір, цікавий текст, ігрова ситуація. На цьому слід наголосити, адже мислення дитини, як зазначав В. Сухомлинський, починається зі здивування, звідси аксіоматичною є вимога створення емоційної комфортності [81]. Таку комфортність учнів на уроках мови забезпечує використання гри.

Відомий психолог Д. Ельконін чітко висловився щодо того, що гра — це форма творчості, природна потреба організму [82]. Найпростішою інновацією для загальноосвітньої школи є сучасне ігрове навчання. Гра виходить за межі окремого навчального прийому, трансформується в оригінальний урок у формі дидактичної гри (подорожі, казки, конкурсу, турніру, екскурсії та ін.). Традиційно такі форми застосовуються на повторювально-узагальнюючих уроках. Застосування цих нетрадиційних форм навчання забезпечує на уроках ефективність і результативність, сприяє формуванню активної особистості, дає можливість індивідуалізовано підходити до організації навчальної діяльності учнів з різним рівнем підготовленості, виявляти їхні здібності та можливості, які на звичайних уроках не проявляються.

За рівнями інноваційності школи можна представити такими типами:

- школи-лабораторії — реалізують найбільш глибоку розробку перспективних ідей. Такі школи є своєрідними інноваційними полігонами створення та апробації нових моделей освіти; характеризуються повноцінним науково орієнтованим колективом; є інтелектуальними, інформаційними центрами системи безперервної освіти;

- інноваційно-проектні школи — реалізують окремі цільові інноваційні проекти; у рамках такої школи здійснюється самостійний інноваційний пошук, спрямований на розв'язання окремих завдань проекту; колектив характеризується наявністю інноваційного ядра, але є певний відсоток педагогів, що не визначилися;

- локально-інноваційні школи — не є цілісними інноваційними організаціями; інноваційність виявляється на рівні окремих нововведень; інноваційна діяльність здійснюється окремими вчителями.

Проблемами поширення інноваційного процесу в освіті в Україні є його непослідовний і фрагментарний характер; відсутність обґрунтованих критеріїв, які відрізняють інноваційний і не інноваційний ха-

рактер нововведень; відсутність цілісної системи управління інноваційними процесам в освіті.

Процес поширення інновацій в освіті має включати:

- впровадження і розповсюдження існуючих прогресивних педагогічних систем, окремих методик, навчальних дисциплін, предметів, курсів;

- розробку нових технологій управління інноваціями та технік проектування, їх розвиток і поширення;

- розробку і реалізацію програми культурологічної просвіти з метою зміни свідомості педагога. Педагог має отримувати нові знання, які суперечать старим уявленням і поглядам;

- організацію робіт для апробації, впровадження нових знань на практиці (відразу після їх отримання) через створення спеціальних проблемних груп. Не повинно бути великої проміжки між отриманням знань та їх застосуванням на практиці, оскільки незатребувані знання втрачаються;

- розробку критеріїв рівня інноваційності середніх загальноосвітніх навчальних закладів;

- створення і впровадження мотиваційних механізмів для інноваційної діяльності педагогів;

- здійснення експертних оцінок інноваційності нововведень в освіті та рівня інноваційної спрямованості навчальних закладів.

Необхідно створення системи управління інноваційним розвитком освіти, яка включатиме взаємодію і встановлення оптимальних взаємозв'язків між такими підсистемами: «особистість як суб'єкт інновації — педагогічна система», «школа як колективний суб'єкт інновації — освітня система», «професійно-педагогічна спільнота як суб'єкт інновації — система освіти». Саме ця система взаємодій потребує подальшого теоретичного осмислення і системного, інноваційного управлінського супроводження.

Зміст окремих напрямів упровадження інноваційних методів в освіті можна окреслити як реалізацію таких заходів :

1. Технологічне оснащення педагогічного процесу (нові методики, посібники, технічні засоби, в тому числі — інформаційні). Саме з цим пов'язана значна частина інноваційних процесів, що впроваджуються на рівні школи.

2. Застосування сучасних комп'ютерних навчальних програм для підготовки до діяльності в інформаційному суспільстві.

3. Проведення конкурсів проектів «Інновації в освіті».

4. Реалізація проектів «Інноваційна школа».

Розробка і запровадження державних стандартів освіти, перехід до 12-річ-ного терміну навчання, запровадження 12-бальної системи оцінювання знань учнів, профілізація освітнього процесу зумовили докорінну модернізацію організаційної структури освітньої галузі. Особливе значення має управління інноваційними процесами загальноосвітніх навчальних закладів. Ефективність реалізації нововведень залежить від інноваційного потенціалу школи. Під інноваційним потенціалом школи розуміють здатність створювати і реалізовувати нововведення. Управління інноваційними процесами в загальноосвітніх навчальних закладах проявляється через забезпечення вміння створювати інноваційне середовище, побудоване на принципах гуманістичної педагогіки, яке сприяє розвитку творчого потенціалу педагога, стимулює інноваційну діяльність у навчальному закладі. Також цьому сприяють розвиток нових типів організаційних структур в управлінні школою; забезпечення умов для постійного підвищення професійної компетентності педагогічного персоналу.

Особливістю управління інноваціями в загальноосвітній школі є і те, що на будь-які інновації легше відгукнутися середній ланці у структурі управління загальноосвітнім навчальним закладом. Необхідно враховувати, що процес підготовки вчителів до інноваційної діяльності є певною стратегією дій, що базується на психологічній готовності вчителів, демократичному укладі життєдіяльності педагогічного колективу, ініціативі та лояльному ставленні до новацій більшості учасників навчально-виховного процесу. Сьогодні в педагогічній науці і практиці є дві цілком різні стратегії, в рамках яких існують системи освіти, — стратегія формування та інноваційна стратегія розвитку. Стратегія формування — педагогічне втручання ззовні у внутрішній світ дитини, наві'язування дитині вироблених суспільством способів діяльності, оцінок. Стратегія розвитку — розвиток особистісного потенціалу учня, його самоактуалізація. Дана стратегія передбачає створення альтернативного навчального закладу з метою реалізації вимог сучасної філософії освіти, особистісно орієнтоване навчання і виховання дітей, розвиток гармонійно-цілісної особистості, створення умов для повноцінного розвитку особистості дитини, її самоактуалізації, становлення особистості учня як творця і проектувальника свого життя, створення та реалізація моделі безперервної освіти: дошкільний навчальний заклад — школа — профільна школа — вищі навчальні заклади; створення моделі школи проектної діяльності, створення та апробація системи проектної діяльності школи, персоніфікація освіти шляхом створення індивідуальних програм для кожного учня школи. Отже, основною метою інновацій у середній ос-

віті є сформувати інтелектуально розвинену особистість з високими моральними цінностями, яка знайде своє місце в реальному житті.

Свою внутрішню специфіку в плані впровадження інновацій має сільська школа. Серед причин гальмування цього процесу можливо відзначити замкненість географічного простору, статичність педагогічних колективів. Колективи сільських шкіл дотримуються однакових уявлень і цінностей, поглядів, тобто виникає значно менше протиріч, які і є двигуном прогресу. Більш розвинутий колективізм, що передбачає сам спосіб сільського життя. Але потенціал цих стосунків не використовується у якості інноваційного потенціалу.

У сільській середній освіті складається непроста ситуація. З одного боку, видається доцільним саме у сільських школах готувати фахівців-аграріїв, прищеплюючи дітям реальні навички роботи з землею. З іншого — ніхто не має права ущемляти в освітніх можливостях сільських дітей порівняно з міськими, зокрема щодо конкурентоспроможності при вступі до ВНЗ.

Для сільської середньої школи можна запропонувати інноваційну модель шкільного дослідного господарства. Школа-господарство, у якій зміст освіти пов'язаний із сільськогосподарською працею (але не з низько кваліфікованою, ручною працею, а з використанням сучасних агротехнологій), — найперспективніший шлях для сучасних сільських шкіл. У такому господарстві учні отримують можливість застосовувати на практиці знання з хімії, біології, що дає їм реальні шанси вступу до вищих навчальних закладів.

На сучасному етапі в Україні необхідно вироблення нового бачення ролі дошкільного виховання та освіти. Розвинена система дошкільних дитячих закладів у радянський період була обумовлена необхідністю вивільнення матерів від сімейних обов'язків у зв'язку з їх залученням до суспільної праці. Нині проблема полягає не стільки в дефіциті робочої сили, скільки у необхідності забезпечення повноцінного виховання та освіти для дітей раннього віку. За даними Держкомстату України лише 53% дітей відвідують дитячі садки, а в сільській місцевості — 28%¹². Звідси виникає проблема «рівного старту» для першокласників, адже дитячі дошкільні заклади мають закладати основу для подальшої освіти. Обсяг та якість послуг, що вони надають, є важливими і для сімей, і для самих дітей.

Розвинені країни надають все більше уваги проблемам виховання дітей раннього дитячого віку в контексті політики безперервної освіти та соціальної залученості. Дошкільні дитячі заклади є багатофунк-

¹² Офіційний веб-сайт Держкомстату України <http://www.ukrstat.gov.ua/>

ціональними закладами, які, поряд з освітньою, виконують опікунські, соціальні функції, а також функції охорони здоров'я: забезпечують медичний нагляд, надають медичну та соціальну допомогу дітям з особливими потребами і затримками у розвитку, прагнуть компенсувати нестачу нормальних домашніх умов, пов'язаних з проблемами алкоголізму, наркоманії, емоційної нестабільності.

В умовах інноваційних змін, що відбуваються у суспільстві, модернізація, реформування та інновації в освіті повинні бути спрямовані на формування особистості, відповідальної, здатної до професійної та компетентної участі у процесах державотворення, в захисті прав, демократичних свобод і соціальних інтересів.

4.3. Інноваційні тенденції в системі вищої освіти

Перехід України в режим інноваційного розвитку істотно прискорює процеси реформування освіти. На сьогоднішній день особливо активних інновацій зазнає система вищої освіти в Україні, яка характеризується змінами у структурі вищої освіти, втіленням європейських принципів, упровадженням новітніх технологій і методик у навчальний процес, появою інноваційних форм і методів навчання.

Вища освіта набуває особливого значення на сучасному етапі розвитку українського суспільства. Причиною цього є не лише двократне збільшення кількості вищих навчальних закладів в Україні, а передусім трансформація сучасної парадигми освіти у змісті, структурі, формах і методах вищої освіти, що забезпечується інноваціями у навчальному, виховному та управлінському процесах. Як уже зазначалось, у центрі уваги (за всіма концепціями, доктринами, законами про освіту) — компетентна, духовна, конкурентоспроможна особистість. Аналіз тенденцій розвитку вищої освіти розвинених країн світу свідчить про тяжіння до глобалізації, варіативності, масовості, гуманізації, особистісної орієнтації. Як зазначає Н. Сорокіна, основна мета інноваційного навчання — це *навчити людину вчитися* у будь-якій ситуації. Ця мета може бути досягнута через спільну діяльність студента і викладача у формі діалогу та міжособистісних взаємодій [83].

Однак інноваційне навчання досі залишається загальним орієнтиром, а не звичайною практикою управління навчальним процесом в Україні. Проблема впровадження інноваційних методів викладання в Україні варто розглядати в кількісному та якісному аспектах. Такий поділ є доволі умовним, проте він дає змогу конкретизувати проблему і відшукати оптимальні шляхи її розв'язання.

Кількісний вимір даної проблеми можна окреслити за допомогою показників частки дослідників, що працюють у секторі вищої освіти, та кількості досліджень і розробок у сфері вищої освіти. Україна за показником частки дослідників у вищій школі, порівняно з країнами Європи та Японії, займає найнижчу позицію (табл. 4.1). Це зумовлено передусім тим, що вища освіта і академічна наука в Україні, на відміну від інших країн, все ще залишаються відокремленими.

Табл. 4.1. Частка дослідників сектору вищої освіти, їх загальна чисельність в Україні та деяких країнах світу*

Країна	Загальна чисельність дослідників	Частка дослідників сектору вищої освіти, у % до загальної чисельності дослідників
Велика Британія	157662	31,1
Франція	186420	34,1
Швеція	45995	34,5
Німеччина	264721	27,2
Польща	58595	65,6
Фінляндія	41724	31,2
ЄС-25	1178237	36,5
США	1261227	14,7
Японія	675330	25,5
Україна	7590	24,6

* Джерело: [84]

Разом з тим не можна не визнати, що вища освіта та її інноваційний розвиток у нашій країні все ще не стали національним пріоритетом. Склалася ситуація, за якої кількість бажаючих здобути вищу освіту постійно зростає, тоді як кількість науковців, що можуть забезпечити її високу якість, — зменшується.

Частка видатків на дослідження у секторі вищої освіти в Україні теж дуже низька. Частка сектору освітянської науки в загальній чисельності дослідників становила у 2006 р. 24,6%, тоді як у загальних обсягах фінансування — лише 5,8% (рис. 4.4). Показники рівня фінансування досліджень у вищій освіті та часткою наукових і науково-технічних робіт у цій сфері перебувають у прямо пропорційній залежності, про що свідчить стрімке зменшення частки витрат на дослідження у сфері вищої освіти у період з 1991 по 2000 р. та формування повільної тенденції до зростання лише протягом 2000–2006 рр.

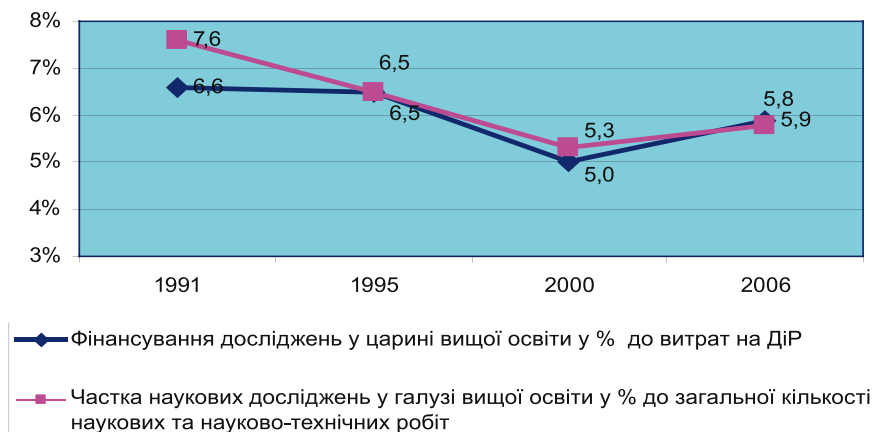

Рис. 4.4. Динаміка частки витрат на дослідження та частки наукових робіт у сфері вищої освіти у % до загального обсягу науково-технічних робіт

Упровадження інноваційних технологій викладання в освітній системі та у вищій школі, зокрема, не може базуватися лише на ентузіазмі працівників освітньої сфери і потребує належного фінансування. Як зазначає О. Власюк, незадовільні обсяги загального фінансування освітньої науки, високе педагогічне навантаження штатного професорсько-викладацького персоналу ВНЗ не сприяють підвищенню наукової кваліфікації та, відповідно, знижують якість підготовки кваліфікованих фахівців [84, с. 132].

Стосовно якісного виміру запровадження інноваційних методів слід зазначити, що нововведення у вітчизняній освіті мають здебільшого псевдоінноваційний характер. Так, близько 80% усіх запропонованих нововведень мали низький інноваційний рівень, тобто зміни були інноваційними лише за назвою (пропозиція незвичних термінів для позначення уже відомих явищ, процесів, технологій); 17% інноваційних пропозицій були інноваційними лише за формою — зміна зовнішнього оформлення процесів та явищ без поліпшення їх сутності; і тільки 3% запропонованих нововведень були справді інноваційними — містили пропозиції стосовно зміни освітньої системи або її компонентів і сприяли покращенню кінцевих результатів педагогічної діяльності [85, с. 98].

Використання інноваційних методів викладання у системі вищої освіти потребує забезпечення таких принципів:

- відповідність нового методу психологічним особливостям студентів — навчальні інновації повинні не збільшувати емоційно-психо-

логічне навантаження, а сприяти гармонійному розвитку особистості студента;

- адаптація провідних зарубіжних методик до особливостей національної освітньої системи, специфіки регіону і навчального закладу;
- забезпечення повноцінного курсу дослідження інновації та механізму її реалізації — неприпустимим є скорочення часу дослідження у зв'язку з терміновістю запровадження або економією коштів;
- новий метод викладання має бути синтезом потреби педагога в самореалізації, студента — у знаннях, роботодавця — у професіоналах;
- внутрішню мотивацію викладача слід доповнювати зовнішніми стимулами.

До інноваційних методів навчання у вищій школі належать робота в групах, міні-дослідження, презентації, вікторини, проблемні гуртки, метод розумового штурму (brain storm), робота з case study, метод бліц-опитування. Особливість цих педагогічних прийомів полягає у специфічній взаємодії студента та викладача. Основними критеріями інноваційності методів викладання у вищій школі мають стати: можливість неформальної дискусії, вільного викладу інформації, скорочення кількості лекцій при збільшенні кількості практичних занять і самостійної роботи студентів, наявність групових завдань, що потребують колективних зусиль, прояв ініціативи студентами, виконання творчих завдань тощо [86].

Адаптація системи вищої освіти до вимог упровадження Болонського процесу передбачає необхідність узгодження проблемних питань з приводу конвертації дипломів (кваліфікацій тощо), розробку нормативних правових актів, що забезпечують реальне фінансування багаторівневих систем освіти; стандартів вищої освіти; системи залікових одиниць (кредитів), яка давала б змогу забезпечити нострифікацію дипломів різних систем освіти; удосконалення моделі багаторівневої системи вищої освіти; безперервне оновлення змісту освіти на основі новітніх досягнень культури, науки, техніки у формі стабільного «ядра» і змінюваної периферії; впровадження інноваційних змін технологій навчально-виховного процесу (модульно-рейтингових, «блочних», дистанційних систем, підвищення значущості самостійної роботи, створення зон «вільного розвитку» особистості та індивідуальних програм тощо); підвищення матеріально-фінансової бази освіти.

Адаптація до вимог Болонського процесу потребує врахування загальної якості освіти та її стандартів. Для реалізації позитивних тенденцій у вищій освіті необхідні умови, в цілому однакові для країн СНД: достатнє матеріально-фінансове забезпечення системи освіти та

розробка нових теоретико-методологічних засад навчально-виховного процесу у вищій та післядипломній освіті з акцентом на нові парадигми і концепції освіти (зокрема, у процесі розробки нової методології стандартів освіти відбувається пошук комплексу компетенцій людини, що навчається, і укрупнення одиниць планових результатів).

Болонський процес спрямований на формування єдиного відкритого європейського простору у сфері освіти, впровадження кредитних технологій на базі європейської системи трансферу кредитів, стимулювання мобільності і створення умов для вільного пересування студентів, викладачів, науковців у межах європейського регіону, спрощення процедури визначення кваліфікацій, що сприятиме працевлаштуванню випускників і студентів на європейському ринку праці. Підвищення якості освіти — одна з умов Болонської системи європейських країн, до якої вже долучилася Україна. Однак приєднання України до Болонського процесу неможливе без значних реформ у вищій освіті, суть і мета яких ще неповною мірою зрозуміла для переважної більшості учасників процесу реформ (викладачів і студентів), супроводжується збільшенням кількості паперово-звітної роботи без особливих реальних змін у навчальному процесі, неузгодженістю як із чинною законодавчою базою, так і з реформами, пов'язаними зі створенням системи стандартів вищої освіти.

Запровадження «кредитної системи» (системи залікових одиниць), подібної до ECTS, є одним з ключових питань Болонського процесу. Кредитна система як система виміру навчального навантаження та кредитно-модульна система організації навчального процесу — не синоніми. Якщо кредитно-модульна система організації навчального процесу потребує докорінної перебудови організаційних засад навчання, то кредитна система оцінювання трудомісткості навчання може існувати і в межах традиційної лекційно-семінарської системи організації навчального процесу. Перебудовувати організаційні засади навчального процесу необхідно поступово, особливо у технічній освіті.

Система кредитів (залікових одиниць) — це систематичний спосіб опису освітньої програми за допомогою присвоєння кредитів (залікових одиниць) кожному її компоненту. Визначення якості цих одиниць у системі вищої освіти може базуватися на різних параметрах, зокрема навантаження студента, результати навчання і обсяги аудиторного навантаження.

Європейська система переведення і накопичення кредитів (ECTS) — система, розроблена в інтересах студентів і базується на визначенні навантаження студентів, необхідного для досягнення цілей програми.

Треба уточнювати ці цілі, а саме: результати навчання і набуті уміння. ECTS було розроблено у 1989 р. в рамках програми Erasmus, що в даний час є частиною програми Socrates. ECTS — єдина успішно протестована система кредитів, що використовується по всій Європі.

Головні особливості ECTS:

- ECTS базується на угоді про те, що 60 залікових одиниць (кредитів) становлять навантаження студента очної форми навчання впродовж академічного року. В більшості випадків навантаження студента очної форми навчання в Європі дорівнює 36/40 тижням у рік, і в цих випадках один кредит дорівнює 24–30 робочим годинам.

- Кредит — це також спосіб перевести у кількісний вимір результати навчання (перелік знань і навиків, які необхідно отримати студенту після завершення навчання, незалежно від його тривалості). ECTS кредити можна отримати тільки після завершення необхідної роботи і відповідного оцінювання досягнутих результатів навчання.

- Розподіл ECTS кредитів ґрунтується на офіційній тривалості циклу програми навчання. Загальне навантаження, необхідне для здобуття ступеня бакалавра, що вимагає 3–4 років навчання, дорівнює 180–240 кредитам.

- Навантаження студентів в ECTS включає час, що проводиться за слуханням лекцій, семінарів, самостійного навчання, підготовки і складання іспитів тощо.

- Кредити розподіляються по всіх освітніх компонентах програми навчання (модулі, дисципліни, стажування, дипломна робота тощо) та відображають кількість роботи, необхідної для виконання кожного компонента, і загальну кількість необхідної роботи для завершення повного року навчання за даною програмою.

- Успішність студента характеризують локальними/національними оцінками. Бажаними, особливо у випадку переведення кредитів, є додаткові ECTS-оцінки. Оцінна шкала ECTS відображає рангові оцінки студентів на статистичній основі.

Акредитація (присудження) ECTS можлива за правильного оформлення заявки за всіма програмами першого та другого циклів і дає змогу підвищити рейтинг ВНЗ як надійного партнера в рамках європейської і міжнародної кооперації.

Освітні системи країн-учасниць Болонського процесу настільки відрізняються, що не тільки процес створення єдиного освітнього простору, а й навіть зближення цих систем викликає серйозні труднощі, проте помітний певний прогрес. У Болонській декларації (1999 р.) було проголошено шість цілей, які країни-сигнаторії планували досягти до 2010 р.:

– *Введення двоциклового навчання.* Фактично пропонується ввести два цикли навчання: 1-й — до одержання першого академічного ступеня і 2-й — після його одержання. При цьому тривалість навчання на 1-му циклі має бути не менше 3-х і не більше 4-х років. Навчання впродовж другого циклу може передбачати отримання ступеня магістра (через 1–2 роки навчання після одержання 1-го ступеня) та/або докторського ступеня (за умови загальної тривалості навчання 7–8 років).

– *Запровадження кредитної системи.* Пропонується запровадити в усіх національних системах освіти систему обліку трудомісткості навчальної роботи в кредитах. За основу пропонується прийняти ECTS (Європейську систему перезарахування кредитів (залікових одиниць трудомісткості)), зробивши її накопичувальною системою, здатною працювати в рамках концепції навчання впродовж життя.

– *Контроль якості освіти.* Передбачається організація акредитаційних агентств, незалежних від національних урядів і міжнародних організацій. Оцінка буде ґрунтуватися не на тривалості або змісті навчання, а на тих знаннях, уміннях і навичках, що отримали випускники. Одночасно буде встановлено стандарти транснаціональної освіти.

– *Розширення мобільності.* На основі виконання попередніх пунктів передбачається істотний розвиток мобільності студентів. Крім того, ставиться питання про розширення мобільності викладацького та іншого персоналу для взаємного збагачення європейським досвідом. Передбачається зміна національних законодавчих актів у сфері працевлаштування іноземців.

– *Забезпечення працевлаштування випускників.* Одним із важливих положень Болонського процесу є орієнтація ВНЗ на кінцевий результат: знання й уміння випускників повинні бути застосовані і практично використані на користь усієї Європи. Всі академічні ступені та інші кваліфікації мають бути затребувані європейським ринком праці, а професійне визнання кваліфікацій має бути спрощене. Для забезпечення визнання кваліфікацій планується повсюдне використання Додатка до диплома, який рекомендовано ЮНЕСКО.

– *Забезпечення привабливості європейської системи освіти.* Одним з головних завдань, що має бути вирішене в рамках Болонського процесу, є залучення в Європу більшої кількості студентів з інших регіонів світу. Вважається, що введення загальноєвропейської системи гарантії якості освіти, кредитної системи накопичення, легкодоступних кваліфікацій тощо сприятиме підвищенню інтересу європейських та інших громадян до вищої освіти.

У вітчизняній системі вищої освіти за роки незалежності відбулися значні реформи, які багато в чому подібні до цілей Болонської декларації:

– введено ступені бакалавра і магістра, які є зрозумілими майже в усіх країнах світу (додаток до диплому було запроваджено значно раніше);

– введено систему циклів вищої освіти (отримання повної вищої освіти (кваліфікації спеціаліста або магістра) неможливо без завершення першого циклу — бакалаврату);

– кредитний вимір трудомісткості навчальних дисциплін було запроваджено ще у 1994 р.;

– за кордоном навчається студентів і працює викладачів і науковців значно більше, ніж до 1991 р.;

– створено державну систему оцінювання якості освіти;

– розширюється співпраця з закордонними навчальними закладами в галузі навчання і досліджень.

Щодо навчального процесу, то найголовніше, що планується серед інновацій, — це запровадження новітніх електронних технологій для дистанційної освіти. Окремо варто спинитися на дистанційній освіті, основою якої є застосування інформаційних і телекомунікаційних технологій, що супроводжується подекуди неконтрольованим розвитком дистанційних методів навчання. Створена розгалужена база для впровадження дистанційного навчання: в Національному технічному університеті «КПІ», «Львівській політехніці» та в інших ВНЗ. Необхідно також розробляти, впроваджувати й узгоджувати з існуючими власні освітні стандарти, що передбачає ліцензування дипломів. Державні органи мають і надалі відповідати за якість дипломів, але в тісній співпраці з європейською громадською мережею центрів визнання еквівалентності дипломів, що співпрацює з комітетом Ради Європи з питань освіти та науки. Потребують доопрацювання рекомендації щодо демократизації управління університетами. Нині триває робота над упровадженням ще однієї європейської норми — залучення роботодавців до оцінки якості знань у професійній освіті.

Зважаючи на те, що знання застарівають дуже швидко, деякі професії стають непотрібними і зникають. Проте в Україні система післядипломної освіти недостатньо інтегрована з системою перепідготовки. Тому потрібно збалансувати та інтегрувати ці дві системи, оскільки дипломи про перепідготовку з присвоєнням кваліфікації, які видають українські ВНЗ, не дуже визнають роботодавці. Особливої уваги потребує забезпечення інноваційного контролю знань, оскільки контроль слід не посилювати, а вдосконалювати.

Поліпшення якості поточного та підсумкового контролю можливе за рахунок переходу до модульно-кредитної системи оцінки знань, яка передбачає можливість моделювання студентом навчального плану на власний розсуд, але, звісно, в межах певних стандартів. Така інноваційна схема вже використовується в деяких ВНЗ як основна схема атестації студентів. Унаслідок використання модульно-кредитної системи студент зможе простіше переходити з однієї спеціальності на іншу або навіть до іншого ВНЗ. Це спростить процес здобуття післядипломної освіти — додаватиметься лише те, чого не вистачає.

За практичної відсутності узгодженої, послідовної політики у сфері розвитку так званого «трикутника знань» — освіти, науки та інновацій, ці сфери в Україні функціонують незалежно одна від одної, без будь-якої координації і спільних цілей. Вищим навчальним закладам відводиться другорядна роль у проведенні передових наукових досліджень, які є основою елітної університетської підготовки. Відповідно до цього вибудувалися система державних пріоритетів, сформувалося ставлення до університетської освіти як до просвітницької, допоміжної сфери, а не як до продуктивної та інноваційної. Однак підготовка якісного людського капіталу неможлива без розвиненої науки і без його занурення в реальні процеси розбудови економіки. Багаторазові спроби реформувати вищу освіту залишалися і залишатимуться «косметичними», оскільки вони ніколи не мали цілісного міжгалузевого характеру. Вони жодним чином не пов'язували в єдиному комплексі сектори, які виробляють суспільні блага, товари й послуги і які готують для цього фахівців і проводять наукові дослідження, тобто ринок праці та зміст і методи навчання. Неможливо примусити сучасного студента ефективно засвоювати складні знання, не відкриваючи перед ним можливостей їх використання у його професійній діяльності. Реалізація цього завдання виходить за рамки власне системи освіти.

Надання масової вищої освіти залишається важливою соціальною функцією, однак не має жодного стосунку до інноваційного, проривного розвитку вітчизняної економіки. Щоб змінити стан речей, можна було б виділити з масової вищої освіти мережу провідних університетів, надавши їм статус дослідницьких. Перед ними потрібно поставити завдання готувати кадри і проводити наукові дослідження для «проривного» розвитку економіки України за групою пріоритетних напрямів. Держава має висувати до таких університетів не тільки підвищені вимоги, а й закріпити за ними відповідний статус на інституціональному рівні. Цим статусом мали б гарантуватися відповідні графіки роботи викладачів, що давало б змогу проводити наукові дослідження,

адекватна оплата праці, необхідний соціальний пакет, можливо — підвищена стипендія студентам і т. п. Навколо дослідницьких університетів у різних регіонах України формуватися б інтелектуально наповнені інноваційні середовища у формі наукових парків або технополісів, де на основі поєднання інтересів співпрацювали б високотехнологічні компанії, що успішно конкурують зі своєю продукцією на внутрішніх і зовнішніх ринках; наукові колективи, що створюють конкурентоспроможні ноу-хау; факультети й кафедри університетів, що готують якісний людський капітал для роботи у конкурентному середовищі; інвестиційні та венчурні фонди, що фінансово підживлюють інноваційний процес. Синергетичний ефект від взаємодії зазначених учасників створив би умови для виробництва якісно нової високотехнологічної продукції, трансферу технологій і прискореного економічного розвитку відповідного регіону та країни в цілому. Такі інноваційні середовища дуже чутливі до швидкого сприйняття кращого світового досвіду, вони сприяли б піднесенню економіки України та її входженню у міжнародну систему освіти, науки та інновацій.

Стандарти і в загальноосвітній, і у вищій освіті України перебувають у стані безперервного трансформування і модернізації. Особливо важливими є питання навчальних планів, зокрема, співвідношення в них базового і варіативного компонентів. Тенденція до розширення значущості самостійної роботи студентів у ВНЗ і слухачів курсів інститутів післядипломної освіти вимагає збільшення частки варіативного компонента. Інновації у змісті освіти, її парадигмах закономірно потребують відповідного оновлення технологій, що, як правило, розглядаються в теорії як навчальні, виховні й управлінські. Інноваційні технології в навчальному процесі у вищій школі охоплюють його зміст, сутнісні характеристики, весь комплекс дидактичних прийомів, які застосовуються в педагогіці в цілому, зокрема у ВНЗ. До них належать постійне наукове забезпечення навчання з відповідними інформаційними технологіями; впровадження в лекційні курси методології та методики науково-дослідного пошуку; застосування науково-дослідних занять; перетворення студентських відповідей, рефератів на семінарах у різновид захисту відповідних концептуальних положень нормативних і спеціальних курсів; системне поєднання аудиторних і позааудиторних занять у єдиний навчально-виховний комплекс; спрямування роботи студентських наукових гуртків та інших форм науково-дослідної роботи на пошук і творче засвоєння інноваційних ідей вітчизняної та світової науки і практики; використання підсумкових щорічних науково-практичних факультетських, вузівських, міжвузівських, між-

народних конференцій для системного аналізу та оцінювання проведеної роботи за певний період з огляду на її інноваційний характер.

Інновації у вищій освіті торкнулися й управління, особливо його професійного і контрольно-оцінного компонентів. Щодо професійного компонента управління, то серед сучасних тенденцій значне місце відводиться меритократизації суспільного управління, внаслідок чого управління стає прерогативою професіоналів. У цілому тенденції в управлінні інноваційними процесами, що діють в освітніх організаціях, свідчать про відмову керівників від застосування принципів авторитарної педагогіки і, навпаки, схвалення ними принципів демократизму, децентралізації, регіоналізації; активізацію суспільних і державних зусиль щодо виходу на рівень міжнародних стандартів і досягнень; прагнення керівників оволодіти технологіями професійного освітнього менеджменту (в тому числі й інноваційного), конкурентну здатність закладів освіти різних типів і форм власності на основі розширення освітніх послуг.

Надзвичайно важливою тенденцією є те, що українське суспільство усвідомило необхідність і важливість побудови системи безперервної освіти, визначило її зміст, мету і завдання. В Україні реалізуються державні програми розвитку освіти «Освіта. Україна XXI століття», «Національна доктрина розвитку освіти». Верховна Рада прийняла низку законів, що регулюють освітню діяльність; на етапі розгляду перебуває проект реформування освіти за підтримки Світового банку. З метою адаптації системи вищої освіти України до вимог Європейської кредитної трансферної системи та забезпечення мобільності й конкурентоспроможності фахівців з вищою освітою Міністерство освіти і науки затвердило програму і проводить педагогічний експеримент щодо впровадження кредитно-модульної системи організації навчального процесу. Все це дає підстави говорити про позитивні тенденції у розв'язанні проблем освіти, в тому числі післядипломної.

Існують деякі проблеми практичної реалізації таких інноваційних установок розвитку післядипломної освіти, як безперервність впродовж життя, послідовність і доступність. Ці аспекти є дуже важливими для розвитку післядипломної освіти та, в кінцевому підсумку, для аналізу успішності її діяльності. Але слід звернути увагу на те, що головним критерієм оцінки функціонування системи освіти є затребуваність випускників ринком праці та їх висока конкурентоспроможність при оцінюванні рівня кваліфікації роботодавцями.

За експертними оцінками, одним з найбільш проблемних параметрів вітчизняної системи вищої освіти є дієвість, тобто здатність студен-

тів використовувати набуті знання та вміння на практиці. За європейським стандартом дипломований фахівець відразу займає робоче місце і виконує свої посадові обов'язки. Диплом гарантує високий рівень підготовки — приймаючи фахівця, фірма впевнена, що він підготовлений на належному рівні. Гарантія цього — високе реноме університету. Якщо фахівець не буде підготовлений належним чином, і фірма матиме до нього претензії, імідж університету та його рейтинг серйозно постраждають.

Для розробки механізму оцінки відповідності професійної кваліфікації випускників навчальних закладів потребам ринку праці важливе значення має моніторинг професійної кар'єри випускників, що дасть можливість здійснювати оцінку конкурентоспроможності випускників та, відповідно, оцінювати ефективність діяльності ВНЗ. Для цього доцільно використовувати три основні критерії:

- ступінь відповідності теоретико-методичної підготовки і практичних навичок, отриманих випускниками даного навчального закладу, потребам ринку праці — частка випускників, які не знайшли роботу після закінчення ВНЗ; частка випускників, які не працевлаштувалися за спеціальністю;
- об'єктивна оцінка результативності підготовки випускників — тривалість зайнятості випускників на отриманому робочому місці; реалізація можливостей успішної службової кар'єри;
- суб'єктивна оцінка випускниками власних можливостей щодо працевлаштування, трудового потенціалу, набутого рівня знань та можливостей їх застосування.

Для такої системи оцінювання необхідно об'єднати зусилля освітян із роботодавцями. Проте в Україні найгострішими проблемами реформування вищої освіти залишаються слабке залучення роботодавців до освітнього процесу та відсутність прогнозування попиту на тих чи інших фахівців.

4.4. Перепідготовка робочої сили

В умовах інноваційного розвитку глобалізованої економіки здатність до інновацій, рівень технологічної готовності, сприйняття технологій на рівні компаній забезпечуватиме отримання нею стійких конкурентних переваг інноваційного характеру. Підвищення рівня конкурентоспроможності країни безпосередньо залежить від темпів створення організаційно-економічних передумов для становлення «економіки знань», яка передбачає підвищення якості людського

капіталу та розвиток інформаційних технологій, що трансформують знання в інформацію, дають можливість ефективно впроваджувати технологічні нововведення.

Конкурентоспроможність робочої сили залежить насамперед від рівня освіти населення, що є невід'ємною складовою людського розвитку. Серед найвагоміших показників, які характеризують ці аспекти розвитку конкурентоспроможності робочої сили, експерти виокремлюють (табл. 4.2):

- якість освітньої системи;
- витрати компаній на дослідження та розробки (R&D);
- розвиненість системи навчання персоналу;
- якість системи підготовки менеджерів;
- наявність професійного менеджменту на підприємствах;
- розповсюдженість мотиваційних компенсацій.

Табл. 4.2. Індикативні показники конкурентоспроможності країн у контексті розвитку людського капіталу (2005 р.)*

Індикативні показники	Фінляндія	США	Швеція	Сінгапур	Німеччина	Індія	Чехія	Угорщина	Латвія	Польща	Казахстан	Російська Федерація	Україна
Якість освітньої системи	6,0	4,9	4,5	6,1	4,4	4,5	4,7	4,2	4,1	4,1	3,9	3,9	3,9
R&D витрати компаній	5,4	5,9	5,3	5,0	5,8	3,8	3,9	3,2	3,2	3,5	3,3	3,3	3,4
Розвиненість системи навчання персоналу	5,4	5,8	5,8	5,5	5,9	4,5	4,5	3,8	3,8	3,8	3,2	3,2	3,0
Якість системи підготовки менеджерів	5,4	6,6	5,0	5,6	5,3	5,9	4,9	4,7	4,4	4,4	3,5	3,5	3,6
Наявність професійного менеджменту на підприємствах	6,2	6,4	5,8	5,8	6,2	5,1	5,1	5,1	4,7	4,5	3,8	4,1	4,0
Розповсюдженість мотиваційних компенсацій	5,1	6,4	4,9	5,4	5,6	4,5	4,2	4,4	4,1	4,3	3,5	4,0	3,8
Індекс росту конкурентоспроможності	1	2	3	6	15	50	38	39	4	51	61	75	84

*Джерело: *The Global Competitiveness Report*. — G., 2006. — P. 505, 506, 508, 522

Необхідно зазначити, що швидка зміна технологій, впровадження нових матеріалів вимагає постійного перенавчання працюючих, оволодіння новими професіями. Зростаючі темпи економічних змін і гнучкість ринку праці також призводять до необхідності зміни роботи і навіть професії, що дедалі більше вимагає переходу від традиційної форми зайнятості до гнучких та використання у процесі професійного навчання інноваційних технологій. Особливо це стосується організації професійного навчання незайнятого населення з метою підвищення його конкурентоспроможності на ринку праці. При цьому слід враховувати зарубіжний досвід застосування інноваційних методів та інноваційних технологій, спрямованих на посилення адаптованості незайнятого населення до вимог сучасного ринку праці.

Заслугує на увагу досвід Швеції щодо розробки загальнонаціональної системи заходів зі створення нових робочих місць, забезпечення систематизації обліку вакансій, організації професійної підготовки і підвищення кваліфікації вивільнених робітників. Інноваційні технології освіти спрямовані на забезпечення зростання продуктивності праці за рахунок підвищення рівня знань та кваліфікації працівників. Відповідно до прийнятої в 1974 р. Конвенції МОП № 140, у Швеції законодавчим чином закріплено надання оплачуваної учбової відпустки, що свідчить про посилення уваги держави до систематичного підвищення рівня кваліфікації економічно активного населення [87, с. 31].

У Сполучених Штатах Америки застосовуються інноваційні технології працевлаштування незайнятого населення, що передбачають можливість отримання необхідної інформації за допомогою електронних банків робочих місць не тільки на місцевому, а й регіональному і національному рівнях, забезпечення відповідної консультаційної допомоги [88, с. 4].

Досвід Японії свідчить про доцільність застосування таких форм, як організація навчання працівників для венчурних та інших малих і середніх підприємств, часткове покриття витрат роботодавцям на проведення профпідготовки на виробництві або виплату дотацій тим з них, хто надає можливість своїм працівникам підвищувати свій рівень кваліфікації на державних курсах підготовки [89, с. 63]. Участь держави в регулюванні ситуації на ринку праці проявляється також через організацію державних бюро по забезпеченню зайнятості (ДБЗЗ), які, разом з приватними агентствами, сприяють працевлаштуванню незайнятого населення. Організації з забезпечення зайнятості населення, відділи працевлаштування випускників університетів надають профо-

рієнтаційні послуги випускникам середніх шкіл, і, відповідно, сприяють їм у пошуках підходящої роботи.

У Великобританії активні заходи політики зайнятості здійснюються шляхом розвитку існуючої системи професійного навчання та працевлаштування; поширення інформації про ринок праці та наявні вакансії за сприяння Job-Search Assistance (Служби сприяння працевлаштуванню); застосування ряду комплексних заходів щодо сприяння працевлаштуванню випускників освітніх закладів.

180

Не менш важливим інструментом стимулювання розвитку системи професійного навчання незайнятого населення є, поряд з прямим фінансуванням, проведення диференційованої пільгової політики. Насамперед це передбачає пільгове оподаткування сум, спрямованих на організацію навчання молоді з метою підвищення рівня її конкурентоспроможності. В розвинених країнах широко застосовується практика стимулювання роботодавців щодо працевлаштування молоді, яка брала участь в організованих за сприянням служби зайнятості програмах професійного навчання для безробітних шляхом упровадження систем пільгового оподаткування, часткової компенсації їх витрат на виплату заробітної плати колишнім учасникам цих програм [90, с. 105].

Широкого розповсюдження в розвинених країнах набули спеціальні програми підтримки самостійної зайнятості серед безробітних, які мають право на отримання допомоги по безробіттю (за умови нетривалого перебування в стані безробіття). Масштабність застосування цих програм обумовлює значні обсяги залучення до участі в них безробітних. Наприклад, питома вага безробітних, які брали участь у програмах підтримки самостійної зайнятості, у загальній чисельності безробітних у США (штат Вашингтон) становила 4,5%, в Ірландії — 2,6%, у Данії та Великобританії — по 2,1%, у Франції — 1,9%, в Австралії — 0,4% [91, с. 141].

Цікавим є досвід Польщі стосовно розробки та застосування відповідного інструментарію протидії зростанню безробіття. Зокрема, це стосується застосування «невитратних програм», сприяння підвищенню конкурентоспроможності незайнятого населення, орієнтованих на забезпечення посередництва у працевлаштуванні, здійснення професійної орієнтації, фінансування яких відбувається за рахунок Фонду підтримки відділень зайнятості. Не менш важливим є здійснення «витратних програм», що забезпечують реалізацію програм підтримки зайнятості та професійної активізації зайнятих і фінансуються з Державного фонду реабілітації інвалідів. Ці програми передбачають поширення таких активних форм протидії безробіттю, як громадські

роботи; відшкодування страхових внесків роботодавцю у випадку, коли він працевлаштовує безробітного (рефундація); надання кредитів для створення нових робочих місць на підприємствах і установах різних форм власності, для започаткування власної справи безробітним; перепідготовка зайнятих; спеціальні програми для тривало безробітних; субсидії випускникам курсів перепідготовки; стажування (апробація) незайнятих на підприємствах; виплата стипендії випускникам, які продовжують навчання в регіонах з високим рівнем структурного безробіття; організація «Клубів праці», що допомагають безробітним адаптуватися до нових умов життя [92, с. 62].

У Чехії, яка характеризувалася більш низькими, порівняно з іншими трансформаційними економіками, темпами безробіття, реалізація активних програм зайнятості сприяла насамперед забезпеченню гнучкості робочої сили, передбачала застосування таких інноваційних форм, як реалізація програми субсидування та пільгового кредитування безробітних, що намагалися організувати свій власний бізнес, та забезпечення обов'язкової професійної освіти безробітних.

Цікавим для України є досвід формування та проведення політики зайнятості в Росії, спрямованої на підвищення рівня конкурентоспроможності незайнятого населення. Враховуючи приблизно однакові стартові можливості для формування ринків праці, концептуальні підходи до вирішення цієї проблеми в цілому однакові (хоча є деякі відмінності у функціонуванні систем виплати допомоги з безробіття, зокрема стосовно термінів та можливостей реалізації права на таку допомогу).

Створення мережі навчальних центрів служби зайнятості для професійного навчання і перенавчання незайнятого населення значною мірою сприяло підвищенню ефективності використання цього заходу активної політики зайнятості. Запровадження програмно-цільового методу управління професійною освітою спрямовано насамперед на визначення переліку найбільш конкурентоспроможних на ринку праці професій, забезпечення ефективнішого підходу до організації навчання, розробку прогнозів і здійснення моніторингу ринку праці з метою оптимізації обсягів навчання, підвищення якості освітніх послуг.

Заслуговує на увагу досвід Росії стосовно сприяння працевлаштуванню випускників навчальних закладів. Створення тимчасових робочих місць і часткова компенсація роботодавцям витрат на оплату праці виступає одним із реальних напрямів часткового пом'якшення існуючої проблеми. Також практикується створення за рахунок спільних зусиль місцевих адміністрацій, органів освіти і служб зайнятості центрів

181

соціальної адаптації молоді, зорієнтованих на надання допомоги випускникам з вибором конкурентоспроможної на ринку праці професії (з урахуванням його здібностей і можливостей), а також забезпечення підготовки за цієї професією [93, с. 10].

Серед пріоритетних напрямів діяльності служби зайнятості Росії, спрямованих на запобігання стрімкого зростання безробіття і підвищення результативності працевлаштування незайнятого населення насамперед виокремлюються такі напрями: 1) надання інформації роботодавцям про поточний стан розвитку ринку праці та професійно-кваліфікаційну структуру безробітних; 2) забезпечення вільного доступу роботодавцям до банку даних про висококваліфіковану незайняту робочу силу; 3) цільова перепідготовка безробітних за конкретними заявками роботодавців; забезпечення підвищення кваліфікації працівників підприємств і організацій, а також їх перепідготовка у зв'язку з перепрофілюванням виробництва; 4) розробка й удосконалення професійних стандартів, програм підготовки спеціалістів для безпосередніх замовників — підприємств і організацій.

Розширення професійної компетенції розглядається як важливий резерв розвитку робочої сили, а професійне навчання має забезпечити безперервну перепідготовку і підвищення кваліфікації працюючих упродовж усього періоду зайнятості. Вдосконалення технології професійного навчання в усій системі професійно-технічної і вищої освіти дає можливість адекватно реагувати на потреби ринку праці, а отже сприяє збалансованості між попитом і пропозицією робочої сили на ринку праці та подоланню безробіття.

Важливе значення для розвитку продуктивних сил і підвищення професійної мобільності робочої сили мала розробка в 1976 р. модульної системи професійного навчання, створеної МОП на базі узагальнення світового досвіду з підготовки кадрів. Реалізація цієї системи є основою уніфікації і гармонізації національних систем професійного навчання, що позитивно впливає на вільне переміщення робочої сили, а також забезпечує реалізацію права працівника на отримання роботи відповідно до отриманої ним кваліфікації.

Західні системи професійної освіти, як правило, мають два рівні. Початкова професійна освіта спрямована на засвоєння базових кваліфікацій, які дають можливість громадянам вийти на ринок праці. Другий рівень охоплює безперервне навчання, куди входять усі сегменти після первинної освіти, в тому числі підвищення кваліфікації, освіта і навчання дорослого населення, зокрема навчання безробітних. Обидва рівні об'єднує спільна інтегрована система кваліфікацій, орієнтована

на компетенції. Це сприяє врахуванню всіх раніше отриманих компетенцій, необхідних для нової спеціальності, незалежно від того, де і як вони були отримані.

Розглядаючи досвід підготовки спеціалістів усіх рівнів у США, можна сказати, що вона не закінчується завершенням навчання в школі, вищому навчальному закладі, коледжі, а продовжується упродовж усього трудового життя. Інженери, наукові співробітники, управлінці, робітники кожні 3–4 роки протягом кількох тижнів — місяців проходять курс перепідготовки або підвищення кваліфікації, в іншому разі, їх знання повністю знецінюються за 10 років. Працівники змінюють вид діяльності кілька разів упродовж життя, що підтверджує аксіому — для виживання потрібно постійно удосконалювати свої знання, підвищувати кваліфікацію.

Перетворення країн ЄС у найбільш динамічно розвинуту економіку, засновану на знаннях, було проголошено стратегічною метою на засіданні ЄС у Лісабоні в 2000 р. і конкретизовано в Робочій програмі «Освіта і навчання 2010», прийнятій у березні 2002 р. в Барселоні, що передбачає створення в Європі до 2010 р. системи професійної освіти, яка стане загальноновизнаним еталоном якості у світі.

Цікавим є досвід Франції в організації раціональної системи професійної кваліфікації. Так, у Франції розглядають можливості переходу до комплексної системи у форматі національного переліку професійних кваліфікацій. У країні є три системи свідоцтв про освіту: національних дипломів, акредитованих сертифікатів і сертифікатів професійної кваліфікації. Кваліфікація робітника являє собою формальне визнання його відповідності стандарту або набору стандартів, що підтверджується свідоцтвом, дипломом тощо. Вона присуджується після встановлення факту її відповідності стандарту. Професійна кваліфікація вказує на компетенцію адекватного виконання професійної діяльності.

Досить цікава система професійних стандартів в Англії. У цій країні лише ті одиниці кваліфікації, які пройшли сертифікацію, визнаються на ринку праці. Гнучкість цієї системи полягає в тому, що у світі швидко змінюються вимоги до ринку праці, де людина може засвоїти необхідні додаткові модулі і отримати відповідний сертифікат. При цьому людина може пройти необхідне навчання у вільний від роботи час і отримати «міні-кваліфікацію». Одиниця складається із взаємопов'язаних елементів, які необхідні для виконання конкретної трудової функції, що користується попитом на ринку праці. Поступово накопичуючи одиниці кваліфікації, робітник має можливість отрима-

ти повну кваліфікацію, що, як показує досвід, стає достатньо сильним мотиваційним механізмом. Для України наведені принципи є цінними і доцільно їх поступово реалізовувати в ході трансформування традиційної професійної освіти відповідно до вимог ринкової економіки, а також прагнень нашої країни ввійти у світове співтовариство.

В Іспанії програми навчання мають модульну структуру, причому модулі розроблені з урахуванням практики професійної діяльності. Засвоєння чергової одиниці кваліфікації дає можливість оцінити власну потребу в подальшому навчанні, планувати та реалізовувати навчання за індивідуальним графіком, навчаючись упродовж життя.

Основним напрямом формування систем професійної кваліфікації в Ірландії є реалізація основних завдань стратегії навчання протягом життя, що спирається на три ключові поняття [94, с. 128]: доступ (процес, у ході якого учень починає навчання на основі визнання тих знань, які він уже має, а також умінь і компетенцій); перехід (процес, у ході якого учні можуть переходити з однієї програми на іншу, отримавши офіційне визнання тих знань, умінь і досвіду, які в них є); просування (це процес, у ході якого учні можуть переходити з однієї програми навчання на іншу, більш високого рівня порівняно з попередніми програмами навчання). Ці поняття лежать в основі створення кваліфікаційної рамки, яка базується на таких принципах: можливість вступу на навчання для всіх категорій населення; забезпечення рівних прав на навчання, зафіксованих у Законах Ірландії «Про рівний статус» (2000 р.), «Про рівні права на зайнятість» (1998 р.). Ще однією важливою особливістю є те, що отримання сертифіката означає можливість навчання за програмою, яка веде до отримання сертифіката в тій самій або суміжній сфері, а також просування на більш високий рівень.

Нині в Україні також постає питання щодо створення єдиної кваліфікаційної рамки для вищої і професійно-технічної освіти. Відсутність такої рамки гальмує розвиток сучасної системи освіти в Україні і є одним з головних чинників невідповідності між розвитком ринку праці та ринку освітніх послуг. Саме тому поняття компетенції має бути центральним в основі навчального процесу, а досвід Франції, Німеччини, Великобританії, і особливо Ірландії, має бути покладений в основу реформування системи професійно-технічної і вищої освіти України, де в основі розробки стандартів на певні професії, спеціальності, види робіт має лежати така важлива складова, як фактор компетентності.

Сучасній системі освіти України в умовах трансформації економіки важко мобільно реагувати на потреби ринку праці. Зростаючі темпи економічних змін і гнучкість ринку праці призводять до зменшення

тривалості зайнятості і розвитку самозайнятості населення. Професійні знання і навички, отримані в навчальних професійних закладах, через кілька років застарівають і стають недостатніми. Тому відома концептуальна схема «навчання → робота → пенсія» в сучасних умовах трансформується в нову концепцію «навчання → (робота + навчання) → пенсія», тобто складова (робота + навчання) забезпечує безперервність навчання людини протягом життя, а це вимагає впровадження в Україні гнучких інноваційних технологій професійного навчання.

У Росії за останні роки в процес навчання безробітних громадян і незайнятого населення впроваджуються такі освітні програми і технології, як модульне навчання за методикою МОП. З 1994 р. в Москві здійснюється реалізація проекту МОП «Подальший розвиток модульної системи навчання в Росії і країнах СНД». На базі проекту створена автономна організація «Міжнародний центр розвитку модульної системи навчання на основі методики «Модулі трудових навичок» (Modules of Employable Skills) (МТН). Концепція модульного навчання, розроблена міжнародними і російськими спеціалістами з метою задоволення потреб ринку праці у гнучкому, ефективному і індивідуальному навчанні, з успіхом застосовується також у країнах Європи, Азії і США. За час дії проекту вдалося скоротити середній термін навчання безробітних громадян у Росії до 3,5 місяця (у 1998 р. він складав 4,5 місяця).

Упровадження модульної технології у процес професійного навчання безробітних в Білорусі розпочато в рамках Проекту МОП ВУЕ/96/MOI/FR6 «Розвиток модульної системи навчання в республіці Білорусь», що діє з 1997 р. Метою проекту є вдосконалення системи професійного навчання, а також поліпшення ситуації з зайнятістю населення в Білорусі.

Саме модульна технологія професійного навчання здатна певною мірою вирішити частину проблем, які стоять сьогодні перед ринком освітніх послуг і ринком праці. Цей вид навчання впроваджується в Україні з 1997 р. Розгортання роботи у цьому напрямі привело до започаткування Проекту Програми розвитку ПРООН/МОП «Впровадження гнучких програм професійного навчання для безробітних» (UKR /99/006–007), який є важливим пріоритетом Уряду України в проведенні активної політики зайнятості на ринку праці. Існуючий досвід упровадження цієї системи навчання підтверджує, що модульний підхід найкраще забезпечує безперервне навчання — одну з головних потреб сьогодення.

Головне завдання ПРООН/МОП — надати допомогу Україні у створенні національних можливостей для розвитку та впроваджен-

ня гнучких модульних систем професійного навчання на основі розробленої МОП методики під назвою «Модулі трудових навичок» (МТН). Базуючись на результатах упровадження модульної системи навчання в Росії та інших країнах, можна зробити висновок, що при впровадженні цієї системи терміни навчання порівняно з традиційною системою скорочуються приблизно в 2–2,5 раза, витрати на навчання — приблизно в 2 рази [95, с. 12].

Найбільш доцільно застосовувати модульне професійне навчання при підготовці, перепідготовці і підвищенні кваліфікації економічно активного населення, в тому числі незайнятого; підготовці підприємців з метою сприяння розвитку малого бізнесу, підприємництва і самозайнятості та незахищених верств населення (жінок, молоді, військовослужбовців, звільнених у запас, інвалідів); підготовці кадрів на виробництві тощо.

У рамках реалізації проекту ПРООН/МОП створено Український міжгалузевий центр модульного навчання (УМЦМН), Міжвідомчу координаційну раду з питань впровадження в Україні системи модульного професійного навчання. Основною діяльністю УМЦМН є сприяння розвитку в Україні ефективної модульної системи професійного навчання, впровадження гнучких технологій підготовки, перепідготовки і підвищення кваліфікації економічно активного (в тому числі незайнятого) населення на основі використання передового національного та зарубіжного досвіду. Світовий досвід свідчить, що МТН визнана на міжнародному рівні як продукт МОП і використовується для перепідготовки безробітних, підвищення кваліфікації зайнятого населення, а також як засіб навчання впродовж життя.

За час діяльності УМЦМН завдяки його тісній взаємодії з регіональними центрами модульного навчання, центрами зайнятості, професійно-технічними навчальними закладами, виявлено такі переваги модульної технології професійного навчання [96]: можливість скорочення терміну навчання при його високій якості, що забезпечує мотивацію безробітних до процесу навчання; забезпечення індивідуальної підготовки кадрів безпосередньо на виробництві; орієнтація на кінцевий результат навчання; можливість ротаційного формування складу навчальних груп; урахування раніше набутих слухачами знань і трудових навичок; підготовка робітників під заданий профіль компетентності; високий рівень адаптованості до потреб роботодавців тощо.

У рамках реалізації Проекту ПРООН/МОП, відповідно до доручення Кабінету Міністрів України від 17 липня 1997 року № 14555/17, наказу Міністерства праці та соціальної політики України і Міністер-

ства освіти і науки України від 12.12.97 № 34/441, розпорядженням обласних державних адміністрацій у кожній області створено регіональні центри модульного професійного навчання, які адаптують і впроваджують даний проект.

Міністерство праці та соціальної політики, Міністерство освіти і науки України видали спільний наказ від 14.04.03. № 94/244 «Про подальше впровадження системи модульного професійного навчання в Україні у 2003–2005 роках», в якому наведено перелік базових навчальних закладів з розроблення та впровадження модульних навчальних матеріалів і навчально-методичної документації. В цілому за Проектом ПРООН/МОП, УМЦМН та базовими навчальними закладами на 01.01.2007 року, крім розроблених навчальних пакетів і програмно-методичної документації більше 150 професій та 30 видів робіт, що користуються попитом на ринку праці, постійно проводиться сертифікація понад 2 400 педагогічних працівників на право здійснення навчання за модульною технологією.

Модульне навчання незайнятого населення здійснюється відповідно до чинного положення про організацію професійної підготовки, перепідготовки і підвищення кваліфікації вивільнюваних працівників і незайнятого населення, затвердженого наказом Міністерства праці України та Міністерством освіти України від 30.06.1994 № 36 /206. Порівняльний аналіз упровадження модульного професійного навчання в професійно-технічних навчальних закладах України показав, що в групі, яка навчається за цією системою, спостерігається підвищення якості знань учнів і зацікавленість у процесі навчання. Позитивним є також скорочення термінів навчання, що сприяє економії державних коштів [97].

З метою підвищення мотивації педагогічних працівників, які беруть участь у професійному навчанні за модульною технологією, потрібно включити до державного класифікатора нову професію «Педагог професійного навчання» (на основі інтегрування функцій викладача і майстра виробничого навчання). Експериментально доведено доцільність поєднання цих функцій. Такий підхід спонукає до постійного підвищення професійного рівня, використання передових освітніх технологій [98].

Досвід організації модульного професійного навчання в Україні свідчить про його доцільність і ефективність. Однак є багато проблем організаційного, економічного і фінансового характеру, наприклад, надання фінансової підтримки регіональним центрам модульного навчання для придбання комплектів навчальних пакетів, отримання ліцензій

тощо, розв'язання яких значно прискорило б упровадження модульної технології навчання [99, с. 32]. Серед основних перешкод широкого впровадження інноваційних технологій професійного навчання кадрів на виробництві слід назвати такі: роботодавці неохоче вкладають інвестиції в людський капітал, оскільки працівники, які одержали підготовку, можуть змінити місце роботи, і, таким чином, підприємство втратить свої кошти; відсутність у роботодавця достатніх коштів для проведення професійного навчання; відсутність мотивації у самих працівників підвищувати свою кваліфікацію через невідповідність останньої нарахованій їм заробітній платі.

188

Сучасна система професійної підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації кадрів на виробництві потребує відродження і модернізації, тому важливо вирішити вищезазначені проблеми стосовно впровадження інноваційних методів професійного навчання. Особливу увагу має бути приділено сприянню впровадженню в навчальний процес гнучких модульних технологій підготовки кадрів на виробництві, зокрема, за методикою МОП.

Удосконалення професійного навчання персоналу безпосередньо на виробництві має здійснюватись у двох основних напрямках: підвищення ефективності підготовки (змісту, форм і методів навчання) та створення організаційних структур, які забезпечували б розвиток професійного навчання кадрів на виробництві. Досвід розвинених країн, зокрема Німеччини і США. [100] свідчить про доцільність ухвалення в Україні Закону «Про професійне навчання кадрів на виробництві». Це пояснюється необхідністю правового врегулювання питань, пов'язаних з розробкою ефективного механізму стимулювання персоналу підприємств у напрямі посилення їхньої зацікавленості в безперервному вдосконаленні своїх знань та вмінь, а також стосовно надання податкових пільг і дотацій роботодавцям, які проводять професійне навчання своїх працівників.

Здатність персоналу на підприємствах навчатися протягом життя забезпечить конкурентоспроможність підприємства. З цією метою Кабінет Міністрів України затвердив розпорядження «Про заходи сприяння підприємствами в організації професійного навчання кадрів на виробництві», на виконання якого розроблено «Положення про професійне навчання кадрів на виробництві» (затверджено спільним наказом Міністерства праці та соціальної політики та Міністерством освіти і науки України від 26.03.2001, № 127/151), а також утворено міжвідомчу консультативну раду з питань підготовки кадрів на виробництві, проводиться робота щодо розроблення та впровадження на

підприємствах модульних технологій навчання тощо. На основі наявного досвіду організації модульного професійного навчання, перенавчання та підвищення кваліфікації робочої сили, тому числі кадрів на виробництві, розроблено організаційну модель модульного професійного навчання в Україні (рис. 4.6.) [101, с. 201].

Управління професійним навчанням за модульною системою здійснюється Міністерством праці та соціальної політики України, Державною службою зайнятості, Міністерством освіти і науки України. Активну участь в реалізації цього навчання беруть Український міжгалузевий центр модульного професійного навчання, обласні центри зайнятості, регіональні центри модульного професійного навчання, інші установи. Однак центральне місце в моделі розвитку модульного професійного навчання кадрів на виробництві відведено підприємствам, установам, організаціям.

189

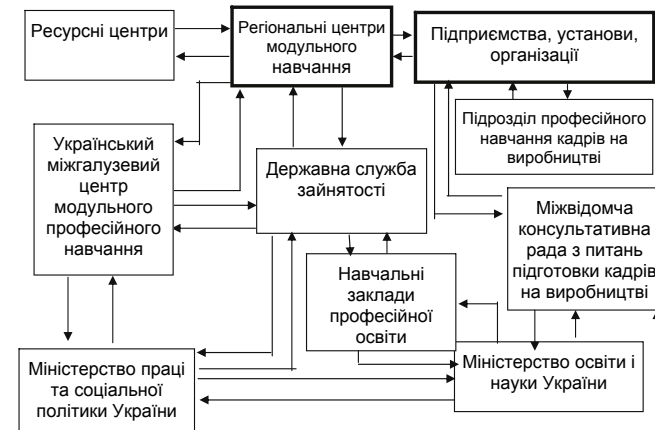

Рис. 4.6. Організаційна модель розвитку модульного професійного навчання

Досвід упровадження модульного професійного навчання в Україні свідчить про доцільність його широкого використання для таких категорій учнів (слухачів), як незайняте населення (в тому числі безробітні), особи, які доглядають дітей, престарілих, хворих членів сім'ї, інваліди, молодь, військовослужбовці, звільнені в запас у зв'язку зі скороченням контингенту Збройних сил, та інші верстви населення, неконкурентоспроможні на ринку праці, а також при навчанні кадрів безпосередньо на виробництві. Зазначена інноваційна технологія є однією з найбільш ефективних напрямів активної політики зайнятості і дає можливість істотно поліпшити становище у сфері зайнятості населення, зменшити рівень безробіття, підвищити конкурентоспроможність на ринку пра-

ці та забезпечити розвиток системи безперервного навчання, що в кінцевому підсумку забезпечує зростання основних соціально-економічних показників розвитку України.

Не менш важливим напрямом реалізації інноваційних технологій працевлаштування незайнятого населення є впровадження розробленої Інститутом підготовки кадрів державної служби зайнятості Єдиної технології обслуговування незайнятого населення у центрах зайнятості (ЄТОНН).

190

Упровадження цієї технології обслуговування населення у центрах зайнятості спрямовано на забезпечення взаємоузгодженості соціальних послуг, пов'язаних з активізацією безробітних і підвищенням їхньої конкурентоспроможності на ринку праці, з заходами щодо пошуку і підбору роботи; пріоритетності послуг центру зайнятості щодо пошуку і добору роботи перед іншими видами послуг; активізації власних зусиль безробітних у пошуках роботи; зміцнення взаємодії центрів зайнятості з роботодавцями [102, с. 137].

Застосування Єдиної технології обслуговування незайнятого населення у центрах зайнятості України (ЄТОН) спрямоване на:

1. Активізацію власних зусиль клієнтів щодо працевлаштування за рахунок:

- опанування технікою самостійного пошуку роботи;
- надання інформації про вакантні місця шляхом створення єдиної національної інформаційної комп'ютерної системи і забезпечення вільного доступу кожного відвідувача до інформації про вакансії;
- створення умов для започаткування незайнятим населенням власної справи;
- залучення незайнятих громадян до участі в оплачуваних громадських роботах;
- надання профорієнтаційних послуг незайнятому населенню.

2. Зміцнення взаємодії з роботодавцями за рахунок:

- надання інформації роботодавців щодо професійно-кваліфікаційного складу зареєстрованого у центрі зайнятості незайнятого населення;
- надання допомоги щодо добору персоналу для заповнення вакантних робочих місць відповідно до запитів роботодавців і здійснення професійного навчання кадрів за конкретним замовленням з числа зареєстрованого у центрі зайнятості незайнятого населення;
- консультаційна допомога щодо впровадження деяких норм законодавства про працю і зайнятість;

- моніторинг стану, основних тенденцій і процесів на локальному ринку праці;
- інформування про витрати центрами зайнятості коштів Фонду загальнообов'язкового державного соціального страхування з розкриттям досягнутого ефекту по кожній статті бюджету.

Довідково-консультаційний сектор включає стенди, планшети, плакати з інформацією про права та обов'язки безробітних, а також зразки оформлення безробітними різних документів.

Метою сектору самостійного пошуку роботи є надання клієнту можливості самостійно користуватись інформацією про вільні робочі місця і знаходити для себе найкращі варіанти працевлаштування.

У профінформаційному секторі розміщуються профінформаційні матеріали: інформаційна література з описами професій (спеціально-стей); довідкові матеріали про навчальні заклади, що здійснюють професійне навчання; перелік професій, за якими організовує навчання центр зайнятості, відеоматеріали про зміст окремих професій, а також паспорти організацій з матеріалами, які висвітлюють історію підприємства, його виробничу діяльність, соціально-побутову сферу та іншу інформацію, що може зацікавити відвідувача центру зайнятості.

У реєстраційно-приймальному секторі проводять співбесіди під час реєстрації клієнтів, а також під час повторного відвідування ними центру зайнятості.

Пошук інформації про вакансії здійснюється не тільки під час співбесіди з клієнтом, а й у період між відвідуваннями безробітним центру зайнятості. Маючи в банку даних інформацію про конкретного клієнта та вимоги роботодавця до кандидатів на заміщення вільних робочих місць, необхідно на основі зіставлення цієї інформації дібрати громадянинові роботу, якщо вакансія з'явилася в проміжок часу між відвідуваннями клієнтом центру зайнятості.

З метою активізації власних зусиль клієнта та його мотивації щодо підвищення конкурентоспроможності на ринку праці, передбачається створення спеціального самостійного сектору активної підтримки безробітних. Важливим елементом технології є активізація зусиль клієнтів у пошуку роботи. На це спрямовано план самостійного пошуку роботи, в якому вказуються спільні дії громадянина і спеціаліста центру зайнятості у цьому напрямі. Такі плани допомагають клієнтам більш систематизовано і наполегливо шукати роботу, а спеціалістам, які здійснюють функції працевлаштування, — цілеспрямовано сприяти громадянинові.

Обов'язковим елементом технології є проведення семінарів з безробітними по опануванню ними методів самостійного пошуку робо-

191

ти. Як свідчить вітчизняний і зарубіжний досвід, дана форма роботи ЦЗ без вагомих додаткових витрат дає можливість значно підвищити ефективність працевлаштування безробітних.

Налагоджені взаємовідносини з роботодавцями допомагають розв'язанню основного завдання центру зайнятості — сприянню працевлаштуванню безробітних клієнтів, у тому числі тих, на кого поширюється 5-відсоткова квота робочих місць. У технології передбачено створення спеціального сектору взаємодії з роботодавцями.

Аналізуючи зарубіжний досвід застосування заходів активної політики зайнятості, необхідно відзначити, що сприяння підвищенню конкурентоспроможності робочої сили на ринку праці вважається одним з пріоритетних напрямів розвитку конкурентних відносин на ринку праці. При цьому найбільш прийнятним для застосування вважається удосконалення системи громадських робіт; розвиток прогресивних технологій, що забезпечують нові робочі місця на периферії; впровадження програм сприяння зайнятості жінок, молоді й осіб похилого віку через додаткову професійну підготовку та перенавчання з метою підвищення їх конкурентоспроможності.

Цікавим вважається зарубіжний досвід стимулювання роботодавців щодо працевлаштування молоді, що брала участь в організованих за сприянням служби зайнятості програмах професійного навчання для безробітних шляхом упровадження систем пільгового оподаткування, часткової компенсації їх витрат на виплату заробітної плати учасникам цих програм. Разом з тим одним з найефективніших заходів сприяння працевлаштуванню незайнятого населення є відшкодування страхових внесків роботодавцю у випадку працевлаштування безробітного; розробка спеціальних програм для тривало безробітних; надання субсидії випускникам курсів перепідготовки; стажування (апробація) незайнятих на підприємствах.

Необхідно також приділяти належну увагу запровадженню програмно-цільового методу управління професійною освітою, спрямованого насамперед на забезпечення більш ефективного підходу до організації навчання, розробку прогнозів і здійснення моніторингу ринку праці з метою оптимізації обсягів навчання, підвищення якості освітніх послуг.

Узагальнення досліджень у сфері політики зайнятості, практики формування ринку праці у країнах з розвиненою та перехідною економікою дають підставу стверджувати, що пріоритетним завданням залишається не саме по собі забезпечення можливості працевлаштування незайнятих, а насамперед сприяння підвищенню рівня їх професіоналізму з метою зростання рівня конкурентоспроможності на міжнародному ринку праці.

Розділ 5. ІННОВАЦІЙНІ ЗРУШЕННЯ У РІВНІ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ

Інноваційні технології, а згодом і інноваційний світогляд, стрімко ввійшли у суспільний простір розвинених країн світу, торкаючись у глобальному процесі всієї світової спільноти. Людський розвиток у цьому процесі займає центральну позицію, адже людина, з одного боку, виступає рушійною силою інновацій, а з другого — основним споживачем (прямим або опосередкованим) результатів упровадження інноваційних технологій. Рівень і умови життя населення демонструють ефект синергетичного впливу інноваційних технологій на життєве середовище суспільства й кожної людини. Значні позитивні зміни в умовах життя стають основним мотиваційним чинником до подальшого розвитку інноваційних технологій, відтак саме зміни в життєвому середовищі формують інноваційну свідомість і поведінку населення.

Дослідження рівня життя як інноваційної складової людського розвитку можна умовно поділити на чотири основні сфери життєвого середовища людини, що найбільше підпадають під вплив інноваційних технологій:

- сфера споживання продовольчих товарів;
- сфера забезпечення сучасними товарами тривалого користування;
- сфера споживчих послуг;
- умови проживання населення.

5.1. Новітні зміни у сфері харчування

Стрімкий розвиток новітніх технологій та нових можливостей не оминув жодної сфери життєдіяльності людини. Відомо, що для ефективного їх застосування необхідно забезпечувати гідні умови життєдіяльності кожної окремої людини, в першу чергу надавати можливість у повному обсязі та відповідній якості задовольняти свої фізіологічні потреби, зокрема, щодо належного рівня харчування. Сьогодні у сфері харчування відбуваються різноманітні відкриття та інноваційні процеси. Так, в усьому світі впродовж останніх 20–30 років спостерігається поширення нових поколінь продуктів харчування, що впевнено заво-

йовують ринок і складають більш ніж 30% усіх продуктів, що споживаються населенням планети. Крім того, спостерігаються зміни в культурі харчування, смаках тощо.

В Україні інноваційні тенденції у сфері харчування можна умовно поділити на інновації, що впроваджувалися на державному рівні (тобто на макрорівні), та ті, використання яких характерне для домогосподарств (тобто на мікрорівні). Так, на макрорівні реалізуються такі заходи:

- з підвищення рівня культури харчування населення та забезпечення державної харчової безпеки в країні, формування законодавчої та нормативно-правової бази;
- з популяризації серед населення екологічно чистих продуктів харчування;
- щодо контролю за станом продовольчого ринку на відповідність державним санітарно-епідеміологічним стандартам, стандартам якості, тощо;
- з моніторингу рівня споживання населенням продуктів харчування за основними групами і за вмістом мікро- та макроелементів, вітамінів;
- зі сприяння поширенню мережі закладів швидкого харчування, що представлені не тільки державними, а й приватними закладами.

До мікрорівня можна віднести наступні інноваційні процеси, зокрема щодо:

- посилення уваги з боку населення до здорового харчування — не тільки забезпечення відповідності добової енергетичної цінності у спожитих харчових продуктах встановленим нормам, а й відповідності державним санітарно-епідеміологічним стандартам;
- виникнення характерних змін у щоденному раціоні харчування: зокрема, натурально вирощені продукти замінюються на модифіковані або взагалі деякі групи продуктів витісняються іншими, наприклад, м'ясо та м'ясопродукти, молоко та молокопродукти замінюються соєвими;
- масовий перехід на споживання напівфабрикатів, продуктів тривалого зберігання (з визначенням терміну залежно від складу консервантів та упаковки), харчових добавок тощо.

Слід більш докладно розглянути кожну з наведених інноваційних тенденцій, оскільки в кожній з них, поряд з позитивними рисами, наявні й негативні. Отже, першочерговою проблемою є задоволення фізіологічних потреб населення в кількості, енергетичній цінності та поживних речовинах відповідно до вимог збалансованого раціону хар-

чування людини, що залежить від фізичної та економічної доступності продуктів харчування для різних соціальних груп населення.

Зі зниженням рівня життя збідніле населення, в першу чергу, відмовляється від споживання дорогої продукції тваринництва, що зумовлює погіршення стану його здоров'я. Для України в останні вісім років характерною рисою є значний «дефіцит» у споживанні сезонних, а тому більш дорогих, однак важливих для життєдіяльності організму, продуктів харчування, таких як фрукти, ягоди, виноград, горіхи (табл. 5.1).

Табл. 5.1. Співвідношення реального та нормативного споживання продуктів харчування за основними групами у 2006 р.*

Продукти харчування:	Реальне, кг	Нормативне, кг	Співвідношення, рази
хліб та хлібопродукти	10,0	8,42	1,19
картопля та картоплепродукти	8,9	10,33	0,87
овочі та баштанні	10,2	13,42	0,76
фрукти, ягоди, виноград, горіхи	3,1	7,50	0,41
цукор, мед	3,2	3,17	1,00
м'ясо і м'ясопродукти, включаючи субпродукти та жир	4,8	6,92	0,69
молоко та молокопродукти	22,8	31,67	0,72
яйця	19,8	24,17	0,82
риба та рибопродукти	1,9	1,67	1,16
олія та інші рослинні жири	1,8	1,08	1,62

**Розраховано на основі рекомендацій Міністерства охорони здоров'я щодо раціональних норм споживання основних продуктів харчування в середньому на одну особу на місяць в Україні на 2005–2015 рр.*

Недостатнім є споживання населенням також овочів і м'яса (включаючи м'ясопродукти, субпродукти та інші тваринні жири) — в середньому на 23% нижче норми. При цьому дешеві продукти споживаються українськими домогосподарствами надмірно: майже на 20% більше за норму хліба і хлібопродуктів; на 70% — олії та інших рослинних жирів. Це спричиняє появу давно забутих інфекційних захворювань, алергій різного походження, збільшення кількості випадків таких соціально небезпечних хвороб, як туберкульоз і гепатит.

Такий дисбаланс у кількісному споживанні основних продуктів харчування не міг не вплинути і на енергетичну цінність добового раціону та вміст поживних речовин у продуктах харчування, де також дуже помітним є незбалансованість основних поживних речовин. Зокрема,

в повсякденному раціоні українців має місце надлишкове вживання насичених жирами продуктів харчування (в середньому на 70%) поряд з постійним недоспоживанням білків (у середньому на 35%) і вуглеводів (на 20%) (табл. 5.2). Як відомо, тканини людини формуються та оновлюються за рахунок речовин, що надходять до організму з їжею. Можливість організму протистояти різним несприятливим природним та соціально-економічним впливам залежить від того, наскільки їх кількість є достатньою, а об'єм збалансованим.

Табл. 5.2. Співвідношення реального і нормативного вмісту поживних речовин у спожитих українськими домогосподарствами продуктах харчування у 2006 р.*

	Реальне споживання, г			Співвідношення реального та нормативного споживання, рази		
	білки	жири	вуглеводи	білки	жири	вуглеводи
Домогосподарства з дітьми	78	129	363	0,66	1,76	0,81
Домогосподарства без дітей	109	187	511	0,65	1,71	0,80
Україна	93	156	433	0,65	1,73	0,81

**Розраховано авторами на основі «Руководства СИНДИ по питанию», розробленого Всесвітньою організацією охорони здоров'я*

Порівняно з дорослими, стан здоров'я дітей є гіршим. І серед багатьох впливових причин чи не найголовнішою є штучний голод, або щоденне недоспоживання білків. Білок є абсолютно незамінним фактором харчування та єдиним постачальником амінокислот. Щоденно в організмі людини близько 450 г білків беруть участь у процесі обміну речовин і приблизно $\frac{3}{4}$ з них повертаються заново — на синтез власних тканин і речовин білкової природи, а $\frac{1}{4}$ білка при цьому обміні втрачається. Саме ця втрата і визначає обсяг потреби людини в поповненні білків, що людина може отримувати лише за рахунок харчування.

Порушення збалансованості та раціональності харчування українців пов'язані також із дуже стрімким зростанням упродовж минулого століття споживання продуктів рослинництва — в першу чергу таких як рис, кукурудза, просо, пшениця, цукрові буряки, картопля, які дуже багаті на вуглеводи і бідні на білки. При цьому дефіцит білків дуже гостро відчувається не тільки в споживанні, а й у виробництві продуктів харчування.

Враховуючи посилення уваги до моделі «здорового харчування» і зростаючої кількості людей, які прагнуть здорового способу життя,

протистояти подальшому розвитку зазначених процесів слід у двох напрямках:

- по-перше, через збільшення виробництва тваринної продукції;
- по-друге, через пошук і споживання білка з альтернативних джерел.

Якщо за реалізації першого шляху виникають проблеми переважно економічного характеру, то у другому випадку — наукові та соціальні, зокрема, щодо поширення нової споживчої одиниці серед населення, доведення її корисності для здоров'я, відповідності санітарно-епідеміологічним та екологічним нормам, «подолання» харчових традицій і звичок.

Найвідомішим не тільки в Україні, а й в усьому світі альтернативним постачальником білка є соєві боби (підкреслимо, лише натуральні). Якщо в давнину сою вживали в їжу лише мешканці Азійсько-Тихоокеанського регіону, то на даний час попит на харчовий соєвий білок у світі зростає на 8–10% щорічно. В країнах Західної Європи споживання замінників м'яса досягло за останні роки майже 4 млн. т. Дослідники стверджують, що в майбутньому соя займатиме ще більше місця у харчуванні людини, а на зміну м'ясу тварин прийдуть рослинні протеїни, які мають властивості тваринного білка (але при цьому позбавлені його головних недоліків: холестерину та небезпеки передачі вірусних захворювань людям), і що проблему білкового голоду людство може вирішити саме за допомогою рослинного білка. Нині немає більш багатого та збалансованого джерела білка, ніж соя.

У 30-ті роки минулого століття радянські науковці створили та науково обґрунтували цілу галузь виробництва продуктів харчування із соєвих бобів, на чолі з об'єднанням «Союзпромсоя». В країні функціонували заводи з виробництва соєвого молока, м'якого сиру, муки, макаронних, хлібобулочних і кондитерських виробів. За подальшого розвитку цієї галузі в країні, можливо, не було б білкового голоду, але вже в 50-ті роки з ланів і столів сою витіснила кукурудза. Тоді як провідні країни світу, в цей же час, навпаки, звернули свою увагу на виробництво та споживання соєвих продуктів харчування. Так, зокрема, в США, Німеччині, Франції та Англії намітилися тенденції до постійної заміни білка тваринного походження рослинним. На сьогодні в США продукти з сої отримали особливий статус — продуктів здорового харчування, і близько 20% м'ясної продукції виробляється з сої безпосередньо, а ефективність сучасних технологій настільки висока, що відрізнити котлети, сосиски або копчені ковбаси з сої та м'яса просто неможливо. Крім досвіду США, практика інших розви-

нених країн доводить, що здорова та екологічно чиста їжа рослинного походження — їжа майбутнього, а продукти на основі рослинних білків та вироблені з екологічно чистої сировини набувають великої популярності у різних верств населення, які піклуються про здорове харчування.

Погіршення демографічної ситуації в Україні за останні роки викликало до життя появу багатьох рекомендацій щодо її подолання, а більша їх частина спрямована на проведення довгострокових, широкомасштабних заходів щодо підвищення рівня життя населення. Однак, слід зазначити, що в цілому при вирішенні цих проблем головним важелем залишається доступність для населення повноцінних і незамінних продуктів харчування в обсязі, що відповідає статі, віку та виду діяльності кожної окремої людини. Так, натуральні соєві продукти не тільки повністю або частково замінюють цілу гаму основних продуктів харчування, а й мають ряд переваг, зокрема: вони є більш здоровим і дешевим продуктом харчування, урізноманітнюють кулінарію¹³, сприяють покращенню здоров'я, позбавляють від цілого ряду захворювань (застосовують при онкологічних і простудних захворюваннях, для зняття головного болю, профілактики атеросклерозу, ожиріння, радять вживати при виразках, захворюваннях печінки, хронічних інфекційних захворюваннях шлунково-кишкового тракту, ураженні нирок, при діатезі та алергії на тваринний білок).

Крім того, зважаючи на дефіцит у раціоні українців саме насичених білком продуктів харчування, багатьом домогосподарствам було б доцільно включити до складу свого раціону соєві продукти, що можуть стати основним здоровим постачальником білка до організму людини.

Як неодноразово зазначалося вище, головним і основним компонентом сої, заради якого вона вирощується, є білок, і якщо співвіднести вміст білка в сої та інших культурах, то можна відзначити, що жодна з рослин не зрівняється за цим показником з соєю (рис. 5.1).

Білки сої добре розчиняються і набагато краще засвоюються організмом людини, з них 88–90% складають водорозчинні і лише 2–5% — розчинні у солі. Основною перевагою соєвого білка є оптимальне співвідношення амінокислот, що є дуже наближеним до тва-

¹³ Сьогодні з соєвих бобів виготовляють такі продукти харчування, як окара («мука» соєвих бобів), молоко, масло, налагоджено випуск різноманітних видів тофу з родзинками, курагою, кмином, кропом, а також напівфабрикатів – битків, котлет курячих, сирників, млинців з сиром, планується випускати майонез, різні види паст тощо.

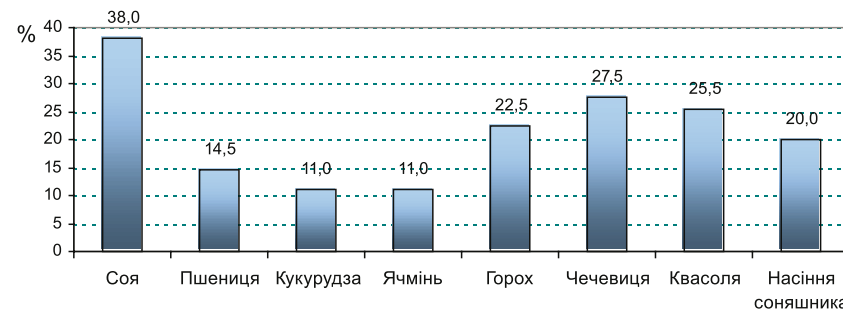

Рис. 5.1. Середній вміст білка в деяких сільськогосподарських культурах, %

ринного білка і найбільш повно відповідає певним потребам живого організму¹⁴.

У XX ст. соя знайшла своє незвичайне застосування і як засіб підвищення стійкості організму людини до радіаційних впливів, що особливо актуально для України, яка зазнала впливу та наслідків Чорнобильської катастрофи. Так, багаторічний досвід у галузі досліджень впливу сої на підвищення опору організму до радіації довів, що рівень захворювання у людей, які щоденно вживають в їжу сою, на 33% нижчий, ніж у тих, хто не вживає її взагалі. Тому, доцільно вводити у повсякденний раціон харчування соєві продукти, частково замінюючи ними саме м'ясні продукти, а не молочні та кисломолочні, що є основним постачальником кальцію до організму людини. До того ж, соєві боби мають великі дієтичні властивості: зниження утворення холестерину, холестеринових бляшок, навіть їх розчинення. Нещодавно встановлено, що в сої містяться певні речовини, які мають «гормональну» дію і позитивно впливають на обмін речовин в організмі.

Таким чином, загальновідомий факт про вплив харчування на тривалість життя та його значення в регулюванні здоров'я людини дає можливість стверджувати, що споживання соєвих продуктів для знач-

¹⁴ Білок тваринного походження, зокрема м'ясо, риба, яйця, молоко, є приблизно рівноцінним за харчовою та біологічною цінністю і досить легко засвоюється і відповідає білкам нашого організму за вмістом амінокислот. Білки рослинного походження, в своїй більшості, дефіцитні за окремими амінокислотами, а оскільки синтез білків у нашому організмі постійно оновлюється за принципом «усе або нічого», то за наявності усіх 20 амінокислот синтез відбувається нормально, за відсутності хоча б однієї – синтез зупиняється і починається перерозподіл, зокрема, за рахунок руйнування власних клітин і видалення з них необхідної амінокислоти.

ної частини населення є вирішенням проблеми недостатньої кількості та якості харчування, а пропагування серед населення (особливо серед таких вразливих його категорій, як діти і молодь) ідей щодо доцільності включення до повсякденного раціону соєвих продуктів харчування, можливо, сприятиме подоланню білкового дефіциту. Також підтверджено факт, що соєві продукти стали їжею раціональною, корисною, необхідною для підтримання здоров'я кожної людини і перестали бути їжею бідних або багатих (хоча вартість цих продуктів є значно нижчою, ніж продуктів тваринного походження). Їх треба розглядати як неодмінний компонент раціону харчування, що буде корисним для будь-якої вікової категорії людей і значно доповнить харчову цінність хлібопродуктів, макаронних виробів тощо.

Враховуючи значний позитивний ефект вживання сої, не слід забувати і про появу в раціоні українських домогосподарств багатьох натуральних харчових добавок, зокрема, таких як клітковина і спіруліна. Остання є однією з рослин, що дає змогу людині зберегти здоров'я та подолати хвороби. Вона містить 60–70% білка, який потрібний людині для відновлення організму в разі будь-яких зовнішніх або внутрішніх порушень, а також є джерелом практично всіх вітамінів і мікроелементів, зокрема, вітаміну А, вітаміну В₁₂, заліза, цинку, срібла, марганцю, кальцію, магнію, калію, натрію, йоду, фосфору, селену. І, що найголовніше, ця рослина засвоюється людським організмом на 95%, а відтак, засвоюються всі корисні речовини, що містяться в ній. Тому спіруліну рекомендують вживати для поліпшення стану імунної системи, нормалізації роботи нервової, серцево-судинної систем, діяльності мозку, підшлункової залози, очищення організму, підвищення працездатності та загального життєвого тонусу, поліпшення зору, стану шкіри та волосся.

Але, крім натуральних харчових добавок, є хімічні добавки, що стали частиною повсякденного раціону нашого населення, а їх поява викликана, перш за все, виготовленням харчових продуктів у промислових масштабах. Кожна хімічна харчова добавка має свою назву та номер, що є однаковими для всього світу (табл. 5.3).

Серед найбільш поширених харчових добавок, в основному, використовуються консерванти для посилення смаку, аромату та кольору, які додають для того, щоб запобігти процесам гниття і бактеріального зараження. Широке застосування консерванту Е282, відомого як пропіонат кальцію, в приготуванні хлібних продуктів зберігає їх свіжість, але, поряд з цим, доведено і його шкідливий вплив на здоров'я людини — від мігрень до синдрому подразнення кишечника, депресії та хронічної втоми.

Табл. 5.3. Класифікація харчових добавок та їх вплив на здоров'я людини*

Класифікація харчових добавок		Шкідливі добавки та їх наслідки	
Е102-180	<u>Барвники.</u> Підсилюють і відновлюють колір продукту	Е103, Е105, Е121, Е123, Е125, Е126, Е130, Е131, Е142, Е152	Можуть спричинити злоякісні пухлини
		Е171-173	Можуть спричинити захворювання печінки та нирок
Е200-299	<u>Консерванти.</u> Підвищують термін зберігання продуктів, захищають від мікробів, грибків, бактеріофагів. Хімічні добавки для стерилізації та дезінфекції	Е210, Е211, Е213-Е217, Е240	Можуть спричинити злоякісні пухлини
		Е221-226	Можуть спричинити захворювання шлунково-кишкового тракту
		Е230-Е232, Е239	Алергени
Е300-399	<u>Антиоксиданти.</u> Захищають від окислення, наприклад, від згіркнення жирів та зміни кольору	Е330	Можуть спричинити злоякісні пухлини
		Е320-Е322, Е338-341	Можуть спричинити захворювання шлунково-кишкового тракту
		Е311-313	Алергени
		Е320-322	Можуть спричинити захворювання печінки та нирок
Е400-499	<u>Стабілізатори.</u> Зберігають задану консистенцію. <u>Згущувачі.</u> Підвищують в'язкість	Е447	Можуть спричинити злоякісні пухлини
		Е407, Е450, Е461-466	Можуть спричинити захворювання шлунково-кишкового тракту
Е500-599	<u>Емульгатори.</u> Утворюють однорідну суміш незмішуваних фаз, наприклад, води й олії	–	–
Е600-699	<u>Підсилювачі смаку й аромату</u>	–	–
Е900-999	<u>Піногасники.</u> Попереджують і знижують піноутворення	–	–

* За даними сайту www.greenparty.org.ua

У ході багатьох досліджень виявлено, що посилювачі кольору та аромату є ще більш шкідливими, ніж консерванти. Призначення цих добавок полягає в тому, щоб зробити несмачні харчові продукти більш привабливими, а також для зміни консистенції рідких продуктів. Відомий той факт, що близько 60 з цих добавок погіршують стан астматиків і не рекомендуються дітям (через відсутність перевірених даних щодо наслідків впливу на їх розвиток та поведінку).

Наявні у складі продуктів харчування різного роду добавки типу «E101-E999» (що навіть додаються до продуктів дитячого харчування) поки що є не генетично, а хімічно модифікованими. Крім того, майже все населення країни не знає, які продукти на вітчизняному ринку є генетично модифікованими, а які — ні. Навіть Міністерство охорони здоров'я України та Мінагрополітики України не мають інформації щодо частки спожитих в Україні продуктів, що містять генетично модифіковані організми, та джерел їх надходження. Тому не дивно, що люди починають дедалі більше хвилюватися про те, як ці добавки впливають на їхнє здоров'я, і шукають більш «здорові» та корисні продукти повсякденного харчування.

Ще однією інновацією у сфері споживання харчових продуктів є поява йогурту. Як відомо, йогурт — кисломолочний продукт, який виробляється з натурального молока шляхом його сквашування спеціальними культурами (болгарською паличкою, термофільним стрептококом). При цьому дуже важливим є те, щоб у готовому продукті ці культури були живими, а їх кількість протягом усього терміну реалізації продукту була невеликою (близько 107 колоній на грам).

Стосовно часу та місця виникнення йогурту думки розходяться: одні називають Іспанію за часів Відродження, інші — Болгарію кінця XIX ст. Навіть відомий російський учений І. І. Мечников вважав його засобом, що сприяє продовженню тривалості життя. На сьогодні близько 30% населення планети включають йогурт до свого раціону, і ця частка постійно збільшується. В Україні йогурт з'явився відносно недавно, але дуже швидко завоював прихильність широкого кола споживачів, отримав позитивні відгуки і рекомендації спеціалістів. Беззаперечним залишається той факт, що вживання йогурту позитивно впливає на роботу шлунково-кишкового тракту, покращує процес травлення та допомагає організму людини перетравлювати молочний вуглевод лактозу, а також є джерелом вітамінів, кальцію та інших мінеральних речовин.

Ефективне вирішення проблем подолання білкового голоду і забезпечення населення необхідною кількістю повноцінного харчового біл-

ка реально можливе при проведенні широкомасштабних комплексних досліджень впливу сої і продуктів її переробки на здоров'я населення та впровадження в життя отриманих позитивних результатів, що пов'язано з рядом труднощів, серед яких вагомими є культурні та традиційні уподобання. Так, серед багатьох українців поширена думка щодо небезпечності та некорисності заміни м'ясних і молочних продуктів соєвими, хоча епідеміологічні та клінічні дослідження щодо властивостей соєвих бобів, їх поживних якостей і навіть терапевтичного ефекту, що проводилися впродовж ста років у багатьох країнах світу, жодного разу не підтвердили їх шкідливість для здоров'я людини.

Дуже поширена, особливо в останнє десятиліття, мережа різноманітних недержавних закладів харчування допомагає в забезпеченні українців гарячими стравами. Споживання продукції у закладах швидкого харчування, поряд з перевагами, також має ряд негативних рис, зокрема, переважна більшість страв виробляється з напівфабрикатів, що дає змогу швидко приготувати гарячу їжу, а для отримання недорогих продуктів та довгострокового їх зберігання виробники використовують різного роду хімічні добавки. Основними поживними елементами при вживанні в їжу таких продуктів харчування є значна кількість жирів і вуглеводів, поряд з мізерним вмістом білків, що не відповідає раціональним нормам і порушує баланс поживних речовин в організмі людини. Крім того, неодноразово було доведено, що постійне споживання їжі з закладів швидкого харчування негативно впливає на здоров'я людини, зокрема, харчування «на ходу» призводить до виникнення проблем шлунково-кишкового тракту, порушень обміну речовин в організмі, ожиріння тощо.

Поряд з надмірною енергетичною цінністю добового раціону, дефіцитом у ньому білків, вуглеводів, вітамінів і мікроелементів, надмірною кількістю жирів, нераціональністю та незбалансованістю харчування для українців гострою є проблема непоінформованості не лише щодо енергетичної цінності продукту, вмісту в ньому корисних елементів, а й щодо шкідливих для здоров'я речовин. Низький рівень життя, який визначається низькою платоспроможністю щодо придбання якісної продукції, обумовлює споживання в їжу більш дешевих і не завжди якісних продуктів, бо вигляд і аромат не завжди свідчать про якість і натуральність продукту, який може містити штучні харчові добавки — консерванти, розпушувачі, барвники, ароматизатори тощо¹⁵. Українці,

¹⁵ Як зазначалося вище, їх наявність у продукті позначається на упаковці кодом «Е» з відповідною цифрою.

на відміну від споживачів розвинених країн, де рівень культури харчування і дотримання здорового способу життя є загальнопоширеним явищем, не мають звички цікавитися вмістом придбаного товару, вибір визначається переважно яскравою рекламою та/або ціною. При цьому вони вимушені майже «сліпо» довіряти виробникові (здебільшого, через відсутність на упаковці необхідної, доступної та достовірної інформації). Усе це становить безпосередню загрозу для здоров'я населення України.

Інформація про товар повинна не лише міститися на упаковці, а й бути доступною розумінню кожної людини. Разом з тим наявність відомостей щодо вмісту шкідливих для здоров'я речовин і протипоказання щодо використання даного товару, наприклад, через маркування харчових продуктів затвердженими специфічними символами, якими позначають дієтичні, профілактичні, оздоровчі харчові продукти, біологічно активні харчові добавки, дитяче харчування, харчування для спортсменів тощо, та застереження вживання харчового продукту певними категоріями (групами) населення (діти, вагітні, люди похилого віку, спортсмени, хворі тощо) не є широковідомими серед населення. Крім того, така інформація трапляється дуже рідко, саме тому доцільно було б для використання у маркуванні харчових продуктів специфічних символів популяризувати вже існуючі та розробити нові позначки щодо якості товарів, їх призначення для певних категорій та про особливості їх складових компонентів.

На жаль, відсутність даних щодо вмісту речовин у продуктах харчування дозволяє лише поверхово проаналізувати якість спожитих продуктів та оцінити їх вплив на життєдіяльність людини. Втім, останнім часом держава спрямовує свої зусилля на поширення культури харчування серед населення і посилення контролю за якістю споживчих товарів, що передбачено законодавчими та нормативно-правовими актами, зокрема Законом України «Про захист прав споживачів» № 1023-ХІІ від 12.05.1991 (остання редакція від 01.12.2005), Законом України «Про якість та безпеку харчових продуктів і продовольчої сировини» № 771/97-вр від 23.12.97 (остання редакція 16.12.2004), Розпорядженням Кабінету Міністрів України «Про затвердження Концепції поліпшення продовольчого забезпечення та якості харчування» № 332-р від 26.05.2004.

Законодавчі органи влади нині більше уваги стали приділяти якісним характеристикам продуктів харчування. Так, Міністерство охорони здоров'я України розробило інструкцію щодо застосування та маркування спеціальних харчових продуктів (харчових продуктів для

спеціального дієтичного споживання), що знайшла відображення в наказі «Про державну реєстрацію спеціальних харчових продуктів (харчових продуктів для спеціального дієтичного харчування)» № 546 від 08.08.2006.

Також упродовж останніх кількох років відбувається доопрацювання проекту Закону України «Про продовольчу безпеку»¹⁶, що дасть змогу визначити правові, економічні й організаційні основи діяльності держави, спрямованої на захист національних інтересів, і гарантуватиме в Україні продовольчу безпеку особи, суспільства та держави від зовнішніх і внутрішніх загроз і встановить відповідальність держави за належний рівень харчування населення. Основні загрози продовольчій безпеці полягають насамперед у зростанні споживчих цін на продовольчі товари більш швидкими темпами, ніж доходи переважної більшості населення, недостатньому контролю з боку держави за ввезенням в Україну екологічно небезпечних технологій, речовин, матеріалів і генетично модифікованих організмів, а також недостатньому запобіганню медично та екологічно необґрунтованого використання генетично модифікованих організмів і продуктів харчування, вироблених з їх застосуванням.

Генетично модифіковані організми¹⁷ (далі — ГМО) з'явилися наприкінці 80-х рр. минулого століття як відповідна реакція науковців Заходу на пошук шляхів подолання такої глобальної проблеми, як дефіцит продуктів харчування і загроза голоду. В результаті проведених експериментів і досліджень картопля містить гени земляної бактерії, яка «вбиває» колорадського жука, стійка до засух пшениця — ген скорпіона, помідори містять гени північноамериканської морської камбали, кукурудза, соя та полуниця — гени бактерій тощо¹⁸.

За останнє десятиліття площа, засіяна трансгенами, збільшилася на планеті у 40 разів: якщо у 1996 році площі під вирощування ГМО склали приблизно 2,8 млн. га, то нині фахівці називають цифру понад 85 млн. га¹⁹. В Україні офіційно жоден сорт ГМ-рослин у комерційних цілях

¹⁶ Продовольча безпека України (або продовольча безпека) — захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства та держави, за якої держава гарантує фізичну й економічну доступність та якість життєво важливих продуктів харчування населенню згідно з науково обґрунтованими наборами продуктів харчування, підтримує стабільність продовольчого забезпечення населення і забезпечує продовольчу незалежність.

¹⁷ Генетично модифікований організм має в собі нову, неприродну комбінацію генетичного матеріалу, переміщеного завдяки генній інженерії.

¹⁸ <http://www.pravda.com.ua/news/2005/10/11/34349.htm>

¹⁹ <http://www.ecoleague.net>

не вирощується, а дослідження деяких генно-модифікованих сортів були припинені у 1999 р. через можливість їх негативного впливу на здоров'я людини і довкілля, що стає однією з найбільших загроз сучасності.

В Україні майже відсутня інформація про генетично модифіковані продукти, хоча представники міжнародних організацій, які протидіють неконтрольованому розповсюдженню ГМО, заявляють, що українські ринки вже насичені генно-модифікованою продукцією, але етикетки на продуктах харчування не вказують на те, що людина споживає щось модифіковане. Проте в країнах Європи, Росії (з 1 липня 2007 р.), Японії та інших країнах продукцію з вмістом ГМО обов'язково маркують: у ЄС відповідні позначки на етикетці робляться вже тоді, коли вміст ГМО у продукті складає 0,9%. Слід підкреслити, що міністри сільського господарства 27 країн-членів ЄС 12 червня 2007 р. в Люксембурзі прийняли нову директиву ЄС про біопродукти, що вступить в дію з 2009 р., згідно з якою продукт під маркою «біо» буде вважатися таким, якщо міститиме не менше 95% біологічних інгредієнтів, замість 70% на сьогоднішній день. Навпаки, найбільші експортери ГМО Канада і США не роблять відповідних позначок на продуктах харчування, оскільки відсутня підтверджена обґрунтована інформація про їх шкідливість.

Очевидним є той факт, що запровадження обов'язкового маркування ГМО-продуктів може бути не вигідним їх виробникам через нездатність конкурувати з натуральними продуктами. Так, уже сьогодні в Євросоюзі є значний попит на органічно чисту їжу, який спричинив розвиток програм з її вирощування в Угорщині, Польщі та Чехії.

Нині є дві протилежні думки щодо споживання генетично модифікованих продуктів харчування та їх впливу на здоров'я і життєдіяльність людини:

з одного боку, вони вирощені без вживання отруйних хімікатів, шкідливість яких доведена, а відтак з цієї точки зору є «екологічно чистішими». З другого боку, людина, по суті, споживає модифікований не природним способом організм, і наслідки споживання таких продуктів, можливо, проявляться лише через десятки років. Поки що вченими неодноразово і беззаперечно доведено лише те, що генно-модифіковані продукти викликають різного роду алергії.

В Україні, згідно зі статтею 50 Конституції²⁰, громадянин має пра-

²⁰ Кожен має право на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди. Кожному гарантується право вільного доступу до інформації про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту, а також право на її поширення. Така інформація ніким не може бути утаємнена.

во на отримання правдивої інформації, але українське законодавство, наслідуючи приклад США і Канади, ігнорує питання щодо маркування продуктів харчування з ГМО попри те, що у 2002 р. Україна ратифікувала «Картахенський протокол про біобезпеку» (набув чинності у вересні 2003-го). Закон України «Про захист прав споживачів» також має норму щодо інформування споживача з приводу технології отримання харчових продуктів, зокрема й біотехнологічної, а в Законі «Про безпечність і якість харчових продуктів» № 2809-15 від 06.09.2005 йдеться, що виробник повинен уміщувати на етикетці дані про те, що продукт містить ГМО, в разі, якщо його використання передбачене технологією. Втім, у національному законодавстві дотепер немає жодних механізмів регулювання цього питання та жодної відповідальності виробника або продавця харчових продуктів за порушення цих вимог.

Багато громадських екологічних організацій, метою діяльності яких є забезпечення для кожної людини права на гідне життя в екологічно безпечному середовищі, а також поліпшення екологічної ситуації в державі, формування нового природоохоронного менталітету, підвищення рівня екологічної освіти та культури громадян, дуже стурбовані цією ситуацією. Так, упродовж 2006–2007 рр. Всеукраїнська екологічна ліга здійснює кампанію громадського лобіювання державних рішень з питань біобезпеки в Україні.

Нині в нашій державі поводження з ГМО регулюється лише постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження Тимчасового порядку ввезення, державного випробування, реєстрації та використання трансгенних сортів рослин в Україні», прийнятою ще в 1998 р. Серед представлених на розгляд Кабінету Міністрів України пропозицій з питань підготовки проекту Постанови «Про забезпечення контролю за наявністю генетично модифікованих організмів і мікроорганізмів у продукції рослинного та тваринного походження», в ході консультативної наради, проведеної 26 червня 2007 р., була знята пропозиція щодо обов'язкового маркування продуктів харчування, що містять чи можуть містити генетично модифіковані організми або мікроорганізми.

Значним, але недостатнім кроком у забезпеченні харчової безпеки населення України є прийняття Верховною Радою Закону України «Про державну систему біобезпеки при створенні, випробуванні, транспортуванні та використанні генетично модифікованих організмів» № 1103-V від 31.05.2007, що регулює відносини між органами виконавчої влади, виробниками і споживачами генетично модифіко-

ваних організмів та продукції, виробленої за технологіями, які передбачають їх розробку та використання в Україні з забезпеченням біологічної і генетичної безпеки.

Прийнятий Закон вийшов достатньо загальним і тому містить багато питань, що потребують врегулювання. Головним недоліком цього закону є відсутність визначення органу, що є відповідальним за реалізацію політики безпеки у цій сфері, до того ж було проігноровано його обов'язкове громадське обговорення, передбачене статтею 23 Картахенського протоколу, де йдеться про інформування громадськості та її участь у питаннях, що стосуються використання ГМО.

210

Таким чином, забезпечення населення якісними, екологічно чистими й економічно доступними продуктами харчування з метою підтримання активного здорового життя є основними завданнями національної соціально-економічної політики. Тому, враховуючи вищевикладене, необхідно забезпечити: 1) перегляд норм і контроль за якістю продуктів харчування; 2) введення обов'язкового маркування продуктів із генетично-модифікованими складовими (і необмежене маркування лише дієтичної продукції); 3) створення мережі спеціальних акредитованих лабораторій при Міністерстві охорони здоров'я України для визначення наявності ГМО у складі продукції рослинного і тваринного походження; 4) розробку та затвердження стандартів щодо методів визначення генетично-модифікованих продуктів.

Інноваційні технології у сфері забезпечення населення продуктами харчування мають принципово важливе значення, оскільки дають змогу вирішити проблему якісного та збалансованого харчування для верств населення з низькими доходами. Проте технології майбутнього подекуди виходять за межі можливості передбачення негативних ефектів, що спонукає населення уважніше ставитися до складу вживаних інноваційних продуктів, а державні установи — ефективно виконувати контрольну та пропагандистсько-роз'яснювальну функцію.

5.2. Забезпеченість домогосподарств інноваційними товарами тривалого користування

Інновації з освоєння нових видів товарів тривалого користування виникають у результаті застосування новітніх технологій, сировини й матеріалів для їх виготовлення, що дає змогу зробити їх більш функціональними та/або економічними. Найважливішою ознакою інновації в товарах тривалого користування повинна виступати новизна їх «споживчих» властивостей. Більшість невдач із виведенням іннова-

цій на ринок побутових товарів пояснюється тим, що вони виникають на базі нових знань, а не потреб, тоді як покупцям потрібні не новий товар, а насамперед нові вигоди.

Світова економіка у своєму розвитку проходить через певні стадії, або життєві цикли: сільськогосподарський період, індустріальний уклад і постіндустріальний період. Останні два десятиліття XX ст. були відзначені становленням новітньої глобальної технологічної системи. На зміну індустріальному укладу світової економіки прийшов період науки, або знань, із властивими йому певними особливостями, що суттєво відобразилися у сучасних товарах тривалого користування.

Цей процес характеризують не лише як перехід від індустріальної й постіндустріальної економіки XIX і XX ст. до економіки, заснованої на знаннях (цей тип економіки іноді також називають науковим, інноваційним або високими технологіями), а й як домінуючий у XXI ст. В індустріальній економіці вдосконалення продукції досягається за рахунок додавання нових знань до природних ресурсів, устаткування, праці. Натомість в інноваційному типі економіки цей розвиток забезпечується через застосування нових знань до наявних знань. Зокрема, щоб створити перший персональний комп'ютер, потрібно було з'єднати комплекс ключових наукових відкриттів: двійкову систему, математичну логіку, перфокарти, принципи зворотного зв'язку й програмного забезпечення.

211

Швидкість заміни устаткування, розробки й використання нових технологій у виробництві товарів тривалого користування набуває стрімкого характеру і загострює конкуренцію. Сьогодні фірми відстежують появу нових наукових розробок ще на етапі проведення фундаментальних досліджень і прагнуть першими одержати позитивні результати у своє розпорядження. В результаті такої науково-технічної гонки на ринку щоразу з'являються все нові й більш технологічні товари тривалого користування.

Розширення асортименту споживчого ринку товарів тривалого користування обчислюється сотнями й навіть тисячами позицій. Це і побутова техніка, що використовується для полегшення побутової праці, і сучасні засоби зв'язку, завдяки яким значна частка людей має можливість спілкуватися там, де немає стаціонарних засобів зв'язку, і сучасний автотранспорт, більш економічний і безпечний у використанні. Саме завдяки цьому значний перелік товарів тривалого користування став доступним і бажаним для населення. Наприклад, якщо у 80-х рр. XX ст. посудомийні машини та морозильні камери мали лише промислове призначення, то вже на початку XXI ст. ця побутова техніка з'явилась у широкому асортименті в побуті населення.

Тобто технічний прогрес не стоїть на місці, на ринку відбувається постійне вдосконалення існуючих і поява нових товарів, в яких використовуються новітні технології. Товарні ряди швидко розширюються. Так, якщо перші кондиціонери працювали лише на охолодження повітря, мали великі розміри і були досить шумними, то сьогодні більшість найсучасніших кондиціонерів і кліматичних систем оснащені гіпоалергенною системою, можливістю нагрівати та охолоджувати повітря при необхідності, а також зволожувати його, мають антибактеріальне покриття, що дає змогу не лише створювати необхідний мікроклімат у приміщенні, а й уникати потрапляння у приміщення шкідливих речовин ззовні.

212

Інший приклад сучасної інновації — навігаційна система GPS. Дана система за допомогою мобільного телефону та супутникового зв'язку, дає змогу за необхідності, визначати місцезнаходження та обирати оптимальний маршрут. Одним з найяскравіших прикладів вдосконалення застосованих інновацій є створення Інтернету. Впродовж останніх кількох років стрімко зростає кількість підключень користувачів до мережі Інтернет. Згідно з даними видання Міжнародного союзу телекомунікацій Telecommunication Indicators Update (США), до мережі підключено понад 407 мільйонів комп'ютерів у 214 країнах. За допомогою WEB-технологій користувачі можуть переглядати зображення, слухати аудіофайли й навіть дивитися відеофільми.

Інтернет надає майже безмежні можливості для вільного обміну ідеями, даними досліджень та іншою інформацією. Майбутнє мережі Інтернет пов'язане з розробкою і впровадженням інновацій з метою створення стабільної інфраструктури, що зробить комп'ютерну мережу більш надійною, доступною й простою для користувача, наблизивши її до таких комунальних послуг, як електро-, тепло- і водопостачання, телефонний зв'язок тощо.

В Україні користуються послугами Інтернету лише 1,3% населення, з них менше половини (45%) роблять це щодня. Із загальної кількості користувачів 76% мають Інтернет удома. Більше третини становить населення, яке користується Інтернетом удома виключно для навчання, понад 21% — для відправлення (отримання) електронної пошти, близько 18% — для отримання інформації щодо товарів і послуг, стільки ж — для розваги (ігри, музика тощо).

З економічного погляду важливими є не стільки можливості нових технологій, скільки час і кошти, що витрачаються на їх розробку. Так, від винаходу стаціонарного телефону до розробки мобільного телефону пройшло близько ста років, тоді як на початку ХХІ ст. на розроб-

ку і виготовлення робота (андроїда) японські конструктори витратили лише кілька років.

У цілому саме в ХХ ст. відбулися найбільш значущі науково-технічні зміни не лише у виробництві, а й у зростанні доступності товарів тривалого користування. Сьогодні технологічні інновації, що використовуються при виготовленні сучасних товарів тривалого користування, виникають так швидко, що часто підприємства-виробники не встигають вчасно впроваджувати ці технології.

Так, наприкінці 2000 р. дві галузі високих технологій охопила криза. Від надвиробництва постраждали виробники персональних комп'ютерів і сотових телефонів. Основною причиною невдач стало те, що споживачам набридає купувати з року в рік одне й те саме. Ситуацією скористалися виробники кишенькових персональних комп'ютерів (КПК). Світовий обсяг випуску цих мініатюрних пристроїв зріс у 2000 р. порівняно з 1999 р. майже у три рази та склав 3,5 млрд. дол. США. Нині КПК прагне об'єднання з мобільним телефоном (поява комунікаторів). Нові моделі мініатюрних «електронних секретарів» з'являються в середньому раз на три місяці. Цей приклад характеризує сьогоднішню реальність, сформовану розвитком нових технологій, що призвела до трансформації звичних основ в економіці. Інновації в товарах тривалого користування, що зараз виникають, несуть у собі величезні можливості не лише для задоволення особистих потреб, а й для сфери освіти, здоров'я, бізнесу, засобів комунікації та суспільства в цілому.

213

Що стосується стану інноваційної діяльності в Україні, то тут ситуація доволі неоднозначна: українська економіка характеризується значним науково-технічним потенціалом і водночас — низьким результативним показником упроваджувальної активності.

Розробку та освоєння інновацій здійснюють лише 5% промислових підприємств. Для порівняння, у США в середньому — близько 30%. Наприкінці 80-х рр. у колишньому СРСР інноваційно активні підприємства становили близько 60–70%. Отже, у нашій країні рівень інноваційної активності вкрай низький. Найбільш інноваційно активними країнами сьогодні вважаються Японія, США, Німеччина, Фінляндія. Нині значну частину ринку товарів тривалого користування займають китайські товари, які не лише виготовлені в Китаї, а й розроблені китайськими спеціалістами. Можна стверджувати, що завдяки впровадженню інноваційних технологій у виробництво товарів тривалого користування та засобів зв'язку відбувається стрімке економічне зростання в Китаї.

Впровадження нових технологій у виробництво товарів тривалого користування потребує певних, подекуди значних, матеріальних затрат, що відображається у вартості нового товару. Через це не всі верстви населення мають можливість задовольнити свої потреби у тому чи іншому найсучаснішому товарі тривалого користування. Незважаючи на стрімкий розвиток ринку цих товарів, певні групи населення недостатньо забезпечені інноваційними товарами. На сьогодні саме така проблема існує в Україні. Через відсутність вітчизняного виробництва інноваційних товарів тривалого користування (комп'ютер, кондиціонер, супутникова антена, мобільний телефон тощо) рівень забезпеченості населення цими товарами вкрай низький (табл. 5.4). Так, лише 11,5% домогосподарств країни мають у себе комп'ютер, тоді як, наприклад, в Росії у 2003 р. цей показник становив 24%, мікрохвильовими печами було забезпечено дещо більше 14% домогосподарств, супутниковими антенами — майже 3%, а мобільними телефонами — менше половини домогосподарств країни.

Табл. 5.4. Частка домогосподарств України, що мають сучасні товари тривалого користування, %*

Перелік товарів	2000	2006
Відеокамера	0,5	2,6
Програвачі CD-дисків	-	11,9
Мікрохвильова піч	1,4	14,3
Посудомийна машина	-	0,1
Кондиціонер	0,2	0,9
Комп'ютер	1,4	11,5
Супутникова антена	0,3	2,8
Мобільний телефон	-	48,8

** Розраховано за даними обстеження умов життя домогосподарств 2000 та 2006 рр.*

Незважаючи на такий низький рівень забезпеченості домогосподарств інноваційними товарами тривалого користування, впродовж 2000–2006 рр. у цілому в країні підвищився рівень забезпеченості інноваційними товарами. Так, частка домогосподарств, що мають мікрохвильову піч, комп'ютер або супутникову антену зросла у середньому в десять разів.

Є також залежність між забезпеченістю домогосподарств інноваційними товарами тривалого користування та типом населеного пункту, в якому знаходиться домогосподарство. Показники наявності тради-

ційних товарів тривалого вжитку в сільській місцевості значно нижчі за показники у містах,

а рівень забезпеченості інноваційними товарами тривалого користування міських домогосподарств істотно перевищує показники по сільській місцевості (рис. 5.2). До того ж позитивні зміни, що відбувалися протягом останніх п'яти років, мають більш виражений характер саме у містах.

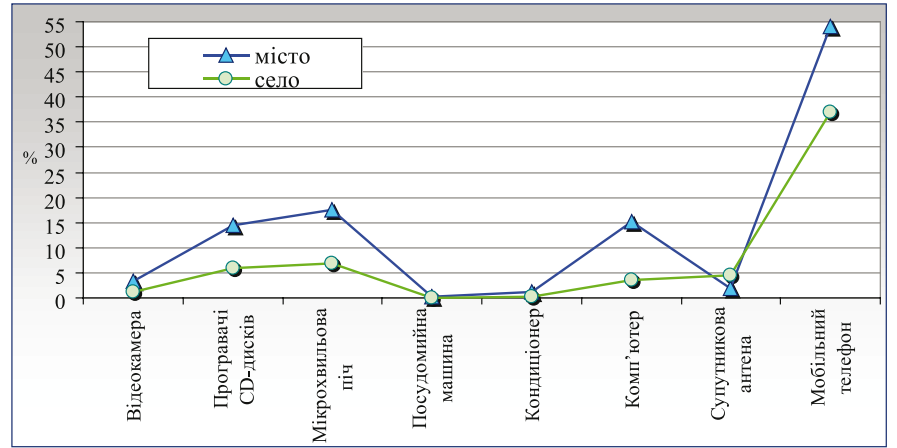

Рис. 5.2. Частка домогосподарств, забезпечених інноваційними товарами тривалого користування, залежно від місця проживання у 2006 р., %

У 2006 р. майже 18% міських домогосподарств мали мікрохвильові печі та понад 14% — програвачі CD-дисків, що більше, ніж удвічі перевищує показники по сільській місцевості, більше половини домогосподарств у містах мають у користуванні мобільні телефони, тоді як у селі цей показник становить 37%. Хоча саме для сільської місцевості важливо мати хоча б один мобільний телефон у домогосподарстві, оскільки більшість сільських населених пунктів України не мають стаціонарного телефонного зв'язку. Шоста частина міських домогосподарств мають комп'ютер, що в чотири рази більше, ніж у сільській місцевості.

Усі без винятку інноваційні товари тривалого користування, наявні у домогосподарствах країни, імпортного виробництва. Оскільки ці товари в широкому асортименті представлені на ринку, то більшість їх були куплені новими. Виняток становлять лише мобільні телефони, серед яких майже 6% придбано тих, що були у користуванні. Традицію купувати нові товари можна пояснити тим, що на ринку товарів тривалого користування значного поширення набула практика продажу

в кредит. Завдяки цьому у значної частки населення країни з'явилась можливість купувати саме нові інноваційні товари тривалого вжитку.

Крім стану, в якому був куплений той чи інший товар тривалого користування, велике значення має також і термін використання цього товару домогосподарством. Оскільки більшість інноваційних товарів тривалого користування з'явилися на українському ринку в останні десять років, а деякі — менше ніж п'ять років тому, то термін їх використання в основному невеликий, тому їх можна вважати надійними і відносно сучасними.

Таким чином, інноваційні технології у сфері виробництва товарів тривалого користування надійно ввійшли в наше повсякденне життя. Незважаючи на утримання доволі низького рівня життя в Україні, населення намагається не відставати від новітніх технологій в оснащенні своєї оселі. Сьогодні для українців забезпеченість сучасними товарами тривалого користування стає чи не найбільш пріоритетним напрямом витрачання коштів після здійснення обов'язкових витрат. До того ж інноваційні товари стали не ознакою виняткової заможності, а традиційною щоденною потребою людей різних соціальних і майнових груп.

5.3. Поширеність інноваційних споживчих послуг

Починаючи з 80-х рр. минулого століття, поряд зі швидким розвитком новітніх технологій і появою різноманітної техніки, стрімко розвивається сфера послуг, де з'явилося безліч нових видів послуг разом з якісним перетворенням уже існуючих.

В Україні в останні десять років значного поширення набули мережі супермаркетів, де можна придбати не тільки продукти харчування, а й побутову техніку, посуд, білизну, товари для відпочинку, побутову хімію, канцелярські товари, косметику тощо. Вагомим недоліком при цьому є психологічний вплив на споживача й опосередковане нав'язування йому певних товарів через обмеження вибору наявним у магазині асортиментом і виробниками, а також вплив на вибір покупця через ціну та якість товару.

Позитивним ефектом при користуванні послугами мережі супермаркетів є значна економія часу: по-перше, через їх велику кількість і поширеність, по-друге, закупка необхідних для дому товарів не стає щоденним клопотом, а є запланованим заходом, по-третє, необхідні товари можна придбати в одному місці, не витрачаючи час на їх пошук в інших магазинах. Також до переваг можна віднести кращий санітарно-епідеміологічний контроль як за товарами, так і за умовами

їх зберігання, терміном придатності та відповідності встановленим нормам.

Ще однією вагомою перевагою користування послугами супермаркетів є надання ними дисконтних знижок²¹, що також можна розглядати як окрему інновацію для України. Система знижок перестала бути привілеєм обраних і ввійшла у повсякденне користування багатьох українців. Узагалі, історія міжнародних дисконтних систем налічує близько століття, а українському дисконту всього десять років. Та незважаючи на це, український «ринок знижок» нині є достатньо розвинутим і досить різноманітним.

Англійське слово «discount» означає «знижка», і власник дисконтної картки отримує певні пільги при купівлі товарів і послуг. Система знижок діє з давніх часів, простежити її історичний розвиток і момент першого застосування цього інструменту на практиці досить складно, але однозначним є той факт, що зробити бізнесом бажання споживача зекономити вперше вдалося американцям. Дисконтні системи з'явилися у США в 1930-х рр. як один із шляхів розвитку бізнесу та новий інструмент стимулювання збуту продукції. На сьогодні у світі існує безліч дисконтних систем, що дозволяють користуватися знижками як у всіх країнах світу, так і в конкретному магазині.

Дисконтні системи, створені з метою збільшення кількості клієнтів, використовують цілком природне бажання клієнтів економити, надають можливість купувати товари (роботи, послуги) зі знижкою. Так, залежно від виду дисконтної картки споживачу вдається економити до 30% вартості товарів (робіт, послуг), які вони купують (наприклад, у США середньостатистичний власник дисконтної картки економить більше 1 000 дол. на рік).

В Україні дисконтні картки найчастіше практикують мережі магазинів побутової техніки, електроніки і будматеріалів, а також продуктові магазини. Перший досвід впровадження вітчизняними мережами магазинів передплачених дисконтних карток (насамперед розрахованих на заможних клієнтів) показав, що вони здебільшого не виправдали сподівань, оскільки споживачі не схильні платити наперед (за саму картку), а потім повертати свої гроші у вигляді знижки. Перші українські дисконтні системи виявилися нежиттєздатними саме через високу ціну картки: картка, що давала право знижок у кількох магазинах, кош-

²¹ Всесвітній досвід залучення постійних клієнтів за допомогою дисконтних знижок дає значний економічний ефект самому закладу, що їх застосовує. Існує навіть емпіричний закон 30/70, згідно з яким 30% постійних клієнтів забезпечують компанії 70% прибутку. Але система знижок, безумовно, прив'язує і стимулює покупця.

тувала 100–200 дол. США, оскільки магазини, що їх надавали фактично «закладали» суму знижки у ціну товару, відтак їхні товарні пропозиції були відчутно дорожчими, ніж у «безкарткових» конкурентів.

Сьогодні в Україні, крім супермаркетів, є величезна кількість ресторанів, сервісних пунктів, що використовують власні методи залучення постійної клієнтури, і де, поряд з можливістю купувати товар зі знижкою (за дисконтною картою), існують бонусні системи лояльності. Саме бонусні системи лояльності можуть стати для покупця значним стимулом купувати лише в тому магазині, чию дисконтну картку він придбав, а наявність знижки однозначно стимулює покупця, який за для її збільшення робить відповідно більше покупок.

218

Добре розвинута в Україні система заохочення (включаючи дисконти, бонуси тощо), спрямована на певну категорію споживачів, використовується також в розвинутій мережі закладів швидкого харчування.

Наявність широкої мережі закладів швидкого харчування не можна розглядати як цілком інноваційну, оскільки багато з них виникли на базі системи громадського харчування, що існувала за радянських часів, і були лише модернізовані та якісно вдосконалені. Безперечною перевагою даної інноваційної послуги є можливість пересічного українця вживати в їжу за своїм смаком гарячі та свіжі страви за досить короткий час і відповідно до своїх фінансових можливостей. Так, упродовж 2006 р., за самооцінкою домогосподарств, поза домівкою харчувалося 49,4% населення, частка якого порівняно з 2000 роком зростала на 10,5%. Також збільшилася частка домогосподарств, члени яких постійно харчувалися гарячими стравами. Ще однією інноваційною послугою у сфері харчування є обслуговування конференцій, банкетів, фуршетів, харчування туристичних груп, а також замовлення через Інтернет та за допомогою телефону піци, обідів в офіс та інших продуктів харчування.

Комп'ютеризація сфери послуг стала відповіддю на вимоги сучасності й обумовила виникнення найбільшої та найважливішої інновації, що є характерною не тільки для України, а й для всього світу — появи мережі Інтернет, яка дала змогу надавати й отримувати безліч послуг «не виходячи з дому». Так, поява комп'ютера і можливість користування Інтернетом опосередковано вплинули на те, що значна кількість українських домогосподарств стала менше витратити коштів на придбання книг, газет, періодики та інших друкованих видань, оскільки більшість необхідної інформації можна отримати саме користуючись Інтернетом.

Крім можливості якнайшвидше і з мінімумом зусиль отримати пот-

рібну інформацію, мережа Інтернет забезпечує легітимний і відносно дешевий доступ до популярних аудіо- та відеоматеріалів, що також впливає на зменшення витрат на культурне дозвілля.

Користування послугами Інтернет дозволяє не тільки купувати будь-який товар або сплачувати за послуги, а й спілкуватись або навіть навчатись чи працювати. Так, у багатьох навчальних закладах з'явилася нова послуга — надання дистанційної освіти. Дистанційна освіта (ДО), як і будь-який новий напрям ІТ²² у провідних країнах світу вже давно широко використовується, але в Україні вона все ще перебуває, в основному, на стадії експериментів. ДО, на думку фахівців, є природною та більш досконалою формою екстернатного, заочного, кореспондентського та інших подібних різновидів освіти, а її поява зумовлена сьогоденними освітніми тенденціями, коли значна кількість людей бажає здобути сучасну вищу освіту за якнайменших витрат часу.

219

Значною перевагою ДО є не тільки можливість навчатися для тих, хто не в змозі оплатити стаціонарне навчання, а й здобути освіту без відвідування навчального закладу для окремих категорій населення (людей з обмеженими можливостями, похилого віку тощо) а також, наприклад, при перекваліфікації, підвищенні кваліфікації спеціалістів без відриву від виробництва. До переваг ДО можна також віднести можливість користуватися її послугами у зручний час, поєднуючи ДО з виконанням основних обов'язків, і залучити до процесу навчання більше студентів з регіонів.

Поряд із дистанційним навчанням з'явилася також і дистанційна зайнятість, що, зокрема, дає змогу працевлаштуватися людям з обмеженими можливостями. Найбільш прийнятним для таких людей видом роботи може бути «телеробота» або «віддалена зайнятість» (фріланс). Наприклад, у Великобританії такий вид зайнятості є популярним і вже нині налічується близько 3,1 млн. людей, які працюють, не виходячи з дому²³.

На сьогодні ринок телероботи потребує таких спеціалістів:

- робота для ІТ-спеціалістів (дизайнерів, програмістів, seo-спеціалістів, працівників зі збору інформації та статистичних даних, набірників тексту на ПК тощо);

²² Інформаційні технології (англ. Information technology, ІТ) – широкий клас дисциплін та областей діяльності, що належать до технологій управління та обробки даних обчислювальною технікою. Звичайно під ІТ розуміють комп'ютерні технології, пов'язані з використанням комп'ютерів і програмного забезпечення для зберігання, захисту, обробки, передачі й отримання інформації.

²³ www.hr-zone.net

- робота для редакторів та укладачів текстів, журналів, перекладачів;
- робота для консультантів у різних областях і сферах бізнесу (фінанси, маркетинг, менеджмент, здоров'я, спорт, інформаційні технології);
- робота в Інтернеті для спеціалістів і робота на ПК (дизайнерів, консультантів тощо).

Але для ефективності дистанційної роботи необхідно, щоб вона була чітко регламентована з боку роботодавця. Слід підкреслити, що за можливості людини працювати вдома може виникнути «дисбаланс» між роботою та дозвіллям, а також психологічний дискомфорт, що впливає і на якість роботи, і на взаємовідносини вдома. Для людей з обмеженими можливостями, навпаки, є позитивні сторони у дистанційному залученні до праці: по-перше, людина може підвищити свій рівень життя, отримавши додатковий дохід, по-друге, у процесі праці виникає повсякденна взаємодія та спілкування з іншими людьми, що не дає людині відчувати себе соціально ізольованою.

Зміна життєвих пріоритетів поставила на перше місце кар'єру як для чоловіків, так і для жінок, що зумовило збільшення кількості годин, які вони проводять на роботі, і, відповідно, зменшення часу для дому. Такі тенденції сприяли розвитку мережі закладів, що надають послуги з прибирання, догляду за дитиною, приготування їжі тощо (тобто це послуги домашньої прислуги, надані як персоналом агентств, так і самозайнятими особами), а також підвищенню якості наданих послуг та їх урізноманітненню. Протягом 2006 р. споживачами послуг домашньої прислуги було 1,4% населення України, тоді як у 2002 р. їх було лише 0,9%.

Одним з наслідків цього стала поява досить чисельної групи населення (не тільки за достатністю коштів, а й за часом), яка може дозволити собі, переклавши виконання хатньої роботи на спеціалістів, виділити час для користування послугами перукарень та інших закладів з особистого догляду, зокрема, такими, як солярії, спра-салони, масажні кабінети, спортивні клуби тощо.

Україна в останнє десятиліття зробила значний крок у напрямі розвитку банківських послуг, що дають можливість не тільки отримувати пенсію чи заробітну плату на особистий рахунок, проводити безготівкову оплату товарів або послуг, а й отримувати кредит і купувати необхідні товари, оплачувати комунальні або інші послуги, переказувати гроші. Так, зокрема, за останні 5 років серед українців значної популярності набула така банківська послуга, як споживчі кредити, або кредити на придбання споживчих товарів (від придбання побутової техніки до купівлі нерухомості, від плати за навчання, лікування до оплати подорожей, весілля тощо).

Також за умов пропаганди здорового способу життя і швидкого щоденного ритму, який постійно вимагає стабільного психічного та фізичного здоров'я, українські домогосподарства більше уваги стали приділяти культурному дозвіллю. Намітилися тенденції до якісно нового відродження мережі курортно- та спортивно-оздоровчих закладів відпочинку, що існувала за радянських часів, унаслідок зростання попиту на такі послуги, про що свідчить збільшення в середньому по Україні витрат на послуги спорту та відпочинку (особливо серед молоді), а також поява значної кількості туристичних агентств. Також з'являються і принципово нові туристичні послуги, наприклад, зелений туризм.

Зелений туризм в Україні став популярним видом відпочинку нещодавно, тому досі потерпає від відсутності необхідних законів, регламентації, кредитів, але попри це розвивається. Екологічний відпочинок стає дедалі більш звичним видом відпочинку українців, а для деяких селян — додатковим видом доходу. Крім того, зелений туризм є не лише відпочинком на мальовничій природі чи способом відпочинку від цивілізації, він дає можливість навчитися різноманітних ремесел (господарі часто пропонують майстер-класи з гончарства, бджільництва, полювання, лозоплетіння) та багато іншого. Зелений або сільський туризм — це національний колорит, який міг би зацікавити закордонних відпочивальників, але іноземна клієнтура становить наразі не більше 20% — адже якість послуг в Україні ще далека від європейської, відтак негативні моменти подекуди затьмарюють досягнення та нововведення в даній галузі.

Для вирішення проблеми існування на ринку неякісних товарів і послуг державою створена законодавча і нормативно-правова база щодо захисту прав споживачів, а Держспоживстандарт України (згідно з Положенням про Державний Комітет України з питань технічного регулювання та споживчої політики, що затверджене Указом Президента України № 18/2005 від 10 січня 2005 р.) є спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади у сфері захисту прав споживачів, стандартизації, метрології та підтвердження відповідності. Також в Україні є Спілка захисту прав споживачів, що допомагає споживачеві відстояти власні інтереси та права.

Права людини як споживача вперше офіційно було визначено у 1962 р. Президентом США Джоном Кеннеді, що зафіксовано в «Біллі про права споживачів». Ним встановлено чотири основні права: 1) на безпеку товарів і послуг; 2) на інформацію; 3) на вибір; 4) бути вислуханим

у суді, якщо першими трьома правами нехтують²⁴. Через одинадцять років, на сесії Консультативної Асамблеї Євросоюзу, було ухвалено «Хартію захисту прав споживачів», а в 1985 р. Генеральна Асамблея ООН затвердила «Керівні принципи захисту прав споживачів». Саме ці три документи складають основу адміністративно-правового механізму захисту споживачів у всьому світі й мають використовуватися урядами усіх країн при реалізації політики захисту інтересів споживачів. Головна ідея та принципи зазначених документів полягають у:

- захисті споживачів від недоброякісних товарів, (робіт, послуг), що можуть завдати шкоди здоров'ю та безпеці;
- сприянні економічним інтересам споживачів та їх захисту;
- проведенні ефективних процедур розгляду скарг споживачів;
- одержанні достовірної інформації, необхідної для компетентного вибору товару (робіт, послуг) відповідно до індивідуальних запитів і потреб;
- поінформованості споживачів щодо свободи створювати споживчі та інші відповідні групи або організації та можливість для таких організацій висловлювати свою точку зору під час прийняття рішень, що зачіпають їхні інтереси.

Таким чином, можна стверджувати, що інноваційні процеси у послугах свідчать про розвиток суспільства та підвищення рівня життя населення. Це зумовлює зміни в структурі витрат і споживчих уподобаннях населення, сприяє підвищенню рівня культури споживачів та якості отримуваних послуг.

Інновації у сфері послуг свідчать про зростання зацікавленості населення в отриманні певних їх видів, а також про зростання фінансової можливості сплатити за послуги і не виконувати хатню чи іншу специфічну роботу самостійно. Отже, це віддзеркалює зростання попиту і пропозиції на ринку інноваційних послуг України, а загалом, про розвиток всієї сфери послуг.

5.4. Зміни в умовах проживання населення

Одним з основних чинників, що безпосередньо впливає на здатність людей повноцінно формувати та ефективно реалізовувати свій потенціал і вести тривале продуктивне життя, є умови їх проживання. Очевидно, що проблема покращання житлових умов супроводжувала людську цивілізацію на всіх етапах її розвитку і була конкретним

²⁴ День проголошення Білля (15 березня) у всьому світі відзначається як Всесвітній день прав споживача.

відображенням утілених у житлі та його облаштуванні традицій домобудування, які формувалися під дією кліматичних, економічних та екологічних факторів, а також під впливом різноманітних нововведень та інновацій. Потужним поштовхом до впровадження інноваційних рішень, у тому числі і стосовно умов життя населення, став динамічний розвиток науки кінця XIX ст. Наприклад, швидкий розвиток та практичне застосування властивостей електричної енергії сприяли виникненню низки інноваційних ідей та їх широкого подальшого застосування у поліпшенні житлових умов (штучне освітлення та обігрів житлових приміщень, використання ліфтів і різноманітних підйомних механізмів, примусової вентиляції будівель тощо). Поряд з цим, використання електричної енергії було основою виникнення цілої низки нових галузей, що спеціалізувалися на виробництві різноманітної електричної побутової техніки. Не менш важливим стало використання у побуті результатів впровадження інновацій, що пов'язані з використанням нафти та газу, зокрема як палива та сировини.

Належні умови проживання виступають важливою характеристикою рівня життя населення, адже вони належать до первинних потреб людини і є невід'ємною складовою людського розвитку. Житлові умови як соціальний чинник впливають на людину такими характеристиками, як площа, об'єм, мікроклімат, інтенсивність освітлення, склад і температура повітря тощо. Загальновідомий емоційний вплив на людину таких показників житла, як розмір і пропорції житлових приміщень, архітектурно-просторові рішення квартир і будинків, кольорова гама, вид з вікна, балкону тощо. Поряд з цим, рівень доступності до цивілізованих стандартів житла та відповідних житлових умов істотно впливає на соціально-демографічні процеси в країні. Зокрема, створення повноцінної сім'ї, народження, виховання і подальша соціалізація дітей залежать насамперед від характеру житлових умов.

Умови проживання населення визначаються цілим комплексом показників, основними серед яких є забезпеченість житлом та його якісні характеристики. І кількісні, і якісні характеристики умов проживання значною мірою залежать, поряд із наявністю інноваційних ідей і рішень, від їх практичного втілення та реалізації. Якщо у даному аспекті аналізувати кількісні характеристики житлових умов, то йдеться насамперед про комплекс показників, що характеризують забезпеченість населення житлом і його відповідність певним стандартам. Щодо якісних характеристик, основою відповідного аналізу повинні бути, серед іншого, показники, що характеризують вік житла, обладнання його тими чи іншими комунальними зручностями тощо. Поряд з цим, не

менш важливим аспектом є, на наш погляд, думка власне мешканців щодо ступеня задоволення своїми житловими умовами.

Проблема забезпеченості житлом, що стала актуальною ще за радянських часів, нині набуває особливої гостроти. Так, якщо у 2005 р. (згідно з даними обстеження умов життя домогосподарств України) 93,5% домогосподарств країни мали окреме житло (квартиру або індивідуальний будинок), то у 2007 р. — вже 91,9%. При цьому з 3,0% до 4,6% підвищилася частка домогосподарств, що мешкають у комунальних квартирах і гуртожитках, тобто не мають окремого власного житла. Ситуація ускладнюється ще й тим, що у домогосподарствах, які мають окрему квартиру або будинок, непоодинокі випадки спільного проживання кількох сімей.

224

Важливо зазначити, що наявність окремого житла не завжди гарантує відповідність його розмірів існуючим стандартам. Так, згідно зі статтею 3 Закону України «Про приватизацію державного житлового фонду» норма мінімальної площі становить 21 кв. м загальної площі на наймача і кожного члена його сім'ї та додатково 10 кв. м на сім'ю. В 2005 р. на середньостатистичного мешканця України припадало 22,0 кв. м загальної площі житла (20,8 кв. м — у містах, 24,6 кв. м — у сільській місцевості). Позитивним є те, що порівняно з 2000 р., зазначений показник характеризувався стійкою тенденцією до зростання і підвищився на 1,3 кв. м. Утім, названа позитивна тенденція певним чином нівелюється зменшенням чисельності населення країни, отже, значна частина українських сімей мешкає у житлі, загальна площа якого в розрахунку на одну особу менша 21 кв. м. Безумовно, що за таких обставин і розмір житлової площі буде недостатнім. Так, якщо орієнтуватися на норму житлової площі розміром 9 кв. м у розрахунку на особу, то у 2007 р. лише у 82,1% домогосподарств житлова площа перевищувала цю норму, при цьому в 11,5% домогосподарств розмір житлової площі у розрахунку на одну особу становив менше 7,5 кв. м.

Важливою характеристикою умов життя населення є кількість кімнат залежно від розміру домогосподарства. Розмір житлового приміщення не завжди свідчить про достатній життєвий простір для осіб, які мешкають разом, адже для більш комфортного життя важливо, щоб кожен з членів сім'ї мав окрему кімнату.

За світовими стандартами комфортабельність житла забезпечується не лише його ізолюваністю, а й таким розселенням мешканців, коли кількість кімнат у помешканні складає $\kappa + 1$, де κ — кількість мешканців. Іншими словами, кількість житлових кімнат у помешканні принаймні на одну повинна бути більшою порівняно з кількістю мешканців. Слід

зазначити, що при оцінці якості житла домогосподарства в Україні нормативна кількість кімнат визначається з точністю до навпаки — як $\kappa - 1$. Але навіть незважаючи на такий стандарт та деяке загальне збільшення в Україні площі житла, для багатьох членів сімей проблема «окремої кімнати» залишається невирішеною. Так, в останні роки кількість кімнат, що припадала в середньому на одну особу, коливалася в Україні у межах 0,8–0,9, тоді як у країнах Європейського Союзу названий показник, маючи чітку тенденцію до зростання, ще у 2001 р. коливався від 1,5 (у Португалії) до 2,3 (у Великобританії).

Досить змістовним є також показник навантаження особами на кімнату. Більше половини домогосподарств країни мають достатній життєвий простір, тобто достатню кількість кімнат. Так, у 1999 р. у 30,1% домогосподарств на одну кімнату припадало менше однієї особи, а у 27,9% — одна особа на кімнату (рис. 5.3). При цьому значна частина домогосподарств країни ще мешкає у житлі з недостатньою кількістю кімнат, а майже у 3% на одну кімнату припадає три і більше осіб.

225

Крім того, в аналізований період спостерігається загалом негативна динаміка даного показника. Скоротилася частка домогосподарств, що мешкають у житлі з достатньою кількістю кімнат, і збільшилась частка тих домогосподарств, що мають недостатню кімнат у своєму помешканні для комфортного життя, хоча частка домогосподарств, у яких чисельність осіб, що припадає на одну кімнату, становить 3 і більше, скоротилася більше ніж удвічі. Останнє пояснюється здебільшого ситуацією з покращанням житлових умов населення, що відбувається як за рахунок держави, так і за рахунок інвестування в будівництво населенням власних коштів.

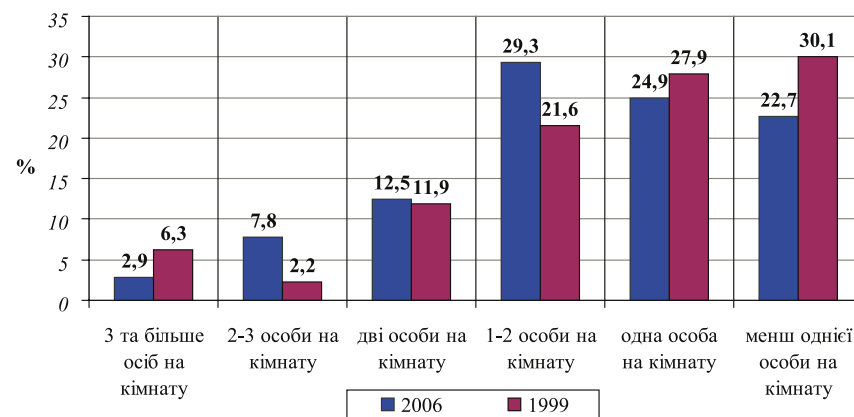

Рис. 5.3. Розподіл домогосподарств за кількістю осіб на одну кімнату в Україні у 2006 та 1999 р., %

Станом на початок 2006 р. на обліку для одержання житла і поліпшення житлових умов у державному фонді перебувало 1 300 тис. сімей та однаків, що вдвічі менше, ніж у 1990 р. При цьому, якщо у 2006 р. отримали житло та поліпшили житлові умови лише 20 тис. сімей та однаків, то у 1990 р. цей показник був на порядок вищим і становив 235 тис. сімей та однаків (рис. 5.4).

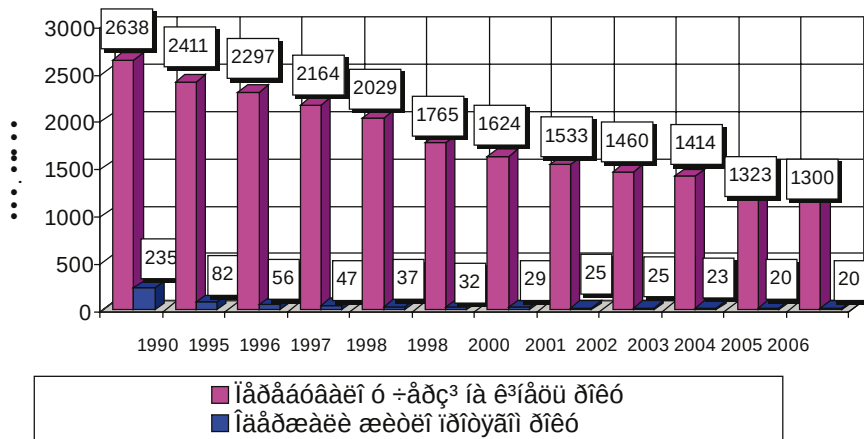

Рис. 5.4. Надання житла населенню України, тис. сімей

Однією з основних причин зниження темпів надання житла населенню в аналізований період стало значне зменшення обсягів його будівництва (особливо стосовно житла державної форми власності) протягом 1990–1999 рр. Незважаючи на позитивну тенденцію щодо збільшення введення в експлуатацію житлових будинків, що спостерігається з 2000 р., впродовж останніх 16 років рівень введення в експлуатацію житлових будинків скоротився більше ніж у 2,2 раза (рис. 5.5).

Починаючи з 2000 р. спостерігається зменшення черги населення на отримання житла або поліпшення своїх житлових умов як у державному фонді, так і у житлово-будівельних кооперативах. Однак скорочення черг на отримання квартири значною мірою зумовлено їх ліквідацією на підприємствах у зв'язку зі структурною перебудовою, масовими скороченнями працівників, відсутністю коштів на будівництво житла тощо.

Отже, нині склалася ситуація, коли, з одного боку, найбільш вразливі верстви населення з кожним роком мають все менше можливостей для поліпшення своїх житлових умов за рахунок державного будівництва, однак, з другого — більш заможні групи населення, хоча й отримали

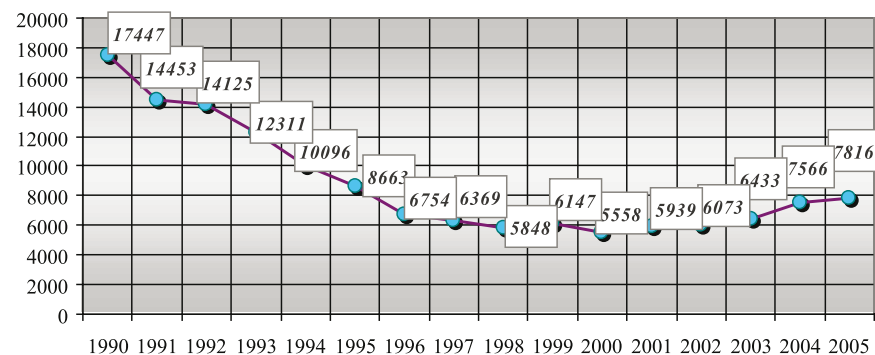

Рис. 5.5. Динаміка введення в експлуатацію житлових будинків в Україні, тис. кв. м загальної площі

додаткові можливості для покращення житлових умов за рахунок інвестування коштів у приватний житловий фонд, досить часто не мають змоги повноцінно ними скористатися.

Специфічною особливістю нашого суспільства є те, що доступність житла нині мало пов'язана з матеріальним становищем населення. За відсутності стартового капіталу (майна, яке можна продати, спадку, допомоги з боку родичів або інших осіб тощо) навіть за високого рівня поточних доходів (відносно середнього в країні) домогосподарство не в змозі придбати житло або поліпшити свої житлові умови. Це пов'язано з великим розривом між доходами населення та вартістю житла. Кредитні механізми, які діють в Україні, є недостатньо розвинутими, що гальмує процеси здешевлення та спрощення кредитування, а спеціальні кредитні програми на пільгових засадах недоступні значній частині населення.

Слід зазначити, що від темпів будівництва більшою мірою залежить міське населення, адже поліпшити свої житлові умови воно може переважно за рахунок отримання житла у державному житловому фонді або через інвестування власних коштів у будівництво. Оскільки лише незначна кількість міського населення має нині можливість інвестувати власні кошти у будівництво житла, більшість намагається отримати житло у державному житловому фонді.

Разом зі скороченням черги на житло зменшується чисельність одержувачів житла. Так, якщо у 2001 р. серед тих, хто перебував на квартирному обліку в державному житловому фонді, одержали житло або поліпшили свої житлові умови 21,2% домогосподарств, то у 2005 р. цей показник скоротився до 18,7% (табл. 5.5).

Табл. 6.5. Динаміка надання житла міському населенню, тис. сімей*

Рік	У державному фонді		У фонді житлово-будівельних кооперативів	
	кількість сімей та однаків, що перебували на квартирному обліку, тис.	кількість сімей та однаків, що одержали житло або поліпшили свої житлові умови, тис.	кількість сімей та однаків, що перебували на квартирному обліку, тис.	кількість сімей та однаків, що одержали житло або поліпшили свої житлові умови, тис.
2001	1246,8	264,6	363,6	1,7
2002	1184,7	226,7	337,3	1,3
2003	1122,2	227,2	327,8	1,2
2004	1087,2	216,0	317,9	0,7
2005	1022,7	191,9	288,5	0,4

*Джерело: Соціальні індикатори рівня життя населення. Стат. зб. / Держкомстат України. — К., 2006. — С. 173–178

Таким чином, кількісні характеристики житлових умов, зокрема, з вищезазначених причин, незважаючи на певні позитивні зрушення, не відповідають загальноприйнятим у світовій практиці інноваційним критеріям і значним чином зменшують можливості населення повноцінно формувати й ефективно реалізовувати власний трудовий потенціал.

Вище зазначалося, що поряд з показниками забезпеченості населення країни житлом, не менш актуальними є показники якості наявного житла, серед яких час будівництва житла. У 2007 р. переважна більшість наявного житлового фонду домогосподарств країни — (93,2%) була збудована у 1940-х — 1980-х рр., з якого лише 21,3% — у 1980-х рр.. Упродовж останніх шести років було побудовано лише 0,5% житлового фонду (рис. 5.6).

З огляду на те, що переважну більшість житла українців збудовано досить давно, можна припустити, що значна його частина може потребувати капітального ремонту. Наприклад, серед домогосподарств країни, що мешкають у житлі, яке було збудоване у 1940-х рр. (а таких в Україні 10,5%) у 13,8 % капітальний ремонт проводився ще до 1970 р., у 12% таких домогосподарств у період з 1970 по 1980 р., у 15,3% — в 1981–1990 р. і у 28,8% домогосподарств, що мешкають у житлі побудованому у 1940-х рр., капітальний ремонт проводився у 1991 р. та пізніше. Ніколи не проводився капітальний ремонт 30,1% житла домогосподарств, збудованого у 1940-х рр., 39,5% — у 1950-х, 56,2% — 1960-х, 70,5% — у 1970-х і майже 82,9% — у 1980-х рр..

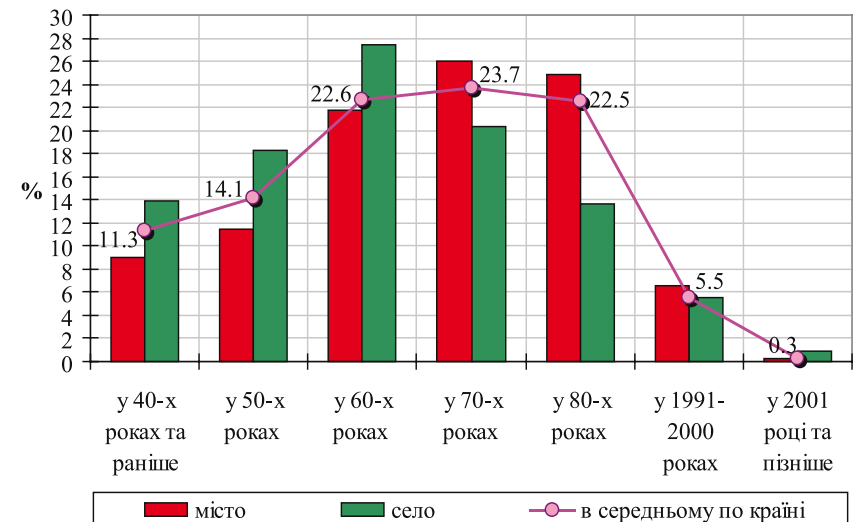

Рис. 5.6. Розподіл домогосподарств країни за періодом будівництва їх житла у 2007 р., %

Таким чином, з викладеного можна зробити висновок, що переважна більшість наявного житлового фонду це фізично і морально застарілі будинки, помешкання в яких (навіть за наявності тих чи інших зручностей) не відповідають сучасним вимогам, а рівень втілення інноваційних рішень у таких будинках є надзвичайно низьким. Зважаючи на те, що майже третина житлового фонду зведена у перші повоєнні десятиліття, тобто за спрощеними проектами, часто з некапітальних матеріалів (особливо у сільській місцевості), адже необхідно було терміново вирішувати гостру проблему заміни зруйнованих під час війни будинків, можна дійти висновку, що значна частина домогосподарств країни мешкає у несучасному, а подекуди і в аварійному житлі.

Забезпеченість домогосподарств країни житлом характеризується оберненою залежністю від розміру населеного пункту, тобто зі зменшенням розміру населеного пункту зростають показники забезпеченості домогосподарств окремим житлом. Це пояснюється насамперед тим, що у сільській місцевості населення мешкає переважно в індивідуальних будинках.

Безумовно, лише показники наявності житла та його кількісні характеристики не дають змоги коректно проаналізувати умови проживання населення, тому такий аналіз слід поглибити характеристикою обладнання сучасного житлового фонду комунальними зручностями (наявність центрального опалення, водопроводу, каналізації тощо).

Втім, як і при аналізі кількісних показників, що характеризують умови життя населення, зокрема кількості кімнат, що припадає в середньому на одну особу, маємо схожу ситуацію щодо інноваційних критеріїв облаштування житла тими чи іншими зручностями.

Так, якщо у розвинених країнах житло, незалежно від його виду (приватний будинок, квартира тощо) та типу місцевості (місто чи сільська місцевість) повністю обладнано усіма необхідними зручностями, то в Україні ситуація зовсім інша. Майже три чверті домогосподарств країни мешкають нині у житлі, обладнаному центральним опаленням або індивідуальною системою опалення. Централізованим газопостачанням обладнано житло двох третин домогосподарств, а близько третини домогосподарств мають у своєму житлі гаряче водопостачання. Водопроводом і каналізацією обладнано житло близько двох третин домогосподарств, а 58% мають ванну або душ (рис. 5.7).

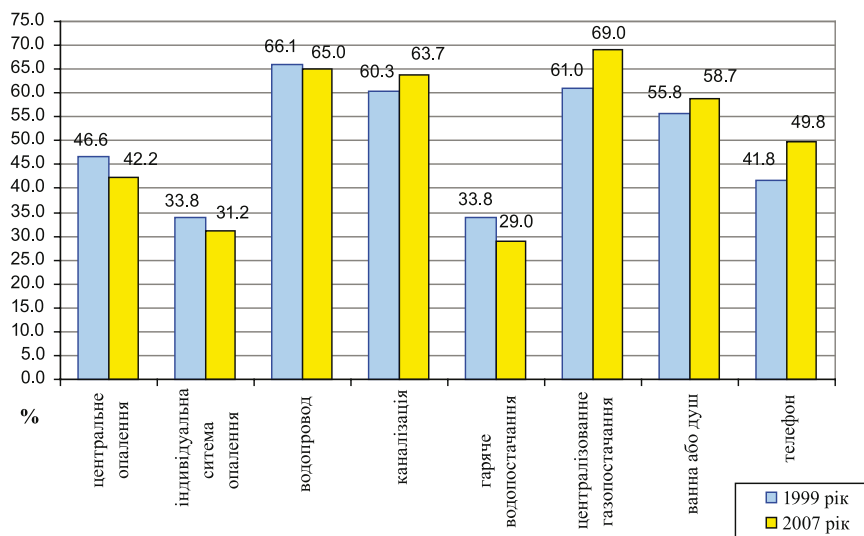

Рис. 5.7. Обладнання житла домогосподарств зручностями, %

Слід зазначити, що обладнання житла зручностями, як і забезпеченість житлом, також має пряму залежність від розміру населеного пункту. На відміну від показників забезпеченості житлом, зі зменшенням розміру населеного пункту стрімко знижується рівень благоустрою житлового фонду. Останнє стосується насамперед сільського житлового фонду. Незважаючи на те, що за переважною більшістю показників житловий фонд сільської місцевості значно поступається міському, ос-

таннім часом простежується тенденція до незначного покращання деяких показників.

Істотні розбіжності в обладнанні житла зручностями серед сільських і міських домогосподарств можна пояснити насамперед тим, що надання комунальних послуг сільському населенню — це сфера діяльності сільських підприємств і сільрад або спеціально створених організацій. У більшості випадків у них не вистачає коштів для покращення комфортності житла мешканців сіл або їх послуги є надто дорогими для селян. Тобто проблема облаштування житла зручностями особливо гостро стоїть у сільській місцевості.

У 2007 році водопроводом було обладнано 19,6% сільських помешкань, що в чотири рази менше, ніж у містах. Досі для сільської місцевості гостро стоїть питання наявності в них централізованого газопостачання. Якщо в містах централізованим газопостачанням було обладнано 82,1% житла, то у сільській місцевості цей показник у два рази менший і становить 39,9%. Ванну або душ у містах мають 78,2% домогосподарств, що в 5,5 раза більше, ніж у сільській місцевості, домашній телефон — 62,7% міських домогосподарств проти 20,9% у сільській місцевості тощо. Такий низький рівень облаштування житла зручностями в сільській місцевості можна пояснити не стільки небажанням сільських мешканців мати їх у своїх домівках, скільки перешкодами об'єктивного характеру, а саме відсутністю поблизу центральних мереж, спеціальних служб, техніки і, найголовніше, відповідних коштів у селян.

Досить показовими, зокрема, є показники розподілу домогосподарств України за наявністю в їх помешканнях кондиціонерів, які у розвинених країнах давно стали невід'ємним атрибутом облаштування житла. Незважаючи на те, що за період 2001–2006 рр. частка домогосподарств, помешкання яких обладнано кондиціонерами, зросла в цілому по країні більш ніж у чотири рази, названий показник становить нині лише 0,9%, отже, лише одне зі ста домогосподарств користується кондиціонером. Як і за іншими показниками облаштування житла, тут також спостерігається диференціація домогосподарств залежно від типу населеного пункту, причому надзвичайно різюча. У цілому можна зробити висновок, що більш ніж чотириразове підвищення частки домогосподарств, помешкання яких обладнані кондиціонером, відбулося переважно завдяки міським домогосподарствам. Так, якщо у сільській місцевості названий показник за аналізований період майже не змінився і становить 0,2%, то в містах зростання становило 0,9 відсоткового пункту (з 0,3% у 2001 р. до 1,2% — у 2006 р.).

Таким чином, в Україні склалася ситуація, коли, незважаючи на ряд позитивних тенденцій, значна частина населення країни має незадовільні житлові умови. Згідно з даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України, у 2007 р. члени лише 1,5% домогосподарств були дуже задоволені своїми житловими умовами, натомість незадоволеними та не дуже задоволеними були члени 52,1% домогосподарств (відповідно 18,0% і 34,1%). В цілому лише 40,7% домогосподарств України були задоволені власними житловими умовами. Гірші умови проживання сільських мешканців вплинули й на ступінь задоволення власними житловими умовами. За даними цього обстеження лише 0,9% сільських домогосподарств були дуже задоволені своїми житловими умовами, 34,1% задоволеними, натомість незадоволених і дуже незадоволених було 26,2% (відповідно 20,5% і 5,7%).

Отже, умови життя українців багато в чому є незадовільними і потребують значного покращання. Останнє має здійснюватися на основі цілого комплексу заходів. За даної ситуації основною інноваційною складовою цих заходів повинні бути як заходи державної політики у сфері житлового будівництва та на ринку житла, так і оптимальні конструкторські та об'ємно-планувальні ідеї та рішення у сфері оптимізації впливу факторів житлового середовища на людину в різних типах житлових будівель.

На державному рівні необхідно: по-перше, розробити чітку концепцію розвитку житлового будівництва, якою передбачалося б обов'язкове забезпечення житлом з боку держави пільговиків — військовослужбовців, інвалідів та інших вразливих категорій населення; по-друге, розробити спеціальну програму житлового будівництва, що передбачала б кілька варіантів забезпечення населення житлом. Наприклад, при накопиченні особою, яка бажає поліпшити свої житлові умови, певної суми на спеціальному рахунку для будівництва житла, держава виділяє їй премію у вигляді субвенції або кредиту. Іншим варіантом може бути програма співфінансування держави та громадянина у співвідношенні 50:50 з кредитом на 25 років, або програма 30:70, також із довгостроковим кредитом, де 30% вартості житла, що будується, за громадянина сплачує держава з бюджетних коштів. Крім того, можливе застосування так званих житлово-будівельних субсидій за участю різних банків для будівництва житла, де кошти на перший внесок дає держава на поворотній основі.

Щодо пріоритетів у сфері оптимізації впливу факторів житлового середовища на людину необхідно удосконалити санітарно-гігієнічні і будівельні норми та правила спорудження і реконструкції житло-

вого фонду й умов проживання, а також обґрунтування оптимальних об'ємно-планувальних і конструкторських рішень в основних природо-кліматичних регіонах країни. Обов'язковим у даному разі є виконання наступних заходів: узгодження нормативно-правових актів і методології оцінки якості внутрішнього середовища житла із прийнятими у Європейському Союзі; удосконалення санітарних правил і норм щодо житлових умов населення; гігієнічне обґрунтування об'ємно-планувальних і конструкторських рішень житлових будівель з урахуванням впливу на них зовнішніх і внутрішніх джерел забруднення; удосконалення контролю за пріоритетними показниками гігієнічного стану внутрішнього середовища житлових споруд, а також прилеглих територій; встановлення нормативів терміну експлуатації основних будівельних конструкцій з урахуванням виду будівельних матеріалів; розроблення програми оснащення житлового фонду сучасним санітарно-технічним обладнанням тощо.

**РОЗДІЛ 6.
МЕХАНІЗМИ РЕАЛІЗАЦІЇ
ІННОВАЦІЙНИХ СКЛАДОВИХ
ЛЮДСЬКОГО РОЗВИТКУ**

6.1. Бюджетування як інноваційний інструмент досягнення стратегічних цілей людського розвитку

Реалізація інноваційних складових людського розвитку передбачає визначення конкретних механізмів впровадження соціальних інновацій. Бюджетна політика є одним з найефективніших інструментів державного регулювання соціального розвитку країни. Метою бюджетної політики, як і будь-якої іншої, є конкретний результат, що сприяє поліпшенню, розвитку і підвищенню ефективності процесу або кінцевого продукту (послуги). Багато країн наразі стали використовувати методи бюджетування, орієнтовані на соціально значущий результат. Застосування програмно-цільового методу бюджетування по праву можна вважати соціальною інновацією, оскільки він забезпечує нову якість бюджетного процесу, забезпечуючи безпосередню відповідність між державними видатками на соціальну сферу та соціальними результатами.

У кожній країні методи бюджетування називаються по-різному — наприклад, бюджетування, орієнтоване на результат, управління продуктивністю або ефективністю, програмно-цільовий метод. Мета названих методів полягає в досягненні конкретного, як правило довгострокового, результату, що максимально відповідає потребам суспільства. А оскільки результат має бути достатньо об'єктивним, вимірюваним і передбачуваним, відмінною рисою таких методів бюджетування є система оцінки якості бюджетних послуг і результативності бюджетної політики в цілому.

Усе це дає підстави стверджувати, що бюджетні механізми є регуляторами соціально-економічного розвитку. Крім того, враховуючи те, що основні складові людського розвитку — освіта, охорона здоров'я, соціальний захист та соціальне забезпечення в Україні належать до основних бюджетних сфер, тобто їх витрати майже повністю формуються за рахунок бюджетних коштів, через застосування спеціальних бюджетних механізмів та інструментів можливо ефективно регулювати людський розвиток.

Обсяг бюджетних коштів завжди обмежений, навіть у найбільш економічно розвинених країнах, а особливо — в країнах з перехідною

економікою, таких як Україна. Бюджети виступають базовим інструментом у процесі розподілу обмежених фінансових ресурсів для задоволення соціальних потреб. Упродовж останніх десятиліть фінансове планування зазнало кілька стадій своєї еволюції, починаючи з низки простих бухгалтерських таблиць, які до 40-х рр. XX ст. перетворилися на об'ємну систему фінансового обліку. В цьому контексті найбільш поширеною нині у світі є практика застосування методів управління бюджетними ресурсами, орієнтованих на соціально значущий результат.

Бюджет, складений за програмно-цільовим методом (ПЦМ) з'явився в результаті введення впродовж другої половини XX ст. нових підходів для уникнення обмежень, що виникали при використанні сформованого постатейно бюджету, особливо при забезпеченні керівництва інформацією та встановленні зв'язку між використаними ресурсами та досягнутими результатами. Найважливішими з-поміж цих нововведень стали цільовий бюджет і програмний метод бюджетування. Основні принципи цільового методу вперше було сформульовано у 30-х рр. минулого століття у Сполучених Штатах Америки. Першими, хто на практиці застосував такий бюджет у 50-х рр., були кілька місцевих адміністрацій у США. Найбільшою серед них була адміністрація міста Лос-Анджелеса. Найважливішими перевагами цього підходу над постатейним бюджетом були:

- встановлення відповідності між надходженнями та видатками, які тоді мали назву «результати», за допомогою використання вузького поняття «виконання», що і як було зроблено. Сьогодні до цієї категорії відносять показники робочого навантаження, показники продукту тощо. Таким чином, можна прирівняти поняття «результати» до кінцевих показників продукту. Попри відмінності у термінології, найголовнішим залишається те, що цільовий бюджет привернув увагу до роботи, яку слід виконати (показник робочого навантаження), що саме слід зробити (показник продукту) і як це має бути зроблено (показник продуктивності). В результаті застосування цільового бюджету вартість одиниці продукту та/або вимірювання операційної продуктивності (тобто встановлення співвідношення робоче навантаження/показник продукту — показник затрат) стали стандартними інструментами у формуванні сучасних бюджетів;

- на відміну від постатейного методу формування бюджету, цільовий метод накладає відповідальність на його виконавців. Крім того, в ньому закладено механізми для вимірювання цієї відповідальності у кожній з галузей, що виходять за рамки спрощеної структури постатейного бюджету. Відповідальність — це більш ніж єдність фіскаль-

ної політики і відповідність бухгалтерським стандартам; вона включає в себе вимірювання обсягів здійснених робіт, їх якості та досягнення цілей. Згідно з цільовим методом відповідальність включає і позабюджетну роботу. Також, на противагу постатейному методу, цільовий дає змогу встановити логічний зв'язок між затратами та результатами (наприклад, шляхом створення цінових стандартів).

І хоча бюджет за цільовим методом важче скласти, підтримувати та аналізувати, ніж постатейний, він дає значно більше інформації для обговорення і прийняття зв'язаних рішень.

Використання цільового методу передбачає високі вимоги до персоналу, його схильність і здатність до впровадження інновацій. Інша форма ведення бюджетної звітності також вимагає додаткових бухгалтерських систем для здійснення моніторингу та управління. Формування бюджету за цільовим методом потребує більше часу.

Труднощі при використанні цільового бюджету пов'язані з застосуванням широкого кола статистичних показників у зв'язку з потребою великої кількості вимірювань, що базуються на даних, отриманих по показниках виконання, класифікованих за видом діяльності, наприклад, кількість клієнтів упродовж певного періоду. Показники виконання здебільшого впливають з обсягів робочого навантаження чи даних по ціні одиниці продукції; продуктивність визначається через функцію. Формуючи цільовий бюджет, радше зважають на те, що вже зроблено, тобто рух уперед визначають «від досягнутого». Отже цей метод не дуже добре відповідає цілям управлінського планування на період, довший ніж закладений у бюджеті. В такому бюджеті можна виміряти лише продуктивність. Крім того, цільове бюджетування дає дуже мало додаткової інформації і не виходить за межі даних, отриманих за показниками функціональної ефективності.

Тому цільовий метод не прижився. Його перестали використовувати через десять років після впровадження, в основному через труднощі у вимірюваннях, особливо ті, що стосуються сфери послуг і показників ефективності праці людини, а також у веденні бухгалтерських записів, звітності, моніторингу та контролю діяльності уряду. Тим не менш, цільовий бюджетний формат є важливим через його структуру. У спадок від цільового методу залишилися співвідношення використаних ресурсів та отриманих результатів, показники виконання, вартість одиниці продукту та інші не бюджетні, проте кількісні ідеї стосовно методів складання бюджету.

Наступним кроком було запровадження програмного методу управління фінансовими ресурсами. Вперше таке фінансування було запрова-

джено у 40-х рр. XX ст. у США. Щоб пов'язати продукт та результативність діючих одиниць компанії з бюджетними ресурсами корпорації, апарат управління вдався до об'єднання подібних послуг у програми. Основою для таких програм був не адміністративний поділ, а одиниці послуг, які виконували подібні чи ті ж самі функції та мали спільних споживачів. Ще однією новою складовою цього методу було те, що від керівників програми вимагалось чітке визначення загальної мети, цілей та завдань для виконання покладених на них функцій. Крім того, програми вимагали показників виконання, які оцінювали б ефективність наданих послуг, а також рівень досягнення попередньо визначених цілей та завдань. Отже, це можливо розцінювати як започаткування програмно-цільового методу управління фінансовими ресурсами.

240

На початку 1960-х рр. Департамент Оборони США інституціонував програмно-цільовий метод (ПЦМ) для управління бюджетними ресурсами, після чого президент Джонсон задекларував запровадження такої практики в усіх підрозділах державного управління.

За останні два десятиліття в усьому розвинутому світі ПЦМ набув популярності як інноваційний інструмент бюджетного управління. Після спроб застосовувати різні методи вдосконалення ефективності бюджетних ресурсів, уряди країн Заходу ще раз переконались у цінності ПЦМ як ефективного інструменту для раціонального розподілу бюджетних коштів серед різних видатків. Цей метод допоміг урядовцям чітко встановити пріоритети в межах існуючих фіскальних обмежень, а також отримати інформацію від платників податків про рівень наданих послуг. Найпрогресивнішими в плані застосування програмно-цільового методу складання бюджету є Австралія та Нова Зеландія.

Усі країни Європейського Союзу, як і США та Канада, активно практикують компоненти програмно-цільового фінансування надання суспільних послуг. Європейський Союз представив кілька ключових нормативних актів, які закликають до прийняття та застосування важливих елементів середньострокового фіскального та програмно-цільового фінансового планування. Наприклад, Маастрихтська угода від 1992 р. та Амстердамський договір від 1997 р. вимагають, щоб уряди європейських країн застосовували довгострокові бюджетні розрахунки в поєднанні з реальними цілями для своїх державних програм по видатках. Бюджет ЄС надає допомогу тільки в програмному форматі, а певні результати вказують на ефективність використання ресурсів, виділених країнам-отримувачам. Запровадження програмно-цільового фінансового планування також відповідає вимогам реформи державного управління.

Огляд міжнародних практик та уроків застосування елементів ПЦМ у країнах з перехідною економікою також свідчить про ефективність розробки і впровадження програмно-цільового методу формування бюджету як на державному, так і на місцевому рівнях. Досвід цих країн показує, що соціально-економічний розвиток місцевих громад має пряму залежність від спрямування державної політики у цій сфері. Йдеться про розвиток громад не лише з точки зору елементів державного управління розвитком територій (система дотацій та субвенцій), а й про зв'язок основних державних цільових та галузевих програм, спрямованих на підвищення якості надання суспільних послуг та програм, що приймаються до реалізації на рівні міст, районів, селищ, сіл.

Означеним методом або його елементами користуються США, Австралія, Нова Зеландія та Велика Британія. Все більшого поширення набуває цей метод серед країн з перехідною економікою. Так, у Румунії Законом «Про державне фінансування» та поправками до нього, що прийнятий у 2001 р., забезпечується виконання бюджетного планування на три роки згідно з ПЦМ на всіх рівнях бюджетної системи країни. У Болгарії низкою законодавчих актів, що регламентують бюджетний процес, передбачається поступовий перехід до цілеспрямованого фінансового планування на місцевому рівні, забезпечуються повноваження місцевих органів самоврядування на визначення показників виконання по найбільш важливих галузях. Наразі, основні компоненти ПЦМ застосовуються в Росії, в країнах Балтики, а саме в Литві та Естонії, у Словенії та Словаччині, і ці компоненти виступили як умови для вступу до ЄС для нових членів.

241

Оцінка результативності здійснених витрат є невід'ємним елементом управління в системі державного замовлення послуг, який розвивається та ускладнюється стрімкими темпами з метою задоволення інформаційних потреб громад і різних рівнів урядових структур, маючи ціллю надання різного виду послуг, від забезпечення громадської безпеки та громадської діяльності до економічного зростання.

Практика країн, де було втілено ПЦМ, підтверджує, що бюджетні установи (розпорядники коштів або відповідальні за виконання програми підрозділи) можуть приймати рішення щодо перерозподілу бюджетних коштів у рамках однієї програми. Перерозподіл коштів поміж кількома програмами певного типу також можливий. Часто для створення можливостей перерозподілу коштів бюджетні установи формують фундаментальні програми, що вимагають значного обсягу коштів. Такого типу програмування може створювати проблеми, оскільки має надзвичайно велику кількість напрямів діяльності та спрямоване

на досягнення кількох цілей. Теоретично, бюджетна програма за ПЦМ являє собою логічну групу видів діяльності (напрямів діяльності), що спрямовані на досягнення визначених цілей. У разі, коли бюджетна установа консолідує в одній програмі велику кількість напрямів діяльності, для законодавчого та виконавчого органу, вже не кажучи про громадськість, досить складно оцінити результати виконання програми та підпрограм.

242 Для того, щоб оцінити результативність бюджетної програми по завершенню її реалізації, важливо розробити систему показників її виконання. Такі показники повинні відповідати завданням, які ставляться у програмі. Сама програма має описувати досить конкретну ціль, щоб кількість завдань і показників її виконання не була занадто великою. Тому не слід планувати всеохоплюючі програми, які мають узагальнену мету. В той же час, програма може містити кілька напрямів діяльності, які конкретизують мету її реалізації, але їх кількість повинна бути обмежена, тому також необхідно розробити підпрограми. Інакше доцільно планувати кілька бюджетних програм, щоб не створювати плутанини.

Однією з рис ПЦМ є орієнтованість на надання якнайбільшого обсягу послуг на одиницю витрачених грошових ресурсів. Згідно з методологією ПЦМ, бюджет демонструє стандарт послуги, визначає об'єм робіт, які необхідно виконати, та кошти, необхідні для забезпечення виконання визначеної послуги.

Як уже згадувалось, програмне бюджетування концентрується на виконанні програм. Програми, в свою чергу, складаються із групи видів діяльності, які спрямовані на досягнення цілі або групи пріоритизованих цілей та споріднених завдань, виконання яких заплановане у багаторічній часовій рамці. Програма має ієрархічну структуру, тобто вона часто складається із Функції (наприклад, Персонал), Програми (наприклад, Послуга з надання тимчасової дотації до заробітної плати) та Підпрограми (наприклад, Допомога дітям, які позбавлені батьківської опіки.) У програмі бюджету Департаменту соціальних послуг, Вірджинія (США), наприклад, функція Соціальне забезпечення має 11 програм, 29 підпрограм у своїй структурі. У більш деталізованих програмних структурах, елементи (наприклад, Допомога дітям) та піделементи (наприклад, Контроль обслуговування) можуть бути частиною розширення ієрархічної структури до більш детального рівня.

Програмна структуризація видів діяльності означає, що такі поняття, як прогнозні дані по видатках, пропозиції з фінансування, а також подібні вимоги, можуть бути організовані у відносно невелику групу позицій кожного бюджету.

Програмне бюджетування виконує функцію фінансового контролю, який базується на результатах програми. Відповідальний виконавець отримує фінансове забезпечення програми з метою досягнення цілі та завдань програми. Таким чином, правильним є твердження, що в умовах ПЦМ головний виконавець отримує бюджетні кошти для надання послуг у межах чітко встановлених параметрів цих послуг (кількість, періодичність, якісні показники).

У межах встановленого фінансового забезпечення виконавець програми має відносну свободу у визначенні найбільш продуктивних і результативних економічних засобів виконання (тобто, при програмному бюджетуванні він уповноважений більшою свободою дій, ніж при традиційному методі бюджетування). Програмне бюджетування використовує показники затрат, робочого навантаження, продукту, продуктивності та результативності, а також показник користі з метою управління виконанням, моніторингу та контролю. В результаті, програмне бюджетування дає можливість більш повної оцінки діяльності головного розпорядника, що, в свою чергу, позитивно впливає на:

- підвищення якості послуг;
- підвищення ефективності видатків, що прямо впливає на зниження видатків або обґрунтовує витрачені бюджетною установою кошти;
- розширення відповідальності бюджетних установ за результати їх діяльності;
- зміцнення позитивного ставлення громадян до діяльності органів місцевого самоврядування;
- підвищення ефективності діяльності бюджетних установ, метою якої є задоволення потреб громадян.

На сьогоднішній день необхідність поступового переходу від фінансово невиправданого витрачання коштів до методології оцінки результатів діяльності, що базується на показниках виконання, не викликає сумніву.

Існує кілька типів індикаторів виконання, які часто використовуються у системах оцінки його результатів. Міжнародний досвід показує процес еволюції використання показників виконання з розвитком практики програмного бюджетування, тобто поступ від простіших показників (та від використання великої кількості показників) до групи показників, які:

- мають безпосереднє відношення до базової мети або цілей програми;
- є більш комплексними та репрезентативними;
- опираються на встановлену кількість показників.

При використанні типів показників, що вказані вище, з часом варто перейти від акцентування на показникові затрат до використання та наголошення на показникові результативності. Розвинуті процеси програмного бюджетування часто зосереджені на кількох «життєво важливих» показниках виконання. Показники та індикатори виконання складають основу для Ключових індикаторів виконання (КІВ) — це індикатори, які оцінюють успішність послуги залежно від обраної стратегії досягнення мети. Показники, зазвичай, подаються у бюджетному документі разом з відповідною програмою або/та підпрограмою. Є шість основних груп показників виконання: показник затрат, робочого навантаження, продукту, продуктивності, результативності та користі. Важливо зазначити, що для певної програми необов'язково розробляти усі шість показників. Найпоширенішою є практика використання 3–4 найбільш ілюстративних індикаторів виконання, які забезпечують засоби для безпосередньої, об'єктивної, надійної та вірної оцінки, з метою моніторингу, звітності та прийняття рішень.

Таким чином, як свідчить світовий досвід, при застосуванні ПЦМ на рівні бюджетної установи, якою може бути як міністерство, так і сільська школа, незалежно від її підпорядкованості та функцій, використовуються єдині методологічні засади, які полягають у послідовному визначенні основних структурних елементів ПЦМ-бюджетування на стадії бюджетного планування, а саме: головної мети діяльності установи, мети бюджетної програми, завдань бюджетної програми, показників результативності.

Головна мета діяльності (місія) установи, мета та завдання бюджетних програм цієї установи визначають основні поточні та майбутні функції установи відповідно до державної стратегії та/або місцевої політики у відповідній галузі.

Основою для формування бюджетних програм є встановлення мети кожної з них. Під метою бюджетної програми розуміється загальне визначення результатів, що очікується установою від реалізації кожної програми, з якими вона працює. Визначення мети бюджетної програми є одним з найважливіших аспектів програмно-цільового методу формування бюджету, що зумовлює майбутні напрями діяльності установи та спрямовує їх на досягнення конкретного результату. Саме через мету програми можливо поєднати стратегічні цілі соціально-економічної політики та бюджетну політику, адже програма є інструментом бюджетної політики.

Мета повинна бути чіткою, спрямованою на задоволення визначених потреб, зрозумілою для громадськості. Вона залишається однако-

вою впродовж років і, як правило, програма має лише одну мету (хоча є й винятки). Основні вимоги до мети програми такі: вона має бути невід'ємною від головної мети діяльності та пріоритетів установи; спрямовувати діяльність установи; бути орієнтованою на результат; не вказувати часові рамки досягнення результатів.

Кінцеві результати, які можна оцінити, та яких необхідно досягти унаслідок виконання бюджетної програми, є завданнями бюджетної програми. Завдання повинні бути тісно пов'язані з метою бюджетної програми та головною метою діяльності установи. На відміну від мети бюджетної програми, завдання є конкретними, визначеними у кількості та часі щодо досягнення результатів.

Завершальним етапом розробки бюджетної програми при застосуванні ПЦМ є визначення показників (індикаторів) її виконання. У світовій практиці показники результативності — це кількісні виміри рівня задоволеності послугами у державному секторі, продуктивності, результативності та рентабельності послуг. Набір показників виконання програми може бути різним, але найпоширенішим є комплексне застосування таких показників, як затрати, продуктивність, ефективність, якість (табл. 6.1).

Табл. 6.1. Типи показників виконання бюджетних програм, що застосовуються в деяких країнах

Великобританія	Австралія	Нова Зеландія	США	Україна
затрат результативності ефективності якості	I. Показники продукту: кількості якості ефективності своєчасності II. Показники результативності, впливу, користі	затрат кількості якості своєчасності	затрат продукту результативності ефективності	затрат продукту ефективності якості

Показник якості є одним з найбільш корисних з точки зору цього дослідження, тому що він відображає, наскільки послуга досягла своєї мети або виконала завдання, задовольнила потребу свого споживача або задовольнила загальноприйняті вимоги галузевого стандарту.

Показник продуктивності — це показник кількості вироблених одиниць продукції, наданих послуг або кількості споживачів, яка була обслуговувана установою в рамках програми.

Показник ефективності — це показник витрат (або сума інших ресурсів) на одиницю продукту, але він не відображає, наскільки повно задовольняються потреби діяльністю за бюджетною програмою, яка на них спрямована.

Отже, нині програмно-цільовий метод в тому або іншому вигляді застосовується в багатьох розвинених країнах, зокрема в США, державах Європи і СНД. Єдиної методики не існує, оскільки вона залежить від особливостей бюджетної системи в кожній країні. Проте порівняльний аналіз наявних методик дає змогу виділити основні риси ПЦМ:

- обов'язковою умовою застосування ПЦМ є середньострокова перспектива для планування бюджетної політики і показників бюджету; при інших методах планування бюджету здійснюється, як правило, тільки на один рік;

- основою для розрахунку бюджетних показників є макроекономічна оцінка розвитку економіки в середньостроковій перспективі, а не тільки фактичні дані по програмах за кілька останніх років;

- обґрунтування витрат розпорядником бюджетних коштів базується не на оцінці касового виконання бюджету за минулі роки, як це практикується при нормативному і балансовому методах, а на аналізі результативності програми, зокрема ефективності витрат та якості послуг;

- є персональна відповідальність за досягнуті результати в ході реалізації програми (при інших методах відповідальність покладається на кількох виконавців);

- витрати формуються в розрізі програм зі встановленням індикаторів їх виконання, а не в розрізі узагальнених функцій.

Таким чином, ПЦМ — це метод планування і управління бюджетними коштами в коротко- і середньостроковій перспективі на всіх стадіях бюджетного процесу. Він передбачає розробку і реалізацію бюджетних програм, орієнтованих на конкретний результат, з використанням індикаторів їх виконання для оцінки результативності та ефективності здійснених витрат. Усе це створює можливості використання бюджетних механізмів та інструментів для досягнення стратегічних державних цілей, у тому числі в соціально-економічній сфері. Таким чином, цей метод є важливою інноваційною складовою механізму державного регулювання соціальної сфери та забезпечення людського розвитку.

6.2. Роль економічної активності населення у забезпеченні людського розвитку

Перехід України до інноваційної моделі розвитку, в якій джерелом економічного зростання мають стати наукові знання, технологічні інновації та інформація, потребує кардинального перегляду методів і механізмів регулювання ринку праці з метою посилення інноваційної ролі людського потенціалу.

Однією з основних рис, притаманних інноваційній економіці, є спрямування системи державних пріоритетів на капіталізацію витрат, що вкладаються у людину [103]. В широкому розумінні інноваційну діяльність слід реалізовувати як процес виробництва і матеріалізації наукових знань та випереджального зростання наукового, професійно-кваліфікаційного і культурно-технічного рівня населення. Кожна принципова зміна в науці і техніці, якщо її розглядати комплексно, завжди має певне соціальне значення, адже безпосередньо стосується найголовнішого компоненту продуктивних сил — економічно активного населення.

Наукова полеміка стосовно впливу інновацій на зайнятість, розпочата ще класиками політекономії (А. Сміт, Д. Рікардо, К. Маркс), триває і нині [104]. Якщо за часів раннього капіталізму вплив інновацій на ринок праці розцінювався переважно як негативний (скорочення попиту на робочу силу внаслідок зменшення трудомісткості праці, поширення структурного безробіття), то в наші дні більшість досліджень свідчить про їх позитивний характер. Зазвичай продуктивні інновації (освоєння нових видів продукції) дають більший приріст зайнятості, ніж процесні (впровадження нових технологій), але найвищий приріст зайнятості забезпечує поєднання обох видів інновацій завдяки синергетичному ефекту. Натомість унаслідок відмови від запровадження інновацій знижуються обсяги зайнятості.

Крім кількісного, є також якісний аспект впливу інновацій на зайнятість. Головними наслідками інноваційного розвитку, що пов'язані зі зміною місця людини у виробництві, можна вважати зміну змісту трудових функцій, зростання продуктивності праці, структурні зрушення у професійно-кваліфікаційному складі робочої сили та соціальній стратифікації суспільства. Особливо помітний вплив інновацій здійснюють на зміст і характер праці, змінюючи їх у напрямі інформатизації та інтелектуалізації. Необхідною передумовою і складовою розбудови в Україні інноваційної моделі ринкової економіки є висока конкурентоспроможність робочої сили та ефективне використання наявного трудового потенціалу.

На сучасному етапі альтернативи інноваційному розвитку в Україні немає. В умовах вичерпання можливостей традиційних способів економічного розвитку, що виявляється в досягненні граничних факторних продуктивностей, посилюється роль інноваційних факторів, зокрема високих технологій, здатних забезпечити мультиплікаційний ефект як щодо підвищення продуктивності праці, так і щодо покращення умов праці та якості життя. Лише інноваційна економіка спроможна забезпечити гідні умови для нормальної життєдіяльності всіх громадян країни. Тому інновації в усіх сферах життя мають стати невід'ємною складовою реалізації національної ідеї.

248

Таким чином, є підстави говорити про необхідність формування інноваційної моделі ринку праці, особливість якої полягає у гнучкості, відкритості до впровадження нових ідей, зосередженні на якісних, а не на кількісних показниках робочої сили. Інноваційна модель ринку праці дає можливість поєднати економічну конкуренцію і соціальні гарантії та якнайкраще узгоджується з духом і логікою концепції людського розвитку, що виходить з пріоритетної необхідності забезпечення розвитку людини в інтересах людини і власними силами людини [105, с. 42]. Процес розвитку забезпечує постійне розширення можливостей людини через збільшення поля варіантів вибору, завдяки чому життя стає більш повноцінним та креативним. Цей процес має базуватися на участі кожного з членів суспільства і повинен приносити користь усім рівною мірою. Економічна активність та зайнятість є основним способом включення людини у суспільне життя, наймогутнішим механізмом реалізації людського потенціалу.

Ринок праці, таким чином, розглядається як сфера відтворення трудового потенціалу, як форма функціонування особистісного фактора виробництва і як форма розвитку людського капіталу, а інвестиції в людський капітал — як вагомий чинник економічного зростання та фактор підвищення продуктивності праці. Тобто йдеться не просто про зайнятість населення, а про зайнятість висококваліфікованої робочої сили, яка відповідає потребам інноваційного розвитку економіки і у змозі забезпечити саме такий розвиток, що, в свою чергу, забезпечуватиме входження України до цивілізованого ринку.

Ринок праці є найбільш демократичною системою організації трудових відносин, оскільки ґрунтується на економічній, а не примусовій мотивації до праці. Адміністративно-командний устрій, що панував за часів СРСР, припиняючи значимість матеріальних інтересів, застосовував переважно ідеологічно-силові механізми залучення населення до трудової діяльності. «Суспільно корисна праця» була обов'язком кож-

ного працездатного громадянина, за ухилення від якого передбачалась адміністративно-кримінальна відповідальність. Проте така «поголовна» зайнятість, що декларувалась як одна з головних переваг соціалізму, не тільки не стимулювала необхідну трудову активність, а й стала однією з причин серйозних деформацій у сфері ефективності праці, перешкодою на шляху впровадження інтенсивних, інноваційних технологій виробництва [106, с. 21].

Право на працю належить до основоположних прав людини. Його повноцінна реалізація створює необхідні передумови для задоволення потреб та інших невід'ємних прав (на достатній життєвий рівень, відпочинок, охорону здоров'я і медичну допомогу, освіту тощо) не лише тієї людини, що працює, та її родини, а й, опосередковано, — всіх членів суспільства. Ступінь реалізації трудових прав віддзеркалює рівень розвитку ринку праці, а також соціально-економічне становище в країні, її історію та перспективи. В умовах інноваційної моделі розвитку конкурентоспроможність робочої сили, що відображає розвиток ринку праці, є запорукою інвестиційної привабливості певного регіону чи сектора економіки.

Принципи гідної праці, проголошені на світовому рівні стратегічною метою і основним напрямом політики зайнятості [107], можуть бути цілком реалізовані лише за умови досягнення суспільством достатнього ступеня політичного, економічного та соціального розвитку. Водночас поступ у напрямі покращання ситуації з зайнятістю, умовами праці та її оплатою є запорукою і складовою подальшого економічного зростання та людського розвитку.

Отже, ринок праці — самостійний об'єкт інновацій, розвиток якого є однією з кінцевих цілей реалізації інноваційної соціально орієнтованої моделі ринкової економіки. При цьому він є повноправним суб'єктом інноваційного розвитку, що відіграє провідну роль у забезпеченні стабільної конкурентоспроможної економічної системи та є основою життєзабезпечення всіх соціальних верств і груп суспільства.

Інноваційна модель ринку праці орієнтована не на кількість робочої сили, а на її якісні параметри, що дає змогу забезпечувати необхідний соціально-економічний розвиток з меншими обсягами зайнятості. Це вимагає дотримання певних співвідношень між зайнятістю в окремих сегментах, зокрема у видах діяльності та секторах економіки, здатних забезпечити максимальну ефективність їх функціонування. Системні структурні зрушення на ринку праці повинні забезпечити його відповідність високим соціальним стандартам і загальній динаміці науково-технологічного та економічного розвитку.

249

У той же час перехід на інноваційні принципи і пришвидшення розвитку супроводжується посиленням нерівності між господарюючими суб'єктами і окремими групами населення, що пов'язано з різними можливостями та ступенем підготовки до участі в загальноекономічних процесах. Найчіткіше ці тенденції проявляються на ринку праці, оскільки різні сегменти економіки мають різні можливості щодо людського розвитку. Ці можливості залежать від багатьох організаційно-економічних характеристик, що обумовлюють успішність різних організаційних форм і напрямів економічної діяльності, а також свободу вибору місця прикладання праці. До таких об'єктивних організаційно-економічних характеристик слід віднести:

- форму власності підприємств (виробничих одиниць) — різноманітність відносин власності має вирішальне значення для повноцінного функціонування ринку праці та забезпечення свободи вибору між зайнятістю на власному підприємстві (самозайнятістю) і працею за наймом. Традиційно вирізняють суспільний і приватний, або державний і недержавний, сектори зайнятості. Непрозорість та затяжний характер процесів роздержавлення і приватизації породили в Україні багато аморфних, нечітко визначених утворень, де поняття власника досить розмите. Особливо це стосується підприємств, власність яких фактично не розподілена (до них належить більшість колишніх колективних сільськогосподарських підприємств, розпаювання яких відбувалося досить формально);

- розмір підприємства, організації — для повноти реалізації підприємницького потенціалу населення країни необхідно, щоб в економіці співіснували підприємства та організації різного розміру і масштабу. Розмір виробничих одиниць може визначатися за різними показниками, але найчастіше — за кількістю працівників, оскільки ця ознака більш стабільна і зручна для порівнянь, ніж вартісні показники. Великі та середні підприємства, як правило, належать до корпоративного сектору. Їх потужність (а часто й монополія) обумовлює вищу продуктивність і прибутковість, проте для широкого загалу можливості зайнятості в них обмежені лише працею за наймом, а участь у прибутках — незначними пакетами акцій. Особливого значення набуває розвиток малого підприємництва через незначну потребу в грошових і матеріальних ресурсах, високий потенціал поглинання робочої сили, гнучкість і швидке реагування на зміни ринку, а також спроможність перевести деякі види «тіньової» економіки в рамки правової та фінансової системи [108]. Мале підприємництво забезпечує громадянам широкий спектр вибору статусу зайнятості: від роботодавця до учасника сімейного бізнесу;

- вид економічної діяльності — структура зайнятості за видами економічної діяльності сама по собі вже є свідченням рівня економічного розвитку країни та продуктивності праці. Зокрема, доведено, що висока частка зайнятості в сільському господарстві, видобувних галузях прямо корелює з низьким рівнем доходів за розміром ВВП на душу населення [109, с. 34]. Перехід економіки на інноваційну модель розвитку вимагає відповідної переорієнтації зайнятості на високотехнологічні і наукомісткі види діяльності, що мають високий інноваційний потенціал. Для забезпечення сталого людського розвитку необхідна також розгалужена й потужна сфера послуг.

Таким чином, умови реалізації економічної активності в контексті інноваційної парадигми ринку праці мають розглядатися не лише в рамках загальних співвідношень попиту і пропозиції, а й з урахуванням кон'юнктури у кожному з визначених сегментів.

Перехідний період в Україні супроводжувався кардинальними зрушеннями в структурі форм і статусів зайнятості населення, зокрема скороченням зайнятості на державних підприємствах і поширенням приватної власності, зменшенням ролі найманої праці та формуванням сектору самостійної зайнятості, переходом від домінування підприємств-гігантів до різноманітності в розмірах підприємств.

Розвиток приватного підприємництва можна було б вважати однією з найважливіших інновацій у суспільно-економічному житті країни. Збільшення кількості підприємців, зазвичай, підвищує інтенсивність інноваційних процесів та економічну активність населення, оскільки з'являються нові робочі місця, зростає конкуренція на ринку праці, зокрема, між роботою за наймом і зайнятістю на власному підприємстві, між роботою в корпоративному або державному секторі та в секторі домогосподарств. Але слід мати на увазі, що самозайняті, порівняно з найманими працівниками, мають значно нижчий рівень законодавчого та соціального захисту.

Наразі сектор самозайнятості становить майже третину зайнятості населення України. Проте розвиток малого підприємництва в Україні поки що значно відстає від розвинених країн і більшості країн Східної Європи. Праця на власних підприємствах набула поширення в тих видах економічної діяльності, які безпосередньо не стосуються технічних і технологічних інновацій і мало пов'язані з соціальними інноваціями. Найбільша частка самозайнятості у торгівлі, послугах з ремонту, готелях і ресторанах (69,4% зайнятих у цих видах діяльності), сільському господарстві (64,0%), сфері комунальних та індивідуальних послуг (35,4%), будівництві (28,1%), транспорті (23,1%). Значна час-

тина самозайнятих зайняті в особистих підсобних господарствах (3,1 млн. осіб) [110].

Хоча кількість суб'єктів малого підприємництва постійно збільшується, серед них зростає частка економічно неактивних підприємств. У 2006 р. майже кожне четверте підприємство (24,8% від загальної кількості підприємств) поінформувало про повне або тимчасове припинення діяльності [111].

Особливо слід звернути увагу на те, що намітилася тенденція до згортання діяльності малих підприємств. У розвинених країнах з ринковою економікою малі підприємства здійснюють найактивнішу інноваційну діяльність, на них сконцентровано від 50 до 80% зайнятого населення і створюється більше половини ВВП [112, с. 510]. В Україні у 2006 р. майже третина наявних малих підприємств фактично не функціонували (не реалізовували продукцію та не надавали послуги). Упродовж 2004–2006 рр. чисельність працівників малих підприємств зменшилася на 133,4 тис. осіб, або на 11,4%. Нині вона становить 1,8 млн. осіб — лише 8,8% загальної кількості зайнятого населення [113].

У зв'язку з цим правомірно поставити питання про необхідність перегляду політики щодо розвитку малого бізнесу в Україні, адже поки що він демонструє значно нижчу ефективність як за показниками створення нових робочих місць, так і за продуктивністю зайнятості: зростання кількості малих підприємств супроводжується зменшенням частки їх продукції у загальних обсягах виробництва: у 1998 р. цей показник становив 11,3%, у 2006 р. — 4,8%. Заробітна плата найманих працівників малих підприємств (545,63 грн. у 2006 р.) майже вдвічі нижча, ніж на великих і середніх підприємствах.

Неефективність ринкових реформ призвела до поширення неформальної зайнятості та зайнятості у натуральному сільському господарстві. За даними обстеження населення з питань економічної активності впродовж 2000–2006 рр. чисельність зайнятих у неформальному секторі економіки збільшилася на 1,6 млн. осіб (або 55%) і становила у 2006 р. 4,6 млн. осіб, а її частка в загальних обсягах зайнятості зросла з 14,8% до 22,3% [110]. Особливо поширена неформальна зайнятість серед сільського населення, оскільки переважною її формою є ведення особистого селянського господарства з частковою реалізацією продукції на ринку (72% загальної кількості неформально зайнятих).

Незважаючи на усі гасла щодо проголошення інноваційної моделі розвитку, розподіл зайнятих за видами економічної діяльності поки що не дає підстав констатувати бодай найменші зрушення в цьому напрямі. Зростання чисельності зайнятих упродовж 2001–2006 рр. від-

бувалося переважно за рахунок торгівлі, готелів і ресторанів, де за цей час кількість зайнятих збільшилася майже на 1,3 млн. осіб (табл. 6.2). Тепер цей вид діяльності є найбільш поширеним, у ньому зосереджено 4,4 млн. осіб, або 21,2% загальної кількості зайнятого населення. Водночас спостерігалося помітне скорочення зайнятості у сільському господарстві, мисливстві, лісовому господарстві, рибальстві, рибництві (переважно це стосується сільського господарства) — на 0,7 млн. осіб, у промисловості — на 0,6 млн. осіб.

У промисловості нині зайнято 4 млн. осіб, або 19,5% загальної кількості зайнятих, у сільському господарстві — 3,7 млн. осіб, або 17,6% зайнятого населення. Порівняння динаміки обсягів зайнятості за видами економічної діяльності дає підстави констатувати, що перерозподіл працівників відбувається переважно між цими трьома найбільшими галузями: промислові та сільськогосподарські працівники переходять переважно у торгівлю, оскільки в інших галузях приріст зайнятості є дуже незначним.

Стосовно такого форсованого розширення зайнятості в торгівлі потрібно зауважити, що на даному етапі розвитку країни воно стає небажаним. У європейських країнах на торгівлю припадає 12–15% загальної чисельності зайнятих, причому в більшості країн 75–85% з них працюють за наймом. В Україні частка найманих працівників торговельних підприємств становить менше 31%, що пов'язане з поширенням ринкової торгівлі та переважанням надзвичайно дрібних форм роздрібної торгівлі (кіоски, намети, розкладки тощо). Це породжує не лише численні проблеми щодо якості обслуговування покупців (ускладнення санітарного контролю, відсутність належного обладнання, неможливість повного обліку обсягів продажу та виручки), а й призводить до майже повної соціальної незахищеності працюючих, відсутності нормальних умов праці та перспектив зростання. Одним з першочергових завдань регулювання економічної активності населення має стати реабілітація ринкових реалізаторів, їх переведення на нові робочі місця, навчання нових професій або підвищення кваліфікації, інші заходи, спрямовані на подолання нецивілізованих форм торгівлі.

Скорочення зайнятості в сільському господарстві загалом можна вважати нормальним явищем, оскільки це загальносвітова тенденція. За даними МОП, упродовж 1996–2006 рр. частка зайнятих в аграрному секторі скоротилася в середньому по світу з 41,9% до 36,1%. У розвинених країнах (включно з усіма країнами Євросоюзу) частка зайнятих у цій галузі становить у середньому 4,2%, лише в деяких країнах цей сектор залишається значним (Румунія, Польща, Греція, Республіки

Табл. 6.2. Структурні зрушення в зайнятості населення України за видами економічної діяльності*

	Тис. осіб			У % до підсумку	
	2000	2006	приріст, зменшення	2000	2006
Усього	20175,0	20730,4	555,4	100,0	100,0
у тому числі за видами економічної діяльності:					
Сільське господарство, мисливство, лісове господарство, Рибальство, рибництво	4367,0	3652,6	-714,4	21,6	17,6
Промисловість	4598,3	4036,9	-561,4	22,8	19,5
Будівництво	903,6	987,1	83,5	4,5	4,8
Торгівля; ремонт автомобілів, побутових виробів та предметів особистого вжитку. Діяльність готелів та ресторанів	3121,3	4403,9	1282,6	15,5	21,2
Діяльність транспорту та зв'язку	1355,0	1428,3	73,3	6,7	6,9
Фінансова діяльність	166,1	286,0	119,9	0,8	1,4
Операції з нерухомим майном, оренда, інжиніринг та надання послуг підприємцям	815,9	1041,9	226	4,0	5,0
Державне управління	1198,6	1033,7	-164,9	5,9	5,0
Освіта	1609,7	1690,5	80,8	8,0	8,2
Охорона здоров'я та надання соціальної допомоги	1379,6	1356,7	-22,9	6,8	6,5
Надання комунальних та індивідуальних послуг, діяльність у сфері культури та спорту	659,9	812,8	152,9	3,3	3,9

* Джерело: Економічна активність населення України 2006: Стат. зб. / Держкомстат України, 2007. — С. 84, 148

Балтії) [114]. Звичайно, потрібно враховувати багатство земельних ресурсів і традиційну промислово-аграрну спрямованість України, проте не можна миритися з тим, що більше 2/3 працюючих у сільському господарстві є неформально зайнятими, тобто це праця у напівнатуральних особистих селянських господарствах. Кількість фермерських господарств в Україні щороку зростає, але їх внесок у виробництво сільськогосподарської продукції мізерний (4,5% у 2006 р.), тоді як основним виробником залишаються особисті селянські господарства (61%) [115]. Загалом для аграрного сектору самозайнятість є характерним явищем (у європейських країнах найменше працівники становлять, як правило, не більше третини зайнятих у цьому секторі), проте вона має здійснюватися на професійних засадах і з ринковим спрямуванням. Вочевидь, скорочення сільськогосподарської зайнятості в Україні відбуватиметься й надалі, переважно за рахунок зменшення обсягів діяльності особистих селянських господарств.

Водночас викликає занепокоєння постійне зменшення зайнятості в промисловому секторі, а особливо — її структурні зрушення за видами промислової діяльності. Промисловість становить вагомий сегмент зайнятості практично в усіх європейських країнах: тут працюють 16–25%, у деяких країнах — до 30% зайнятих, причому 90–95% з них зосереджено в переробній промисловості. В Україні більше чверті промислових працівників зайнято у добувній промисловості, виробництві та розподіленні електроенергії, газу та води, причому чисельність працівників у цих видах діяльності залишається майже незмінною, тоді як у переробній промисловості вона постійно зменшується. В межах самої переробної промисловості швидко наростає частка важкої та хімічної промисловості. Металургія — чи не єдина промислова галузь, в якій чисельність штатних працівників збереглася на рівні 2000 р. А чисельність персоналу підприємств машинобудування скоротилася за цей час на 30%. Особливо зменшилася кількість працівників на підприємствах, які виробляють машини та устаткування, електричне, електронне й оптичне устаткування [116, с. 185]. Це означає, що замість впровадження інноваційних заходів Україна поступово перетворюється на джерело сировинних та енергоресурсів.

Проблеми кадрового забезпечення промисловості України підтверджує також аналіз вікового розподілу працівників. Частка молоді (особи віком 15–34 років) серед штатних працівників у промисловості становить 31,7% — що ледь вище середнього по країні показника (31,0%), але значно менше, ніж у фінансовій діяльності (53,1%), торгівлі (49,4%), готелях і ресторанах (39,5%), державному управлінні

(36,7%) [116, с. 72]. Отже, молодь нині надає перевагу іншим видам діяльності, що прирікає промисловість України на подальший занепад, особливо це стосується високотехнологічних виробництв.

Усе це свідчить про те, що зайнятість у промисловості нині практично втратила своє інноваційне спрямування. Непривабливість роботи на промислових підприємствах пояснюється багатьма чинниками. На нашу думку, головними з них є такі.

256 *Поширеність несприятливих умов праці.* Серед промислових працівників найвища частка осіб, зайнятих в умовах, що не відповідають санітарно-гігієнічними нормам (35,5% облікової кількості штатних працівників). Промислова діяльність найбільш пов'язана з техногенним середовищем, де працівники піддаються шкідливому впливу одразу кількох несприятливих чинників, найбільш поширеними серед яких є перевищення гранично допустимих норм шуму, інфразвуку й ультразвуку, шкідливі хімічні речовини, пил переважно фіброгенної дії тощо. Тобто праця на промислових підприємствах є не просто несприятливою для здоров'я, а й доволі часто — небезпечною для життя.

Низька заробітна плата, що не відповідає важкості та складності праці, не компенсує вплив несприятливого виробничого середовища. Хоча заробітна плата в промисловості вища за середню по країні (відповідно 1 212 грн. і 1 041 грн. — у 2006 р.), вона помітно нижча, ніж у транспортній галузі (1 328 грн.), державному управлінні (1 578 грн.) та фінансовій сфері (2 050 грн.). При цьому у переробній промисловості, де вимоги щодо кваліфікації працівників найвищі, заробітна плата істотно нижча, ніж у видобувній промисловості та виробництві й розподілі електроенергії, газу, води [116, с. 206, 208].

Обмежений соціальний пакет. Промисловість традиційно вважається галуззю з сильними профспілками та налагодженим соціальним діалогом. В Україні на промислових підприємствах завжди був один з найвищих рівнів охоплення працівників колективними договорами (понад 90%). Водночас витрати роботодавців на соціальні пільги більші за передбачені законодавством, у середньому на 1 працівника, на якого поширюється дія колективного договору, в промисловості у 1,5–2 рази нижчі, ніж у транспортній галузі та фінансовій сфері. Інший приклад — рівень залучення працівників до участі у прибутках. За підсумками 2006 р. сума нарахованих доходів, дивідендів, процентів за акціями в розрахунку на одного працівника у промисловості становила лише 43 грн., тоді як у будівництві — 70 грн., торгівлі — 75 грн., операціях з нерухомим майном — 78 грн. [116, с. 313, 247, 300],

при тому, що у промисловості значно більш поширені корпоративні форми господарювання, ніж у зазначених видах діяльності.

Слід також додати, що на промислових підприємствах зосереджена основна маса заборгованості з соціальних виплат працівникам. Сума заборгованості за рахунок власних коштів підприємств з виплати допомоги у зв'язку з тимчасовою непрацездатністю станом на 1 січня 2007 р. становила 1,7 млрд. грн. (це 2/3 від загальної суми по усіх видах економічної діяльності), заборгованості потерпілим на виробництві — 14,7 млрд. грн. (94,5% загальної суми).

Зміна суспільної парадигми розвитку. Цей соціально-психологічний чинник найбільше пояснює падіння престижу робітничих професій, що є наслідком як об'єктивних, загальноцивілізаційних процесів, так і специфічних для України обставин. До перших слід віднести становлення суспільства знань, так званого постіндустріального економічного укладу, в якому найголовнішу роль відіграють не робітничі кадри (тим більше не їх кількість), а знання та компетенції фахівців і професіоналів. Така тенденція, вочевидь, наявна і в Україні (зокрема, про це свідчить постійне збільшення кількості студентів вищих навчальних закладів), проте вона поки що слабко матеріалізувалась у кадровій політиці підприємств. Наші роботодавці (не лише у промисловості) орієнтовані більше на дешеві робочі руки, ніж на якісні характеристики людського капіталу. І це, зрештою, є основним гальмівним чинником реалізації інноваційного потенціалу економічної активності населення.

257 До специфічних причин, притаманних усім пострадянським країнам, слід віднести різку зміну ролі та функцій суспільних класів і груп. За радянських часів робітничий клас визначався як провідний соціальний клас. З початком ринкових реформ він втратив свої лідерські позиції, перетворився на найману робочу силу, доволі безправну і незахищену, що надзвичайно болісно сприймається певними верствами населення. Проблему пристосування до нових умов і критеріїв соціальної стратифікації поглиблює поширення в суспільстві думок про неможливість заробити на гідне прожиття чесною працею, а також про те, що багатство завжди пов'язане з кримінальною діяльністю тощо. Такі стереотипи насправді завдають значно більше шкоди, ніж стихійні лиха, невміле керівництво чи зовнішні недоброзичливці. Подолання цих настроїв можна вважати найнеобхіднішою передумовою реалізації інноваційного потенціалу економічної активності населення, його спрямування на розвиток людини і суспільне благо.

Що стосується інших структурних відмінностей зайнятості населення України за видами економічної діяльності, слід відзначити знач-

но меншу частку працівників охорони здоров'я та надання соціальної допомоги. Оскільки за забезпеченістю лікарями і середнім медичним персоналом наша країна має близькі до європейських стандартів показники, причина полягає у відсутності достатньої кількості соціальних працівників. Це пов'язано з тим, що в Україні не налагоджена активна соціальна робота з населенням. Соціальна допомога надається лише після звернення самої людини, порядок призначення допомоги та практика обслуговування перебувають на дуже низькому організаційно-технічному рівні. Тому розвиток соціальних сервісних служб має стати пріоритетним напрямом соціальної політики і регулювання ринку праці.

258

Загалом, доводиться констатувати, що наявний розподіл робочих місць орієнтований на екстенсивні виробничі фактори, а отже, передбачає досить високий попит на робочу силу, причому переважно на використання малокваліфікованої, ручної праці, що апriorі передбачає низький рівень її продуктивності та оплати. У складі зайнятого населення представники найпростіших професій становлять 25,3%, тоді як професіонали і фахівці разом — лише 24,2%, кваліфіковані робітники промисловості — 24,8% [110, с. 87]. Водночас об'єктивні вимоги щодо підтримання конкурентоспроможності національної економіки в умовах глобалізації унеможливають продовження такої практики навіть у найближчій перспективі.

6.3. Напрями політики зайнятості

Виходячи з логіки концепції людського розвитку, пріоритетним напрямом політики у сфері зайнятості має бути акцент на зростанні інноваційної ролі трудового потенціалу як складової людського потенціалу і бази формування людського капіталу. Як уже зазначалося, принциповим є положення щодо активної участі кожного індивідуума у розширенні людських можливостей. Економічна активність, тобто участь у ринку праці, є однією з основних форм участі у суспільному житті, що забезпечує не лише економічне зростання і матеріальний добробут, а й широкі можливості щодо соціалізації та задоволення духовних потреб людини. Таким чином, можливість реалізації трудового потенціалу має не тільки економічний ефект — вона сама належить до потреб людини і може вважатися виявом свободи.

Ефективність реалізації інноваційних важелів трудового потенціалу може підвищуватися у двох напрямках:

– удосконалення якісних характеристик трудового потенціалу, зокрема, покращення стану здоров'я населення, підвищення рівня

освіти та кваліфікації, інші заходи, спрямовані на зростання якості робочої сили;

– підвищення рівня зайнятості шляхом посилення мотивації населення до економічної активності та створення сприятливих умов для її реалізації.

Пропозиції та обґрунтування механізмів стосовно першого напрямку розглянуто у попередніх параграфах даного розділу.

Другий напрям, хоча й має дещо екстенсивну, кількісну спрямованість (кінцева мета — збільшення пропозиції робочої сили та обсягів зайнятості), є інноваційним за своєю сутністю, оскільки рівень економічної активності та рівень зайнятості населення належать до узагальнюючих показників розвитку ринку праці, що акумулюють у собі результат взаємодії усієї множини факторів впливу на його кон'юнктуру. Ці кількісні параметри відображають конкурентність ринкового середовища та ефективність інфраструктури ринку праці. Зрештою, інноваційне забарвлення підвищення рівнів економічної активності та зайнятості населення визначається змістом заходів і механізмів, що застосовуються для його досягнення.

259

Нині рівень зайнятості населення України є значно нижчим як порівняно з історичною ретроспективою — з радянським періодом, так і з сучасними показниками для більшості європейських країн. Результати першого Всеукраїнського перепису населення 2001 р. засвідчили різке скорочення рівня зайнятості населення економічною діяльністю в усіх без винятку вікових групах, а особливо серед населення працездатного віку [117, с. 125–126]. У перехідному періоді таке явище мало логічне пояснення: скасування адміністративного примусу до праці, виникнення нових форм незайнятості — безробіття та економічної неактивності. Проте, як уже зазначалось, економічне зростання, що спостерігається з 2000 р., також відбувається без істотного збільшення обсягів та рівня зайнятості. З одного боку, це добре, оскільки означає зростання продуктивності праці. З другого, — є проявом стагнаційних процесів в економічній активності населення. Деяке збільшення зайнятості у 2000–2006 рр. (на півмільйона осіб) повністю зумовлене зменшенням безробіття, проте пропозиція робочої сили залишається практично фіксованою. Оскільки рівень безробіття в нашій країні наближається до рівня природної норми безробіття, цей ресурс зростання зайнятості близький до вичерпання. Отже, першочерговим завданням інноваційної політики ринку праці має стати пошук ефективних механізмів підвищення економічної активності населення.

**Табл. 6.3. Рівні економічної активності населення
та деяких країнах**

	Чоловіки									
	вікові групи, років									
	15-19	20-24	25-29	30-34	35-39	40-44	45-49	50-54	55-59	60-64
Австрія	48,5	77,8	90,2	94,6	95,2	95,1	92,5	87,4	65,2	20,2
Данія	67,9	81,3	88,3	93,3	93,6	93,2	92,1	89,6	84,6	44,4
Фінляндія	32,7	74,6	89,6	92,2	92,8	92,2	90,0	84,5	69,0	37,0
Франція	19,2	64,1	91,9	95,4	95,3	95,5	94,1	90,3	62,5	15,4
Німеччина	33,2	73,7	85,6	94,7	96,1	95,6	94,4	91,1	82,0	40,6
Нідерланди	56,7	81,0	90,9	93,9	92,3	91,8	90,4	88,4	77,8	30,9
Швейцарія	57,1	76,8	94,0	95,1	94,3	98,4	97,8	95,9	89,1	67,7
Іспанія	34,1	72,1	89,9	94,5	94,8	93,7	91,9	88,3	75,4	48,8
Італія	16,4	60,7	82,2	92,1	94,5	95,2	93,8	87,8	57,4	28,8
Норвегія	44,6	75,5	88,0	91,2	91,2	91,2	90,1	88,9	83,0	64,2
Швеція	26,7	69,3	87,0	92,9	94,5	92,5	91,9	88,7	85,4	65,1
Болгарія	7,7	58,4	81,1	86,6	86,5	84,3	82,7	77,8	63,6	32,6
Чеська Республіка	10,1	65,5	93,5	97,5	97,1	95,9	94,5	90,9	82,8	34,4
Угорщина	6,6	52,8	88,2	92,7	90,5	87,2	81,1	73,6	59,6	21,2
Естонія	11,3	67,5	91,9	92,2	89,8	89,9	86,4	80,8	72,9	51,2
Латвія	16,2	72,2	89,7	89,6	91,8	98,7	98,2	85,3	79,0	44,3
Литва	5,2	55,5	89,7	93,0	91,6	91,7	87,9	84,9	73,1	54,0
Польща	8,7	60,5	91,4	95,1	94,2	92,1	86,3	76,0	52,4	27,7
Словаччина	8,9	70,7	93,9	95,7	97,0	95,8	92,0	88,3	79,8	22,0
Словенія	15,6	64,8	90,0	97,1	96,3	93,2	90,5	79,2	62,3	23,9
Україна	18,1	71,1	89,2	88,6	89,0	87,4	84,3	79,1	67,6	32,2

**за статтю та віковими групами в Україні
Європи у 2005 р., %**

	Жінки									
	вікові групи, років									
	15-19	20-24	25-29	30-34	35-39	40-44	45-49	50-54	55-59	60-64
36,2	71,8	80,9	78,5	82,2	82,9	82,3	70,9	39,0	8,3	
65,5	74,8	79,2	85,2	86,2	87,5	86,2	82,0	77,8	26,2	
33,1	66,7	77,4	79,7	84,4	88,8	90,6	87,2	72,5	33,1	
11,5	55,3	78,7	79,5	82,0	82,9	83,2	77,3	53,4	13,4	
26,8	66,3	73,4	74,3	78,7	83,4	82,9	78,2	64,4	23,0	
57,2	79,2	84,2	81,2	79,3	77,8	76,5	68,2	49,3	18,0	
50,9	81,3	86,1	76,7	77,8	84,3	87,5	78,4	71,1	44,8	
23,4	61,7	79,6	74,9	70,1	68,5	63,3	52,2	37,7	20,4	
9,6	45,7	63,8	69,4	67,8	65,4	61,0	51,4	32,2	9,4	
47,4	68,9	79,9	82,9	83,4	85,4	84,1	82,6	71,8	51,7	
33,5	64,1	80,9	83,7	87,3	88,6	87,5	84,7	79,5	57,0	
7,8	44,0	64,3	76,0	82,0	84,1	80,6	73,7	45,1	7,8	
7,5	48,4	65,3	73,5	86,3	91,0	91,6	87,3	49,0	13,1	
4,1	42,1	66,2	66,0	75,3	79,1	78,4	70,3	43,4	9,8	
7,4	52,7	70,3	76,3	81,8	90,2	92,6	85,2	73,0	39,6	
10,5	52,9	75,0	78,3	82,6	88,5	85,3	81,4	64,6	32,7	
2,8	39,6	79,6	85,3	88,2	90,7	87,3	82,1	66,6	22,7	
5,5	48,9	76,1	79,3	83,4	83,9	80,2	60,8	29,4	14,0	
7,5	55,3	68,1	77,6	85,8	91,7	89,5	82,5	26,9	7,6	
9,8	51,5	86,7	91,2	93,5	93,1	86,3	71,8	29,1	9,3	
14,8	55,8	73,5	77,3	82,4	84,7	81,1	72,9	37,6	24,7	

Про наявність великих резервів збільшення пропозиції робочої сили свідчить порівняльний аналіз рівнів економічної активності населення з іншими європейськими країнами в розрізі за статтю та віком (табл. 6.3). У країнах «старої» Європи значно вищий рівень економічної активності молоді віком 15–19 років (незалежно від статі): в Австрії, Фінляндії, Німеччині, Іспанії, Швеції він становить близько третини, у Данії, Нідерландах, Швейцарії — половину й більше загальної чисельності населення відповідної вікової групи.

В Україні рівень економічної активності чоловіків віком 15–19 років становить 18,1%, жінок — 14,8%. І хоча цей показник істотно вищий, ніж у країнах — нових членах Євросоюзу, необхідно пам'ятати, що значна частина економічної активності молодшої вікової групи в нашій країні зумовлена поширенням зайнятості у напівнатуральних особистих селянських господарствах.

Рівень економічної активності чоловіків віком 20–29 років в Україні доволі близький до показників інших європейських країн. Проте у вікових групах 30–54 років, тобто у найбільш працездатному віці, він значно нижчий: у країнах ЄС участь у робочій силі беруть 92–96% чоловіків віком 30–49 років і 85–90% чоловіків віком 50–54 років, тоді як в Україні відповідні показники становлять максимум 89% у віковій групі 30–49 років та 79,1% у чоловіків віком 50–54 років.

За рівнями економічної активності жінок значне відставання України від західноєвропейських країн спостерігається у вікових групах 20–29 років та 50–59 років. У першому випадку це пов'язано з відмінностями у повіковій інтенсивності дітородної активності: в українських жінок, як і в інших країнах Центральної та Східної Європи, в цьому віковому інтервалі сконцентровано переважну кількість народжень. У другому — з більш раннім пенсійним віком; як уже зазначалось, у переважній більшості європейських країн встановлено однакову межу пенсійного віку для жінок і чоловіків на рівні 60–65 років.

Водночас необхідно відзначити в Україні доволі високий рівень економічної активності населення пенсійного віку. Наприклад, у Франції, де пенсійний вік становить 60 років, у віці 60–64 років брали участь у робочій силі лише 15,4% чоловіків і 13,4% жінок. В Україні відповідні показники становили 32,2% та 24,7% (при тому, що у жінок пенсійний вік становить 55 років). Частково це пояснюється залученням осіб старше працездатного віку до зайнятості в особистих селянських господарствах.

Проте цілком зрозуміло, що наявний віковий тренд рівня економічної активності населення України є абсолютно неприйнятним, особ-

ливо це стосується чоловіків. У розвинених країнах в пошуках резервів робочої сили заходи спрямовуються зазвичай на жінок, молодь та осіб старшого віку (від 55 років) [118, с. 50]. Парадоксом вітчизняного ринку праці можна вважати ту обставину, що поза робочою силою залишається значний контингент чоловіків найбільш працездатного віку. За даними обстеження з питань економічної активності у 2006 р., 2/3 економічно неактивних чоловіків віком 25–49 років (а це півмільйона осіб) назвали причиною своєї неучасті в ринку праці зайнятості у домогосподарстві, перебування на утриманні, інші причини, що не пов'язані ні з навчанням, ні з виходом на пенсію [110, с. 122]. Навряд чи ці причини можна вважати вичерпними, скоріше за все за ними криються серйозніші чинники, зокрема орієнтація на зовнішні трудові міграції, випадкові заробітки, інші види неформальної зайнятості.

Важливе значення має також питання щодо економічної активності української молоді. У 2006 р. з загальної кількості економічно активного населення віком 15–24 років (для дослідження ринку праці в міжнародних порівняннях береться саме такий віковий інтервал) більше чверті, або 804,5 тис. осіб були зайняті у неформальному секторі — переважно в особистих селянських господарствах [110, с. 64, 99]. Тобто і без того низький рівень економічної активності молоді значною мірою формується за рахунок паліативної зайнятості. Найпоширеніша причина неучасті в робочій силі серед молоді — навчання, саме цю причину називають 88% чоловіків та 78% жінок серед економічно неактивного населення віком 15–24 років. Водночас слід зазначити, що у країнах Західної Європи показники охоплення дітей та молоді навчанням усіх рівнів освіти значно вищі, ніж в Україні і близькі до максимального (100%) значення, проте це не заважає широкій участі молоді в робочій силі.

Виходячи з цього, можна зробити висновок, що стратегічним напрямом інноваційної політики зайнятості має бути мотивація населення до самореалізації через участь у ринку праці, активізація поведінки громадян щодо реалізації можливостей забезпечувати свій добробут власними силами. Серед багатьох причин сучасної слабкої мотивації слід виокремити дві головні: застарілу модель соціального захисту і низьку оплату праці.

Хоча Україна одержала статус країни з ринковою економікою, вітчизняна система соціального захисту збереглася практично в тому вигляді, що була за радянських часів. Успадкований тягар роздутих соціальних зобов'язань, які доволі часто є необґрунтованими, несправедливими і, зрештою, невинуватеними, тобто мають низьку ефективність або да-

ють лише короточасний результат, стає дедалі відчутнішим, перетворюється на один з головних гальмівних чинників на шляху розбудови соціальної, але й конкурентоспроможної економіки.

Сучасна система соціального захисту в Україні страждає на вади, притаманні бідній країні з соціалістичною доктриною: влада прагне надати допомогу надто широкому колу своїх громадян, що далеко виходить за межі фінансових можливостей держави, а безпосередні виплати (чи то по страхових подіях, чи то у формі соціальної допомоги) є дуже низькими і не запобігають бідності. Неприпустимо високе співвідношення різноманітних трансфертних виплат із заробітною платою протидіє настановам населення на активну економічну діяльність і провокує утриманські настрої в суспільстві.

264

Формування соціальної політики переважно під впливом майбутніх виборів призвело до гіпертрофованих державних соціальних зобов'язань, до загравання з одержувачами різноманітних соціальних трансфертів і, врешті-решт, до люмпенізації соціальної політики. Орієнтація насамперед на підтримку населення шляхом виплат, не пов'язаних з економічною діяльністю — поточною або попередньою — неминує руйнує настанови населення на активну поведінку на ринку праці і сприяє відновленню утриманських настанов, характерних для часів СРСР, що надзвичайно важко долалися впродовж перехідного періоду. Такого роду діяльність, по-перше, зумовлює надзвичайно високе навантаження на бюджет, а по-друге, формує чіткі настанови населення на мінімальні — і за часом, і за інтенсивністю — трудові зусилля, протидіє детінізації доходів і зайнятості. Практично це політика, спрямована на підтримку бідних верств населення за рахунок перерозподілу доходів середнього класу суспільства, а не на подолання бідності як такої [119, с. 342–343]. Безпосередніми наслідками цієї політики є загострення вже існуючих проблем, пов'язаних з надмірним розширенням суспільства, низькими стандартами оплати праці і поширенням бідності навіть серед працюючих.

Проблема бідності працюючого населення нині постає особливо гостро. Впродовж останніх років відстань між розмірами мінімальної зарплати та прожиткового мінімуму для працездатних осіб і національною межею бідності практично не скорочується. Рівень бідності у домогосподарствах, де є хоча б одна працююча особа, істотно перевищує показник по домогосподарствах без працюючих. Понад 80% бідних належать до домогосподарств, де є хоча б один працюючий [105, с. 220–221]. Частково така ситуація пояснюється структурою домогосподарств (зокрема, діти перебувають на утриманні переважно у домо-

господарствах, де є працюючі), проте вона є прямим свідченням низьких стандартів оплати праці в країні.

Незважаючи на швидке зростання, досягнутий середній рівень заробітної плати не може вважатися високим або принаймні достатнім, особливо з огляду на те, що доходи від зайнятості повинні бути матеріальною основою добробуту не тільки для працюючих та їхніх родин, а й усього населення.

Ще одним підтвердженням низького рівня заробітної плати можна вважати той факт, що рівень економічної активності населення за період бурхливого росту заробітної плати практично не підвищився. Базова закономірність ринку праці полягає в тому, що за більш високого розміру заробітку більша кількість людей буде пропонувати свою робочу силу. Проте в Україні таких тенденцій поки що не спостерігається. Серед населення найбільш працездатного віку — 25–49 років — в окремі роки відбувалося навіть деяке зниження рівня економічної активності. Це може означати лише одне: сучасний розмір заробітної плати не сприймається населенням як гідний або як належний, він не приваблює і не мобілізує резерви робочої сили.

265

Важливість вирішення проблем оплати праці багаторазово посилюється в контексті необхідності запровадження європейських стандартів якості життя. Глобалізація і формування транснаціональних ринків праці означають постійну втрату Україною людського потенціалу через відплив найбільш активної і конкурентоспроможної частини населення за кордон, якщо там вона може заробляти більше, ніж в Україні. Протидіяти цьому процесу можна лише через значне підвищення заробітної плати.

Відповідно, політика зайнятості, спрямована на реалізацію інноваційних важелів економічної активності якомога більш широких верств населення, має здійснюватися за такими напрямками.

Гідна оплата праці. Оскільки мотивація економічної активності населення у переважній більшості випадків лежить у матеріальній площині, для підвищення рівня зайнятості населення необхідно відмовитися від орієнтації на дешеву робочу силу, адже в сучасному світі засади конкурентоспроможності національної економіки мають базуватися на якісних характеристиках і перевагах людського капіталу.

Нині економіка України характеризується низькою вартістю робочої сили, що не стимулює науково-технічний прогрес, не забезпечує високих стандартів споживання та процесів нагромадження. Зниження вартості робочої сили відчутно гальмує розвиток внутрішнього ринку та динаміку економічних процесів. Зростання ціни робочої сили дасть

змогу забезпечити нові стандарти життя, людського розвитку й послідовне посилення соціальної складової програми економічного розвитку України на інноваційних засадах, створити умови для посилення мотивації людини до праці.

Штучне заниження вартості робочої сили успадковане сучасною Україною від адміністративно-планової економічної системи з її низьким рівнем заробітної плати і високими обсягами споживання, що розподілялися через так звані суспільні фонди шляхом дотацій на житлово-комунальні та санаторно-курортні послуги, значну частину споживчих товарів, передовсім, дитячого асортименту, безоплатної медичної допомоги, освіти тощо.

Низькій заробітній платі відповідали жорстко регульовані низькі ціни на товари і послуги. Перехід до ринкової економічної системи зруйнував систему дотацій і, значною мірою, суспільні фонди споживання, але прагнення витримати конкуренцію на світовому ринку за умов високої енерго- та матеріалоємності віддзеркалилось у збереженні низької вартості робочої сили.

Нині це є водночас і чинником конкурентоспроможності українських товарів, а отже, чинником потенційних інвестицій в українську економіку, і – значно більшою мірою — непереборним бар'єром зростання продуктивності праці, рушійною силою впливу найбільш активних верств робочої сили за межі українського ринку праці. Без високої заробітної плати не може бути і високих соціальних трансфертів, а отже, низький рівень оплати праці є чинником бідності не тільки працюючого населення, а й непрацездатних його верств. Низька заробітна плата може стати головною перешкодою формування розвинутої ринкової економіки європейського зразка. Тому без кардинального реформування системи оплати праці неможливо розв'язати гострі соціально-економічні проблеми, що існують у суспільстві, вивести людський розвиток у число найважливіших пріоритетів соціально-економічної політики.

До безпосередніх інструментів державного регулювання оплати праці належить мінімальна заробітна плата як державна мінімальна соціальна гарантія. Незважаючи на позитивну динаміку, Україна посідає одне з найнижчих місць у списку європейських країн за рівнем гарантованої мінімальної заробітної плати (табл. 6.4). Україна відчутно відстає не тільки від країн з розвинутою ринковою економікою, а й від країн Євросоюзу, що віднесені Євростатом до третьої умовної категорії за рівнем мінімальної гарантованої заробітної плати (менше 300 євро).

Табл. 6.4. Розмір мінімальної заробітної плати в деяких країнах Європи*

	Розмір мінімальної заробітної плати у національній валюті	Розмір мінімальної заробітної плати в євро	Дата, якої стосуються дані
Люксембург	-	1570,28	01.01.2007
Ірландія	-	1499,33	01.07.2007
Велика Британія	927,32 фунтів стерлінгів	1380,54	01.10.2006
Нідерланди	-	1300,80	01.01.2007
Бельгія	-	1258,91	01.10.2006
Франція	-	1254,28	01.07.2006
Кіпр	409 кіпрських фунтів	701,80	01.04.2007
Греція	-	625,97	01.09.2006
Мальта	258,40 лір	602,95	01.01.2007
Іспанія	-	570,00	01.01.2007
Словенія	-	521,83	01.08.2006
Португалія	-	403,00	01.01.2007
Туреччина	562,50 нових лір	302,61	01.01.2007
Чеська Республіка	7,955 кронів	284,38	01.07.2006
Хорватія	2080 кунасів	282,23	01.01.2005
Угорщина	65,500 форинтів	240,14	01.01.2007
Польща	899 злотих	233,01	01.01.2006
Естонія	3,600 кронів	230,08	01.01.2007
Словаччина	7,600 кронів	205,22	01.10.2006
Литва	600 літів	173,77	01.07.2006
Латвія	120 латів	170,75	01.01.2007
Російська Федерація	5,829 рублів	167,28	01.05.2006
Румунія	390,00 нових лєїв	115,06	01.01.2007
Сербія	8,004 нових динарів	96,44	01.05.2006
Болгарія	180 левів	92,30	01.01.2007
Україна	460 гривень	61,33	01.10.2007
Молдова	766,1 лєїв	46,29	01.01.2007
Російська Федерація	1,100 рублів	32,12	01.05.2006

**За даними Євростату*

Нині мінімальна заробітна плата практично дорівнює межі бідності (встановленій за відносним національним критерієм) і становить близько половини середнього її рівня по економіці в цілому, що загалом відповідає європейським взірцям (у країнах ЄС співвідношення мінімальної заробітної плати із середнім її розміром становить 40–60%). Однак не можна забувати, що в Україні це співвідношення досягається за надзвичайно низького середнього рівня заробітної плати.

Уже найближчим часом необхідно вирішити питання щодо приведення розміру мінімальної заробітної плати у відповідність до прожиткового мінімуму для працездатних осіб. Це необхідно для забезпечення нормального співвідношення двох основних соціальних стандартів і реалізації відтворювальної функції заробітної плати. Водночас прийняття прожиткового мінімуму для працездатних осіб за мінімальний розмір заробітної плати надалі може стати стримувальним чинником щодо подальшого перегляду методики його визначення через небажаність додаткових витрат. Власне, однією з причин сучасного «замороження» процесу вдосконалення чинної методики є те, що прожитковий мінімум для осіб, які втратили працездатність, є водночас мінімальним розміром пенсії за віком, а отже, його збільшення автоматично збільшує пенсійні видатки. Тому в перспективі необхідно запровадити більш гнучкий порядок встановлення мінімальної заробітної плати, зокрема пов'язати його регулювання не лише з прожитковим мінімумом, а і з середнім розміром заробітків (доходів) зайнятого населення та наявністю утриманців у складі домогосподарства.

Для стимулювання зайнятості певних соціальних груп населення та полегшення працевлаштування осіб з обмеженою конкурентоспроможністю може застосовуватися практика встановлення розмірів мінімальної заробітної плати для окремих категорій працівників. Наприклад, у США встановлюються спеціальні розміри федеральної мінімальної заробітної плати для працюючих інвалідів, студентів, зайнятих повний робочий час, працівників віком до 20 років (на перші 90 календарних днів зайнятості), ще деяких категорій²⁵.

Іншим пріоритетним напрямом забезпечення гідної оплати праці має бути вирівнювання розмірів заробітної плати за видами економічної діяльності та відповідно до складності виконуваної роботи. Стосовно сучасної ситуації в Україні можна стверджувати, що головною причиною низької середньої оплати праці і, відповідно, низького рівня життя населення загалом, та надмірної й необґрунтованої диференціації заробітної плати за видами економічної діяльності є мізерний рівень заробітної плати працівників бюджетних установ. Ще один аспект зниження заробітної плати в бюджетній сфері полягає в тому, що постійне порушення державою власних зобов'язань позбавляє її морального права вимагати належного рівня оплати праці у приватному секторі. Відсутність здорової конкуренції та дієвих механізмів нагляду й контролю з боку держави призводить до процвітання «тіньових»

²⁵ Сайт Міністерства праці США <http://www.dol.gov/elaws/fag/esa/flsa/001.htm>

схем у практиці суб'єктів підприємницької діяльності, зокрема приховування частини оплати праці (офіційно відображається лише необхідний мінімум, решта виплачується «у конвертах») та/або неформальні трудові відносини. Отже, низький розмір мінімальної заробітної плати дає змогу «економити» на заробітній платі не лише державному бюджетові, а й приватним підприємцям. Унаслідок приховування частини заробітку знижується доходна частина державного бюджету та фондів соціального страхування.

Тому першочерговим завданням слід вважати підвищення заробітної плати працівникам бюджетної сфери відповідно до законодавчих норм і повномасштабного запровадження єдиної тарифної сітки у всіх установах і закладах бюджетної сфери. Цей захід потребуватиме істотного збільшення бюджетних витрат, якщо його не синхронізувати з організаційно-структурною реформою галузей соціальної сфери та введенням їх багатоканального фінансування. Тому цей процес має здійснюватися поетапно і бути узгодженим із загальною реформою бюджетної сфери, включаючи зміну системи фінансування. Постає також питання вибору між підвищенням мінімального розміру оплати праці та тарифними співвідношеннями. Однак без належного врегулювання оплати праці в бюджетній сфері забезпечити належну політику оплати праці, перенести акценти політики доходів передусім на працююче населення, істотно підвищити рівень життя широких верств населення не вдасться — адже збільшення заробітних плат працівників цієї сфери обов'язково викличе, хоча й дещо згодом, їх зростання і в приватному секторі.

Такі зрушення в системі оплати праці мають відбуватися паралельно зі зміною принципів формування собівартості виробленого продукту та суттєвим коригуванням загальної політики доходів, зокрема через удосконалення системи оподаткування доходів громадян.

Реформування системи соціального страхування. На відміну від державної соціальної допомоги, сутність якої полягає у перерозподілі прибутків, соціальне страхування є формою резервування заробітної плати або інших видів доходів у вигляді страхових внесків, що забезпечує підтримання матеріального добробуту в разі втрати роботи, тимчасової чи постійної втрати працездатності через старість, інвалідність або втрату годувальника, нещасний випадок на виробництві [120, с. 158].

Нині рівень участі в загальнообов'язковому соціальному страхуванні становить близько 75% загальної чисельності зайнятого населення. Серед причин низької зацікавленості населення у соціальному стра-

хуванні можна назвати проблеми як законодавчо-нормативного, так і організаційно-технічного характеру, зокрема нестабільність та непрозорість законодавства у цій сфері, слабкість і пасивність суб'єктів соціального діалогу, незадовільну якість соціальних послуг, а особливо — низький розмір страхових виплат і відсутність соціальної справедливості в їх диференціації.

Участь у соціальному страхуванні як гарантія соціальної захищеності має стати ефективним стимулом до продуктивної зайнятості. Це потребує чіткого розмежування соціальної відповідальності між сторонами соціального діалогу, посилення страхових принципів у системі соціального захисту населення, зростання ролі соціального страхування у забезпеченні добробуту населення та соціальної злагоди в суспільстві.

Особливої ваги набуває адекватність пенсійної системи, зокрема підвищення пенсійного віку (а отже, і тривалості необхідного страхового стажу) та ліквідація пільгових дострокових пенсій. У сучасних умовах коротка тривалість необхідного страхового стажу має дуже негативний вплив на економічну активність населення України, причому не лише осіб старшого віку, а й молоді. Люди повинні усвідомлювати, що гідний розмір пенсії неможливо заробити за короткий термін.

Як уже зазначалося, європейський стандарт пенсійного віку — 65 років для жінок і чоловіків. У більшості країн він уже застосовується або встановлений термін його запровадження. Зокрема, у Болгарії планується перейти на цей стандарт з 2009 р. (сучасна межа пенсійного віку — 62 роки для жінок і чоловіків), в Австрії та Великій Британії передбачається поширити його на жінок (сучасна межа пенсійного віку для жінок становить 60 років, Австрія переходить на нові правила з 2033 р., Велика Британія — з 2022 р.). У багатьох європейських країнах використовується гнучка система регулювання пенсійного віку: особа набуває права на пенсію, починаючи з певного віку (як правило, 60 років) і маючи певний страховий стаж (30–40 років). При цьому застосовуються різноманітні заходи стимулювання більш пізнього виходу на пенсію: обмеження розміру виплати при виході на пенсію у більш ранньому за стандартний вік, вищий коефіцієнт стажу або збільшення розміру пенсійної виплати за роки після досягнення стандартного пенсійного віку. Звичайно, можливість одночасного одержання пенсії та заробітної плати не передбачається [121, с. 57–58].

Загалом необхідність підвищення пенсійного віку є абсолютно природним і нормальним явищем, оскільки зростання тривалості життя, подовження періодів дитинства й молодості, масовість здобуття вищої

освіти зумовляють більш пізній вихід на ринок праці і дають змогу подовжити тривалість періоду працездатності. Існуючий «верхній» поріг працездатного віку в Україні — 55 років для жінок, 60 років для чоловіків — було встановлено ще у 30-х рр. минулого століття, і нині це найнижчий рівень у Європі. Встановлення нижчої межі пенсійного віку для жінок є абсолютно необґрунтованим як з огляду на демографічну ситуацію, так і на специфіку зайнятості жінок та чоловіків. По-перше, в нашій країні очікувана тривалість життя при народженні у жінок більша майже на 12 років, а рівень смертності у працездатному віці втричі нижчий, ніж у чоловіків. По-друге, за важкістю і наявністю несприятливих чинників умови праці чоловіків загалом значно гірші, ніж у жінок. По-третє, більш ранній пенсійний вік зумовлює менший страховий стаж, а отже — нижчий розмір пенсій у жінок. Тому першочерговим кроком має стати підвищення пенсійного віку жінок до рівня чоловіків — 60 років. При цьому слід пам'ятати, що встановлення рівного пенсійного віку для жінок і чоловіків потрібне не тільки і не стільки для зменшення видатків пенсійної системи чи навантаження на платників внесків, скільки для забезпечення гендерної рівності трудових і пенсійних прав.

Щоб уникнути загострення ситуації на ринку праці і дати можливість населенню адаптуватися до змін, підвищення пенсійного віку доцільно провести поступово, поетапно (найбільш прийнятним вважається підвищення на 3–6 місяців щороку), — тоді воно буде не таким відчутним для поколінь передпенсійного віку. Іншим, порівняно безболісним, шляхом підвищення межі пенсійного віку є прийняття рішення про збільшення необхідної тривалості стажу та, відповідно, подовження періоду працездатного віку, відкладене у часі (саме такий спосіб застосовують європейські країни, що планують подібне підвищення). Наприклад, встановити вищу межу пенсійного віку, починаючи з покоління, яке зараз тільки вступає у працездатний період життя, або іншої вікової когорти, яка ще не скоро виходитиме на пенсію. В наших умовах це можуть бути покоління, для яких є обов'язковою участь у накопичувальній пенсійній системі. Звичайно, ефект від такого відкладеного у часі підвищення пенсійного віку також буде отриманий набагато пізніше, коли зазначені покоління досягатимуть колишньої межі працездатності.

Ще одним чинником, що здійснює дестимулюючий вплив на економічну активність населення України, є збереження розгалуженої системи пенсійних пільг, успадкованої від радянських часів. Насамперед слід зазначити, що право виходу на пенсію раніше встановленого ві-

ку не може вважатися адекватною компенсацією за працю у шкідливих умовах або за особливий характер роботи. Для кожної окремої людини і для суспільства загалом набагато важливіше (і, зрештою, вигідніше) запобігти втратам здоров'я через несприятливі умови на робочому місці, зберегти і подовжити тривалість активного періоду життя. Натомість, можливість раніше вийти на пенсію може бути навіть стимулюючим чинником для зайнятості в подібних умовах. При цьому роботодавцеві може бути дешевше сплачувати внески або компенсацію на виплату дострокової пенсії, ніж покращувати умови праці. Окремо слід наголосити на проблемі своєчасності проведення атестації робочих місць та об'єктивності її результатів. Більше того, пільгові умови виходу на пенсію не повинні застосовуватися як компенсація за низький розмір заробітної плати, оскільки менший страховий стаж разом з низьким коефіцієнтом заробітку фактично консервують бідність даної категорії пенсіонерів.

Необхідно також вирізняти професійну придатність, тобто здатність виконувати певні види робіт, обіймати певні посади, і працездатність як здатність займатися економічною діяльністю загалом. Якщо працівник з віком втрачає професійну придатність, це не обов'язково означає повну втрату працездатності, — його залишкова працездатність дає змогу виконувати інші трудові обов'язки чи функції. Існуючі умови виходу на дострокову пенсію для різних контингентів працівників, зокрема перелік робіт, професій, посад, пільговий вік і необхідний стаж викликають багато запитань і потребують ретельного обґрунтування.

Тому доцільніше обмежити тривалість періоду роботи у шкідливих чи особливих умовах терміном, припустимим з огляду на збереження працездатності (тобто без права на достроковий вихід на пенсію), — подібні норми були прийняті в більшості європейських країн постсоціалістичного простору. Звичайно, таке обмеження має запроваджуватися одночасно з комплексом заходів, спрямованих на створення нових робочих місць з належними умовами праці.

Важливе значення має також диверсифікація видів страхування та соціального забезпечення, зокрема стимулювання розвитку добровільного недержавного пенсійного страхування та страхування життя, що є невід'ємними елементами самозабезпечувальної поведінки населення. Нині їхній розвиток стримується низьким рівнем доходів у переважній більшості населення, непрозорістю відносин власності, слабкою соціальною свідомістю роботодавців, необізнаністю та недовірою громадян, нерозвиненістю ринкової інфраструктури, багатьма іншими чинниками.

Звісно, на даному етапі не йдеться про те, що недержавне пенсійне страхування або добровільне страхування життя можуть замінити обов'язкове пенсійне страхування. Проте уряди розвинених країн уже давно переконалися, що недержавні пенсії є найкращим способом вирішення проблеми довгострокового збільшення витрат на виплату пенсій, пов'язаного з процесами старіння населення та економії державних коштів на соціальному забезпеченні пенсіонерів, які з різних причин не набули права на прийнятний розмір виплати з обов'язкової системи. Наприклад, у Канаді, Ірландії, Великій Британії, США, Бельгії, Німеччині, Японії добровільними недержавними пенсійними схемами охоплено близько половини зайнятого населення, що дає змогу зменшити навантаження на обов'язкову пенсійну систему. Коефіцієнт заміщення з обов'язкової пенсійної системи в середньому по цих країнах становить 38%, тоді як по країнах, де добровільним пенсійним страхуванням охоплено менше 10% працюючих — 71% [122].

Сприяння розвитку добровільного пенсійного страхування набуває особливої актуальності у зв'язку зі змінами в характері зайнятості, що пов'язані зі становленням гнучкого ринку праці та притаманними йому рисами, такими як поширення нестандартних форм трудових відносин, висока професійна та територіальна мобільність, короткотермінові або тимчасові трудові угоди тощо. Гнучкий ринок праці потребує адекватної перебудови системи соціального захисту працівників, її переорієнтації з державного забезпечення на страхові та ринкові засади. Це особливо актуально для України, оскільки сьогодні значні контингенти населення не залучені до державного пенсійного страхування або сплачують мізерні внески. До таких категорій належать насамперед підприємці — фізичні особи, інші самозайняті та члени їх сімей; громадяни, які мають неформальну зайнятість, зокрема, нелегальні трудові мігранти та інші особи, зайнятість яких не оформлена відповідно до вимог чинного трудового законодавства; особи, зайняті в домашньому господарстві, або інші особи, які з різних причин не займаються економічною діяльністю. Податкові стимули мають заохотити ці верстви населення вчасно потурбуватися про забезпечення власного добробуту в похилому віці, дадуть змогу скоротити «тіньовий» обіг коштів, спрямувати їх в інвестиційний ресурс і водночас зменшити державні соціальні зобов'язання.

Посилення адресності державної соціальної допомоги. Важливою складовою державної політики доходів, спрямованої на формування інноваційної структури доходів населення з переважанням трудової складової, є запровадження інноваційних форм і методів підтримки

соціально вразливих верств населення. Однією з головних цілей проведення таких заходів має стати законодавче закріплення філософії повного використання кожною особою власних можливостей і звернення за допомогою до держави лише у разі недостатності останніх. Основними напрямками такої реформи є реформування системи соціальної допомоги; розвиток системи інноваційних соціальних послуг; трансформація системи пільг.

274

У сучасних умовах система адресної допомоги стає одним з найважливіших чинників зниження масштабів бідності в країні. За обмежених бюджетних можливостей і необхідності подолання крайніх форм бідності, підтримка соціально вразливих верств населення повинна мати адресний характер і охоплювати найбільш нужденне населення. Низька ефективність адресної допомоги на даному етапі зумовлена як об'єктивними, так і суб'єктивними чинниками. Крім того, нині в країні відсутній взаємозв'язок між ситуацією з бідністю і системою адресної допомоги. Існуючий доплатний механізм передбачає виплату допомоги до рівня, нижчого майже у два рази від межі крайньої бідності.

Діюча система адресної соціальної допомоги в Україні залишає можливість отримувати виплати не тільки тим, хто їх насправді потребує. Механізм перевірки сімей на нужденність вимагає витрачання значних коштів, але не дає необхідної віддачі, оскільки проблема недостатнього адресування допомоги впродовж останніх років практично не вирішується. З іншого боку, недостатнє охоплення нуждених допомогою зводить нанівець зусилля державної соціальної політики щодо подолання крайніх форм бідності. Діюча система соціальної допомоги вимагає серйозних змін для посилення її впливу на ситуацію з бідністю. Врахування та вирішення сучасних проблем функціонування системи соціальної допомоги дасть можливість суттєво підвищити її ефективність і дієвість.

В останні кілька років відмічається істотне розбалансування у співвідношеннях між розмірами основних мінімальних державних соціальних стандартів і гарантій. Має місце деяка хаотичність, неузгодженість у рішеннях щодо підвищення державних мінімальних соціальних гарантій, реальною динамікою та потребами соціально-економічного розвитку. Так, у вересні 2004 р. уряд країни підвищив розмір мінімальної пенсійної виплати до 284,69 грн., що перевищувало існуючий на той час розмір мінімальної заробітної плати на 38,9%. Для виправлення ситуації в 2005 р. було запроваджено практику поетапного і випереджального зростання розміру мінімальної заробітної плати порівняно з прожитковим мінімумом для осіб, які втратили працездатність, на ба-

зі якого визначається мінімальний розмір пенсії за віком та деякі інші види соціальних виплат. Проте загалом за період 2001–2006 рр. темпи зростання розміру мінімальної пенсії склали 5,64 раза, тоді як розмір мінімальної заробітної плати збільшився лише в 3,1 раза. Наявність такої диспропорції в динаміці розмірів соціальних стандартів і гарантій є руйнівним чинником для стабільного та комплексного зростання показників рівня життя населення, призводить до порушення структурних співвідношень в економіці загалом.

Необхідно переглянути механізм визначення розмірів державної соціальної допомоги і встановити чіткі співвідношення між розмірами державних соціальних гарантій, стандартів. У випадку, коли державна соціальна допомога встановлена на рівні, вищому за розмір мінімальної заробітної плати, вона стає чинником зниження економічної активності працездатного населення. Так, незважаючи на досить низькі пороги надання адресної соціальної допомоги порівняно з мінімальною заробітною платою, деякі категорії одержувачів не зацікавлені у працевлаштуванні. Наприклад, неповні сім'ї з двома дітьми могли отримувати у 2007 р. 461 грн. у місяць, що на 31 грн. перевищує середньорічний рівень місячної мінімальної заробітної плати.

Створення умов для гармонійного поєднання зайнятості з виконанням сімейних обов'язків. Критично низький рівень народжуваності в Україні (сумарний коефіцієнт народжуваності становить 1,2 дитини — це один з найнижчих показників у світі) змушує Уряд вдаватися до відчайдушних кроків з метою стимулювання дітородної активності населення, зокрема постійного підвищення розміру допомоги при народженні дитини. Водночас слід мати на увазі, що концентрація зусиль лише на одному цьому заході не дасть бажаного ефекту. Відповідальність (у тому числі матеріальна) за утримання та виховання дітей має покладатися насамперед на батьків, а не на державу. Матеріальний добробут та наявність житла в даному разі далеко не єдині чинники, що визначають кількість дітей у сім'ї. Сучасний стиль життя відкриває багато інших можливостей реалізації як для жінок, так і для чоловіків. Швидко подолати сформовану однодітну модель сім'ї майже нереально. Для цього потрібні не одноразові заходи чи виплати (навіть у великих розмірах), а кропітка, буденна робота з виховання пріоритетності сімейних цінностей і забезпечення можливостей поєднання сімейних обов'язків з економічною та суспільною діяльністю.

Як свідчить досвід розвинених країн, зокрема Данії, Норвегії, Фінляндії, Швеції, високий рівень економічної активності жінок (85–90% віком 25–49 років) цілком можливо поєднувати з підтриманням рівня

275

народжуваності на більш-менш прийнятному рівні як для сучасного типу відтворення (сумарний коефіцієнт народжуваності 1,8 дитини). Для цього потрібна відповідна інфраструктура: законодавчі норми, розвинута сфера соціальних послуг, пов'язаних з доглядом і вихованням дітей, роз'яснювальна робота.

Закон України «Про зайнятість населення» надає додаткові гарантії щодо працевлаштування жінкам, які мають дітей віком до шести років, та самотніми матерям, які мають дітей віком до чотирнадцяти років або дитину-інваліда. Проте механізм реалізації цих додаткових гарантій заснований на прямому адміністративному впливі (встановлення 5% квоти робочих місць), що в умовах ринкової економіки не може забезпечити потрібного ефекту. Дію цих додаткових гарантій слід поширити на обидві статі, оскільки батьки з малолітніми дітьми та самотні батьки теж потребують більшого захисту.

Чинне трудове законодавство України містить багато положень, спрямованих на створення умов для поєднання жінками зайнятості та сімейних обов'язків: обмеження залучення до надурочних робіт, роботи у нічний час, вихідні та святкові дні, право на щорічні додаткові оплачувані та неоплачувані відпустки, сприяння запровадженню гнучких форм зайнятості, зокрема на умовах неповного робочого часу. У проекті нового Трудового кодексу України виокремлено спеціальну главу, що визначає особливості праці працівників із сімейними обов'язками, а також передбачено поширення чинних норм, встановлених для жінок, які мають дітей, на всі категорії працівників із сімейними обов'язками.

Разом з тим слід зауважити, що посилений захист працівників із сімейними обов'язками якраз і робить їх менш конкурентоспроможними на ринку праці, оскільки обмежує вимоги роботодавців, потребуючи при цьому збільшення витрат на робочу силу. Тому юридичний захист таких працівників необхідно доповнювати заохочувальними заходами. Це мають бути не лише суто економічні важелі (податкові, кредитні пільги, переважне право на одержання державних замовлень тощо), а й суспільно-інформаційні стимули (пропаганда та реклама в засобах масової інформації тощо).

Незважаючи на всю дискусійність питання щодо переваг сімейного та колективного виховання, слід зазначити, що рівень охоплення дітей дошкільними закладами достатньо об'єктивно відображає їхню підготовленість до здобуття шкільної освіти й одержання перших навичок суспільного життя. Діти, що відвідують дошкільні дитячі заклади, як правило, мають можливість більш широкого розвитку творчих

здібностей, краще охоплені медичним доглядом, дотримуються режиму сну і харчування, що сприяє їхньому розвитку, виховує самостійність, дисциплінованість і відповідальність. Важливе значення має також наявність у батьків вибору щодо форми догляду та виховання своїх дітей: можливість влаштування дитини до дошкільного закладу є необхідною передумовою для забезпечення гармонійного поєднання сімейних обов'язків з економічною та суспільною діяльністю. У зв'язку з цим постає питання щодо відновлення і розвитку мережі дошкільних закладів, оскільки вже нині в містах відчувається дефіцит місць у дитячих садках.

Реструктуризація попиту на робочу силу відповідно до потреб інноваційної моделі розвитку. Сучасний рівень розвитку ставить вимоги щодо створення не просто достатньої кількості робочих місць, а робочих місць відповідної якості, здатних забезпечити повну продуктивну зайнятість в умовах свободи, рівності, безпеки та людської гідності. Принципи гідної праці, що набули концептуального оформлення у нормативних документах МОП [107], якнайкраще узгоджуються з логікою концепції людського розвитку та потребами інноваційного розвитку суспільства.

Як уже зазначалося, існуючий розподіл робочих місць (зайнятих і вакантних) за видами економічної діяльності та професійними групами, що є відображенням структури попиту на робочу силу вітчизняної економіки, абсолютно не відповідає потребам інноваційної моделі розвитку. Є нагальна необхідність впровадження нової стратегії розміщення робочих місць, спрямованої на модернізацію структури економіки і зайнятості населення. Нові робочі місця мають оцінюватися не лише за критеріями продуктивності та умовами праці, а й за можливостями розвитку працівників, перспективами нагромадження людського капіталу.

Створення нових робочих місць необхідне у високотехнологічних, інформаційних галузях. Заміна та модернізація робочих місць потрібні у сільському господарстві, промисловості та будівництві з метою впровадження сучасних прогресивних технологій, здатних підвищити продуктивність праці, послабити вплив несприятливих чинників на здоров'я працівників, знизити рівень виробничого травматизму. Додаткові нові робочі місця слід створювати переважно у сфері послуг, де існує незадоволений споживчий попит, що не може бути компенсований імпортом.

Розвиток інфраструктури ринку праці, удосконалення чинного національного законодавства та підвищення ефективності діяльності

державної служби зайнятості. Незважаючи на багаторазове внесення змін та доповнень, сучасна національна законодавча база у сфері зайнятості й досі відстає від реальних потреб розвитку країни та ринку праці. Безробіття розглядається як однозначно негативне явище, що необхідно якомога скоріше ліквідувати. Багато структурних елементів і типів економічної активності населення досі не знайшли свого юридично-правового оформлення, або їх зміст суттєво обмежений. Не всі законодавчі положення мають фінансове обґрунтування та організаційно-технічне забезпечення.

Однак головною проблемою чинного законодавства слід вважати неадекватне визначення ролі держави на ринку праці. Держава зобов'язується забезпечити право громадян на працю, але гарантії реалізації цього права (стаття 4 Закону України «Про зайнятість населення») не можуть забезпечити роботу, вони лише сприяють професійному навчанню, працевлаштуванню, надають захист від безробіття. Механізм реалізації цих гарантій передбачає переважно адміністративні заходи (наприклад, бронювання робочих місць), слабо підкріплені економічними стимулами, у той час, як у ринкових умовах держава не повинна забезпечувати роботою — для цього вона не має достатніх ресурсів та механізмів: державний сектор зайнятості досить обмежений, а діяльність приватного сектору державі безпосередньо не підпорядковується. Основною функцією держави стає регулювання ринку праці, метою якого у соціально орієнтованій економіці має бути створення умов для реалізації громадянами прав на працю і підприємництво.

Юридичне визначення безробітних у Законі України «Про зайнятість населення» орієнтоване не на фактичне становище людини на ринку праці, а на формальні ознаки: вік, працездатність, відсутність доходів. Це призводить до вихолощення самої сутності явища безробіття, його невідповідності стандартам Міжнародної організації праці. Значні групи економічно активного населення, молодше і старше працездатного віку, а також інваліди фактично залишаються поза межами державної політики зайнятості.

Відмінності у критеріях визначення безробітних за стандартами Міжнародної організації праці і національним законодавством призводять до протиріч у співвідношенні показників безробіття за даними обстежень економічної активності населення та Державної служби зайнятості: за результатами обстеження економічної активності населення протягом всього періоду спостереження фактична чисельність безробітних удвічі більша за офіційно зареєстровану. Зіставлення альтернативних показників безробіття дає змогу зробити висновок, що

значна частина населення (особливо серед міських мешканців) не розраховує на державну допомогу в пошуках роботи, намагаючись працевлаштуватися самостійно. Це свідчить про недостатній рівень довіри населення щодо можливості знайти привабливі робочі місця через Державну службу зайнятості.

Щодо ефективності діяльності Державної служби зайнятості слід зазначити, що вона відіграє важливу роль у становленні національного ринку праці в перехідному періоді. Однак сучасний етап розвитку країни ставить нові завдання і нові вимоги.

З початком економічного зростання масштаби офіційного безробіття поступово стали зменшуватися. Станом на кінець 2006 р. на обліку Державної служби зайнятості перебувало 759,5 тис. безробітних, що становить 2,7% працездатного населення працездатного віку. Завдяки підвищенню попиту на робочу силу можливості працевлаштування через Державну службу зайнятості значно збільшилися: у 2006 р. було працевлаштовано 39,7% незайнятих громадян, які перебували на обліку протягом року, навантаження на одне вільне робоче місце знизилося до 5 осіб. Водночас наприкінці 2006 р. та впродовж 2007 р. намітилася тенденція до зменшення кількості вільних робочих місць, заявлених підприємствами. Хоча чисельність незайнятих громадян на обліку скорочується доволі швидкими темпами, і навантаження на одну вакансію на кінець III кварталу 2007 р. знизилося до 3 осіб, цілком очевидно, що база вакансій Державної служби зайнятості близька до вичерпання, а стрімке скорочення контингенту незайнятих осіб на обліку потребує перегляду форм і напрямів роботи Державної служби зайнятості з населенням та роботодавцями.

Загалом, упродовж 2006 р. Державна служба зайнятості надала соціальні послуги та матеріальне забезпечення 2,7 млн. незайнятим громадянам, з яких 1,7 млн. осіб було охоплено активними заходами сприяння реалізації їх права на працю (працевлаштовано, направлено на профнавчання, залучено до громадських робіт).

Із загальної кількості працевлаштованих 28,2 тис. осіб було виплачено одноразову допомогу по безробіттю для зайняття підприємницькою діяльністю, ще 38,0 тис. осіб було працевлаштовано на додаткові робочі місця, створені завдяки наданню дотацій роботодавцям [110, с. 217]. Стосовно останніх проблема полягає в тому, що такий спосіб працевлаштування не гарантує стабільності зайнятості — після закінчення терміну виплати дотацій працівника можуть звільнити. Крім того, дотування відкриває шлях до різного роду зловживань, оскільки роботодавець не несе жодної відповідальності за трудову адап-

тацію працівника та його подальше працевлаштування, тобто зайнятість на дотованих робочих місцях не гарантує набуття нових знань чи підвищення конкурентоспроможності. До того ж цей спосіб є доволі витратним.

Щороку стабільно зростає чисельність осіб, направлених на професійну підготовку за посередництва служби зайнятості. Без сумніву, цей напрям соціальних послуг необхідний, оскільки нарощення освітнього та професійно-кваліфікаційного потенціалу є основою підвищення конкурентоспроможності на ринку праці. Разом з тим кількість безробітних, які проходять профпідготовку за кошти Державної служби зайнятості (тобто за рахунок внесків страхування на випадок безробіття), поступово наближається до чисельності працівників, які проходять таку підготовку за рахунок коштів підприємств. Тобто Державна служба зайнятості поступово перетворюється на одного з провідних агентів із закупівлі послуг професійної освіти.

Загалом видатки на виплату допомоги по безробіттю та інші соціальні послуги незайнятим громадянам (включно з дотаціями роботодавцям на створення робочих місць та відшкодуванням Пенсійному фонду витрат, пов'язаних з достроковим виходом на пенсію) за рахунок коштів Фонду загальнообов'язкового державного соціального страхування у 2006 р. становили 2,3 млрд. грн., або 0,43% ВВП²⁶. З цих коштів 1,75 млрд. грн. (76,1%) було витрачено на виплату допомоги по безробіттю та дострокові пенсії, тобто на пасивні заходи.

У країнах Євросоюзу (15 країн) суспільні видатки на соціальні послуги зі сприяння входженню на ринок праці становлять близько 2% ВВП, з них 27,8% — на активні заходи (тренінги, сприяння при зміні роботи чи пошуках додаткової роботи, заохочення зайнятості, інтеграція інвалідів, прямі дотації на створення робочих місць або початок власного бізнесу)²⁷. Тобто розвинені країни витрачають значно більше коштів на здійснення політики у сфері працевлаштування та захисту безробітних.

З метою підвищення ефективності діяльності Державної служби зайнятості на сучасному етапі розвитку необхідними є такі заходи:

- приведення у відповідність з міжнародними стандартами визначення зайнятого та безробітного населення; усунення штучних обмежень на надання офіційного статусу безробітного, що дасть

змогу захистити від безробіття всі категорії економічно активного населення;

- реалізація заходів щодо підвищення довіри незайнятого населення і роботодавців до Державної служби зайнятості; посилення співпраці з організаціями роботодавців і працівників, налагодження партнерських взаємовідносин з власниками і керівниками підприємств, зокрема, шляхом проведення спільних заходів (на зразок ярмарків вакансій), робочих зустрічей, нарад тощо; запровадження ринкових, а не адміністративних стимулів для створення робочих місць;

- активізація роботи з населенням, зокрема, відвідування навчальних закладів і підприємств з просвітницькими цілями; виявлення прихованих безробітних і зневірених громадян через співпрацю з іншими органами влади (наприклад, серед осіб, які звертаються за призначенням соціальної допомоги для малозабезпечених, в асоціальних родинах тощо);

- налагодження обліку рецидивного безробіття (тобто повторного одержання офіційного статусу безробітного), що дасть можливість відокремити випадки інституціонального безробіття від неконкурентоспроможних категорій населення;

- продовження роботи з укладення дво- та багатосторонніх міжнародних угод щодо регулювання транскордонних трудових міграцій, посилення захисту прав українських громадян, які працюють за межами країни.

Пріоритетним напрямом у подоланні безробіття мають бути працевлаштування та професійна підготовка або перекваліфікація безробітних за професіями, що користуються попитом на ринку праці, а не виплата допомоги чи організація тимчасових громадських робіт.

Державна служба зайнятості також повинна взяти на себе функції координації при формуванні державного замовлення на освітні послуги професійно-технічних і вищих навчальних закладів та на створення нових робочих місць.

6.4. Використання соціального пакету в управлінні персоналом

Одним з найважливіших елементів механізму реалізації інноваційних складових людського розвитку є впровадження соціальних інновацій в управлінні персоналом. Розвиток системи управління персоналом можна визначити як процес якісних змін у підходах (принципах, процедурах, методах, технологіях тощо) до управління персоналом, що відбуваються під впливом чинників (зовнішніх

²⁶ Розраховано за [123, с. 11, 124].

²⁷ За даними Євростату <http://ecp.europa.eu/portal>

і внутрішніх). Під чинниками розуміються всі ті об'єкти, явища, процеси, що впливають на управління персоналом і в той чи інший спосіб визначають зміну його основних характеристик та особливостей. Зміни в управлінні персоналом дають мультиплікаційний ефект, тобто викликають у відповідь зміни в інших підсистемах організації, завдяки тому, що вони стосуються головної складової організації — її працівників [125].

Персонал є невід'ємною частиною будь-якої організації, що, в свою чергу, являє собою взаємодію людей, поєднаних спільними цілями. Управління персоналом виступає в якості необхідного елементу цієї взаємодії, тому що «будь-яка безпосередньо суспільна або спільна праця, здійснювана у порівняно великому масштабі, потребує більшою чи меншою мірою управління, що встановлює узгодженість між індивідуальними роботами та виконує загальні функції, які виникають з руху окремих органів...» [126, с. 342].

Слід зазначити, що згідно з теорією довгих хвиль М. Кондратьєва основою ендогенного механізму довгого циклу економіки є рух навколо кількох рівнів рівноваги. Рівновага «основних капітальних благ» (виробнича інфраструктура плюс кваліфікована робоча сила) з усіма факторами господарського та громадського життя визначає даний технічний спосіб виробництва. Коли рівновага порушується, виникає необхідність у створенні нового запасу капітальних благ. Заміна «основних капітальних благ» і вихід з тривалого спаду потребують нагромадження ресурсів у натуральній та грошовій формах. Коли це нагромадження досягає достатньої величини, постає можливість масштабних інвестицій, що виводять економіку на новий підйом.

Виходячи з викладених теоретичних положень, у сучасній системі виробничих відносин працівник, який є елементом «основних капітальних благ», має розглядатися як об'єкт інвестування людського капіталу. Результатом інноваційної діяльності у даному разі є впровадження організаційно-управлінських інновацій в управлінні персоналом, спрямованих на оптимізацію та підвищення ефективності соціальних витрат, а також поліпшення умов праці.

З точки зору інновацій в системі управління персоналом доцільно розглядати її з позицій змістовного (функціонального), організаційного та суб'єктно-об'єктного підходів.

Змістовний (функціональний) підхід «заснований на визначенні функцій управління персоналом, його цілей і завдань функціонування в межах організації». Він показує «які дії, процеси мають бути здійснені для того, щоб досягнути цих цілей», на відміну від інституційного

підходу, що акцентує увагу на «тому, що має дати управління персоналом для організації... Це дозволяє говорити про управління персоналом як про особливий вид діяльності, як про цілісну систему, що має свій специфічний зміст» [127].

З точки зору *організаційного підходу* управління персоналом можна визначити як «комплекс взаємопов'язаних економічних, організаційних та соціально-психологічних методів, які забезпечують ефективність трудової діяльності та конкурентоспроможність підприємств. Тут йдеться про взаємодію об'єкта й суб'єкта, розглядаються механізми, технології, інструменти та процедури реалізації функцій управління персоналом» [128].

Цікавим є підхід, що визначає об'єктом системи управління персоналом процес цілеспрямованої взаємодії та взаємовпливу в спільній продуктивній діяльності управлінців та персоналу. Даний підхід визначає систему управління як єдність суб'єкта й об'єкта управління, що досягається в результаті не лише саморегулювання у складних соціальних системах, а й цілеспрямованого впливу об'єкта управління на суб'єкт. При цьому об'єктом управління виступають соціальні відносини, процеси, групи, а також соціальні ресурси і сама людина, яка невідворотно вступає в соціальні відносини, бере участь у соціальних процесах і групах, в реалізації ресурсів [129, с. 36].

Однією з складових управління персоналом є управління трудовою мотивацією, що, зокрема, охоплює:

- кадрову політику (формування чисельного та якісного складу кадрів (набір, добір, розстановку персоналу);
- оплату та стимулювання праці (форми оплати праці, оцінка персоналу та його діяльності);
- систему розвитку персоналу (навчання та підвищення кваліфікації, загальна й професійна підготовка кадрів, планування трудової кар'єри, формування кадрового резерву) [130, с. 15].

Важливим інноваційним механізмом трудової мотивації та інвестування людського капіталу є використання в регулюванні трудових відносин *соціального пакета* (СП), під яким у широкому сенсі розуміється надання роботодавцем працівнику матеріальних благ у вигляді пільг, компенсацій, привілеїв та соціальних гарантій понад розмір належної йому основної заробітної плати. До складу соціального пакета включаються як базові соціальні гарантії, передбачені законодавством про працю та соціальне забезпечення, так і додаткові матеріальні блага, які роботодавець надає за власною ініціативою (рис. 6.1).

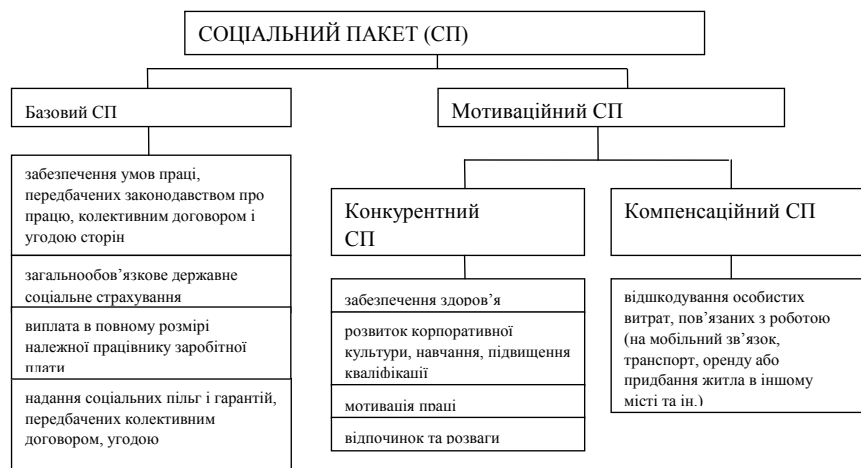

Рис. 6.1. Структура соціального пакета

При цьому *базовий соціальний пакет*, або передбачені законодавством гарантії працівнику охоплюють:

- забезпечення необхідних для виконання роботи умов праці, передбачених законодавством про працю, колективним договором і угодою сторін;
- загальнообов'язкове державне соціальне страхування;
- виплату в повному розмірі належної працівнику заробітної плати;
- надання соціальних пільг і гарантій, передбачених колективним договором, угодою.

Виходячи з функцій соціального пакета, в його складі також можна виокремити мотиваційний пакет, що, в свою чергу, поєднує в собі конкурентний і компенсаційний пакети [131].

Мотиваційний пакет може бути визначений як матеріальні блага, що надаються роботодавцем працівнику понад гарантії, передбачені законодавством, і включати такі елементи:

- участь у прибутках;
- отримання акцій (опціонна угода)²⁸;
- недержавне пенсійне страхування;
- страхування життя та здоров'я, від нещасного випадку;
- добровільне медичне страхування працівника та членів його сім'ї;

²⁸ Компанія зобов'язується через певний період часу продати працівнику частину акцій за заздалегідь обумовленою (можливо, пільговою) ціною, проте звільнившись раніше обумовленого терміну, працівник втрачає право придбання акцій на визначених умовах.

- оплату навчання (повну або часткову);
- надання працівникові в користування автомобіля або компенсацію витрат, пов'язаних з використанням власного автомобіля;
- організацію доставки на роботу та з роботи або компенсацію витрат на проїзд;
- компенсацію витрат на мобільний зв'язок;
- оплату харчування;
- оплату оздоровчих заходів, путівок (крім отриманих через фонд соціального страхування з тимчасової втрати працездатності) для працівника та членів сім'ї;

- додаткові виплати при народженні дитини;
- надання безвідсоткових позик, кредитів;
- придбання житла або компенсацію витрат на оплату його оренди;
- бонус при наймі (hiring bonus)²⁹;
- відкладений план компенсацій (deferred compensation plan)³⁰ та ін.

В узагальненому вигляді зміст *конкурентного пакета* можна представити як сукупність чотирьох блоків:

- забезпечення здоров'я;
- розвиток корпоративної культури, навчання, підвищення кваліфікації;
- відпочинок і розваги;
- мотивація праці.

Компенсаційний пакет охоплює відшкодування особистих витрат, пов'язаних з роботою (на мобільний зв'язок, транспорт, оренду або придбання житла в іншому місті та ін.).

Наведена класифікація ґрунтується на принципі добровільності/обов'язковості надання матеріальних благ працівнику понад розмір належної йому основної заробітної плати, а також за ознакою доповнення до основної заробітної плати або відшкодування особистих витрат.

До *чинників, що впливають на структуру соціального пакета*, належать [133, с. 8]:

- цілі та стратегія компанії, її поведінка на ринку праці;
- стан ринку праці та загальні тенденції на ньому;

²⁹ Додаткова сума грошей, що сплачується працівнику в момент наймання, з метою стимулювання прийняття ним пропозиції роботи або компенсації тих доходів, які працівник мав за попереднім місцем роботи.

³⁰ Запроваджується роботодавцем для ключових працівників шляхом укладення спеціальної компенсаційної угоди, що забезпечує отримання такими працівниками ряду компенсаційних виплат у майбутньому (наприклад, при виході на пенсію або звільненні) [132].

- етап життєвого циклу (стадія розвитку) компанії;
- розмір компанії;
- законодавство та система оподаткування;
- фінансові можливості компанії;
- географія (місце розташування компанії);
- система цінностей та корпоративна культура компанії;
- потреби працівників;
- вимоги роботодавця;
- рівень посади працівника;
- особистість працівника тощо.

286

Взаємодія між роботодавцем і працівником, опосередкована соціальним пакетом, охоплює шість основних аспектів: юридичний, економічний, політичний, етичний, соціологічний, психологічний [134, с. 10].

Юридична взаємодія реалізується у процесі встановлення та існування трудових відносин між працівником і роботодавцем, що передбачають реалізацію певної сукупності соціально-економічних прав та гарантій.

Економічна взаємодія відбувається під час визначення ціни послуг праці, елементом якої є соціальний пакет. Продаючи свої послуги, працівник «виступає в ролі економічного агента, тим самим вступаючи у взаємодію із покупцем — роботодавцем. Таким чином, дві основні сили, роботодавець та працівник, формують ринок праці, на якому діють... закони попиту та пропозиції» [134, с. 10]. Унаслідок цієї взаємодії визначається «оптимальна» ціна послуг праці або точка рівноваги між їхніми попитом і пропозицією.

Політична взаємодія має наслідком формування певних внутрішніх корпоративних стандартів, підходів і політики щодо соціального пакета, вона відбувається між окремими впливовими групами працівників на внутрішньофірмовому рівні (керівників структурних підрозділів, топ-менеджерів вищої ланки, представників власника компанії, профспілкової організації та ін.).

Етичний аспект взаємодії працівника й роботодавця з приводу соціального пакета безпосередньо пов'язаний з моральними цінностями та поняттям справедливості. Політика щодо надання соціального пакета, а також його структура, можуть суттєво відрізнятися «залежно від того, яку норму цінностей та моральних принципів покладено в основу організаційної культури.» При цьому соціальний пакет «може виступати фактором або «мірилом» справедливості при встановленні балансу між внеском та результатом» [134, с. 12].

Оскільки будь-яка компанія являє собою соціальну організацію, в структурі якої можна виокремити певні соціальні групи, соціаль-

ний пакет розглядається як «соціологічна взаємодія між працівниками, організацією та суспільством в цілому» [134, с. 12]. Унаслідок цієї взаємодії різні структурні підрозділи компанії можуть відігравати різні ролі « залежно від побудованої ієрархії..., традицій, ...або етапу розвитку компанії. Існуюча корпоративна культура обумовлює формальні та неформальні стосунки та канали зв'язку всередині організації, визначаючи таким чином організаційний статус членів команди» [134, с. 12]. В даному разі через соціальний пакет відбувається визнання стратегічної ролі працівника в компанії, визначається ступінь його залучення до прийняття рішень тощо. Відтак, є прямий зв'язок між статусом, що визначається рівнем повноважень працівника, та наданим йому соціальним пакетом, символічне (соціальне) значення якого «дозволяє працівнику вимірювати свій прогрес в організації» [134, с. 12].

287

Феномен *психологічної взаємодії* між компанією та працівником «виявляється чи не найпомітнішим та найвідчутнішим у трудових відносинах». Він є «одним з визначальних факторів довготривалості й успішності «союзу» працівника та цієї організації», оскільки працівник «зобов'язаний демонструвати певне ставлення та власну лояльність у межах визначеної системи корпоративних цінностей... в обмін на компенсацію та інші джерела матеріального та психологічного задоволення, які пропонує організація». У разі, якщо «організація пропонує неадекватне індивідуальним очікуванням працівника середовище, ступінь психологічного залучення та відчуття належності до нього буде неодмінно зменшуватись. Отже, з часом ця тенденція відіб'ється на економічних показниках...компанії. Все це обумовлює необхідність подивитися на компенсацію очима працівника, пристосовуючи її до його індивідуальних потреб та очікувань» [134, с. 12].

Виходячи з визначеної структури соціального пакета, він виконує принаймні три *функції*: гарантійну, мотиваційну, компенсаторну. Реалізація цих функцій повинна забезпечувати досягнення основної мети — збалансування індивідуальних потреб працівника зі стратегічними потребами компанії. Підтримання такого балансу є можливим за рахунок досягнення відповідності соціального пакета такими основним цілям сторін трудових відносин:

Базові очікування від соціального пакета з боку працівника [135, с. 48]:

- гідна винагорода та реалізація амбіцій;
- професійне зростання й особистий розвиток;
- нормальні умови праці та безпека;
- здоровий спосіб життя і профілактика;

- вирішення особистих проблем;
- соціальний статус, елементи престижу.

Основні вимоги до соціального пакета з боку роботодавця:

- максимальна реалізація стратегічних цілей компанії;
- залучення персоналу до організації та запобігання впливу кваліфікованих працівників;
- ефективне управління персоналом, мінімізація втрат, пов'язаних з хворобами, відсутністю працівників на роботі з інших причин;
- стимулювання виробничої поведінки;
- контроль витрат на персонал;
- адміністративна ефективність і простота.

288

Отже, соціальний пакет (його компоненти та величина) є потужним інструментом впливу на ступінь психологічного й фізичного залучення працівника, індивідуальну та організаційну ефективність, а відтак — тривалість і успішність трудових відносин між працівником і роботодавцем.

Ефективне використання соціального пакета вимагає забезпечення дотримання трьох принципів компенсаційної політики: конкурентоспроможність (зовнішня справедливість); відповідність (внутрішня справедливість); індивідуальна справедливість [135, с. 49].

Конкурентоспроможність, або зовнішня справедливість, відображає рівень співвідношення оплати, яку пропонує організація, до рівня оплати аналогічної посади, що сформувався на ринку.

Відповідність (внутрішня справедливість) формується під час порівняння різних видів робіт з метою визначення цінності кожного з них та встановлення ієрархії зарплат всередині організації.

Індивідуальна справедливість відображає суб'єктивне сприйняття справедливості компенсації власне працівниками.

У сучасній міжнародній практиці управління персоналом сформувалися два *підходи до розуміння функцій соціального пакета*.

Перший підхід: соціальний пакет як інструмент управління.

У межах даного підходу основного значення набувають соціальні пільги, що надає роботодавець понад передбачені законодавством. Соціальний пакет розглядається як інструмент підвищення привабливості роботодавця, утримання працівників і збереження контрольованого рівня плинності кадрів, підвищення мотивації та управління продуктивністю праці, зменшення кількості випадків відсутності працівника на робочому місці з різних причин, забезпечення сприятливого соціально-психологічного клімату, формування у працівників позитивного ставлення до організаційних змін, підвищення лояльності до компанії.

Даний підхід визначає такі *основні умови ефективності соціального пакета* як інструменту управління персоналом:

базовий рівень оплати праці — рівень заробітної плати має бути конкурентоспроможним і сприйматися працівниками як достатній, з тим, щоб інші мотиваційні фактори могли вступити в дію;

відмінність від пропозицій конкурентів — соціальні пільги та гарантії, що надаються працівнику, мають вигідно відрізнятися від середньостатистичної аналогічної пропозиції на галузевому або локальному (регіональному, місцевому) ринку праці та мати певну унікальну особливість;

інформованість працівників — персонал має бути широко поінформований щодо існуючого на підприємстві соціального пакета, при цьому інформація повинна містити не лише перелік соціальних пільг та гарантій, а й конкретні приклади їх надання працівникам;

289

цінність соціального пакета — пропонувані соціальні пільги мають бути важливими і значущими для працівників.

Таким чином, формування соціального пакета та використання його для вирішення завдань управління персоналом у межах першого підходу здійснюється роботодавцем у ситуації високої конкуренції на ринку праці. При цьому соціальний пакет виступає як альтернативний механізм підвищення рівня загальної винагороди працівника замість підвищення розміру заробітної плати (прямої грошової винагороди).

Другий підхід: соціальний пакет як прояв соціальної відповідальності бізнесу.

У межах другого підходу надання працівникам соціальних пільг і гарантій розглядається як один з напрямів загальної соціальної діяльності компанії, спрямованої на формування позитивної ділової репутації. В даному випадку працівники компанії, разом з іншими значущими для діяльності компанії групами (акціонерами, державою, місцевими спільнотами, споживачами, постачальниками та ін.), розглядаються як один з посередників. Такий підхід передбачає побудову з працівниками партнерських стосунків, спрямованих на підвищення їхнього задоволення діяльністю компанії. У даній ситуації акцент робиться на соціальний діалог, дотримання громадянських та особистих прав працівників, забезпечення рівних можливостей і безпеки, охорону праці й здоров'я, соціальний захист.

Управління соціальним пакетом за цим підходом має ряд особливостей: воно здійснюється в межах цільових соціальних програм, працівники активно інформуються та залучаються до процесу прийняття рішень, відбувається формування публічної звітності.

За даного підходу основними завданнями соціального пакета є: задоволення вимог, пов'язаних із дотриманням прав, забезпеченням зайнятості, безпечних умов праці, мінімізацією ризиків повної або часткової втрати працездатності працівників;

забезпечення працівників необхідним і достатнім рівнем медичного обслуговування, надання гарантій захищеності при виникненні непередбачуваних обставин і підвищення рівня відшкодування втраченого заробітку при виході на пенсію;

забезпечення сприятливих умов праці, життєдіяльності й відпочинку працівників та їхніх сімей;

формування у працівників сприйняття компанії як соціально відповідального роботодавця, який прагне й здатний забезпечити своїм працівникам гідні умови та оплату праці, соціальну підтримку і захист.

Відтак, другий підхід є стратегічно орієнтованим і спрямований на формування стійкого іміджу соціально відповідального роботодавця.

Сформульовані підходи до управління соціальним пакетом успішно використовуються на великих промислових підприємствах, вертикально інтегрованих компаніях, які ведуть активну діяльність щодо формування корпоративної соціальної відповідальності.

Перелік матеріальних благ, що входять до соціального пакета, порядок та умови надання їх працівнику, можуть бути передбачені безпосередньо в трудовому договорі (якщо він укладається у письмовій формі), а також у колективному договорі та відповідних локальних нормативних актах організації.

Система соціальних пільг і гарантій у структурі загальної винагороди з'явилась у 1970-х рр. у великих американських і, дещо пізніше, європейських корпораціях у зв'язку зі зростаючою необхідністю залучення та утримання кваліфікованого персоналу, а також виникненням нових вимог щодо соціальної відповідальності бізнесу.

Дотепер можна виділити чотири **парадигми формування соціального пакета** [136] у структурі загальної винагороди, що послідовно змінювали одна одну. Зокрема, у 1970-х рр. виникла та набула широкої популярності «система кафетерію», у 1980-х рр. були запроваджені «орієнтовані на сім'ю» програми соціальної підтримки, у 1990-х рр. з'явилися програми «зручного місця роботи», спрямовані на забезпечення працівників максимальною кількістю послуг на робочому місці (від медичного до банківського обслуговування). Двохтисячні роки характеризуються появою програм «довічного супроводу» (life span programs), в межах яких роботодавець виділяє на забезпечення соціальних пільг і гарантій працівникам фіксовану суму коштів, що

використовується залежно від потреб, які переважають у конкретний період життя.

Нині у світовій практиці простежуються дві основні тенденції управління соціальним пакетом [136].

Перша пов'язана зі зміною частки й структури соціального пакета у загальному обсязі соціальних витрат великих компаній. Частка витрат організацій на забезпечення соціальних пільг і гарантій збільшується, при цьому акценти мотиваційних програм для персоналу зміщуються в бік підвищення цінності немонетарного регулювання. Крім того, сама система соціальних гарантій стратифікується, стає більш гнучкою, такою, що враховує потреби різних категорій працівників. Пільги, що надаються, можуть, з одного боку, забезпечувати базові потреби (наприклад, щодо медичного забезпечення), а з другого — виступати як засіб підвищення статусу працівника (наприклад, надання особистого автомобіля).

Друга тенденція пов'язана зі зростанням залучення працівників до формування соціального пакета. В багатьох компаніях поширюється практика дольової участі персоналу в придбанні послуг добровільного медичного страхування, оплаті послуг мобільного зв'язку, оренди житла тощо. При цьому працівник може мірою своєї участі визначати обсяг та якість послуг, що йому надаються. Часто ступінь участі компанії у формуванні соціального пакета залежить від рівня посади та доходу працівника.

Умовами надання працівнику соціального пакета можуть бути досягнення ним визначеного стажу роботи в організації, наявність взаємозв'язку між стажем роботи, займаною посадою (кваліфікаційним розрядом) і кількістю матеріальних благ, що входять до соціального пакета. Працівникам з невисоким доходом роботодавець може надавати «базовий» соціальний пакет. У подальшому, в міру кар'єрного зростання працівника та рівня його доходу, дольова участь роботодавця у формуванні соціального пакета може зменшуватися.

Аналіз російської практики управління соціальним пакетом за останні 10–15 років дає змогу виділити чотири етапи його трансформації як форми винагороди працівників [136].

1. *Етап відомчих установ.* Така практика була поширена до початку 1990-х рр. на більшості підприємств і передбачала забезпечення всіх працівників медичним обслуговуванням, санаторно-курортним лікуванням, дошкільними закладами та послугами спеціалізованих установ, що фінансувалися за рахунок підприємства.

2. *Етап приватизації підприємств.* Перехід підприємств у приват-

ну власність у 1990-х рр. супроводжувався різким зменшенням витрат організацій на забезпечення соціальних пільг і гарантій працівникам.

3. *Етап базового соціального пакета.* В середині 1990-х рр. з'явилася зацікавленість приватних підприємців у залученні й утриманні працівників як основного ресурсу, за який розгорнулася конкурентна боротьба. Почали вводити такі елементи соціального пакета, як компенсація витрат на харчування та програми медичного страхування.

4. *Етап диференціації соціального пакета.* Сучасний етап, що розпочався у 2000-ні роки в умовах доволі жорсткої конкуренції за персоналом. Характеризується підвищенням рівня витрат підприємств на забезпечення соціальних пільг і гарантій для працівників, включенням соціального пакета до загальної системи винагороди.

292

У західних компаніях наповнення соціального пакета є більш варіативним, з орієнтацією на потреби різних вікових груп працівників, натомість в Росії, як правило, соціальний пакет формується стандартно, без урахування цього чинника [137].

Окремі російські фахівці з управління персоналом вважають, що пільги соціального пакета не повинні перевищувати 10–15% від заробітної плати (сукупного доходу) працівника, а припустимі витрати на управління соціальними пакетами — бути більшими від 5–7% їх вартості [137]. Водночас практика свідчить, що «на багатьох російських підприємствах сформувалась чітка тенденція до зрушення структури загальної винагороди персоналу в бік збільшення її немонетарної частини. У ряді випадків забезпечення соціального пакета становить понад 15% усіх витрат компанії на персонал».

Виходячи з наявної статистики, в США соціальний пакет становить 40–50% базової заробітної плати [137]. Основний вартісний обсяг соціального пакета в країнах Заходу — до 50% — припадає на різні види страхування, головним серед яких є медичне страхування працівників. Обов'язковими для більшості американських і європейських компаній є два типи соціальних програм — медичного страхування і пенсійних. Їх виконання призвело до того, що витрати компаній на соціальні виплати за останні п'ять років збільшились удвічі й становлять до 15% витрат на персонал. Експерти відзначають, що в Росії частка страхування навіть вище — до 75%, оскільки саме з нього більшість підприємств починають запроваджувати соціальні пакети [137].

Соціальний пакет є елементом заробітної плати, «мотиваційним інструментом, який інтегрує методи матеріального і нематеріального стимулювання праці, системою заходів, що дає можливість не лише за-

довольнити потреби працівників», забезпечити реалізацію ними власних конституційних прав у сфері праці, а й безпосередньо вплинути на виробничий процес. Він має бути максимально універсальним і водночас враховувати індивідуальні потреби працівника. Завдання роботодавця — розробити таку систему, що дозволить запровадити єдиний стандарт підходу до соціального пакета, підвищити рівень послуг, які надаються працівнику, і разом з цим адаптувати соціальний пакет для кожного структурного підрозділу компанії, що дасть змогу оптимізувати витрати компанії на соціальні цілі.

Трансформація системи соціальних пільг і гарантій в інструмент залучення, управління мотивацією та інвестування людського капіталу має позитивне значення для внутрішньої стабільності й зовнішньої привабливості компанії як роботодавця. Крім того, на макроекономічному рівні використання роботодавцями соціального пакета сприяє формуванню в Україні сучасного, конкурентного ринку праці, створенню та розвитку засад корпоративної культури в суспільстві, підвищенню конкурентоспроможності національної робочої сили.

Соціальний пакет може запроваджуватися за допомогою існуючих законодавчих механізмів, таких як договірне регулювання колективних трудових відносин, нормативне регулювання праці у локальних правових актах суб'єктів господарської діяльності, письмова форма укладення трудового договору. Разом з тим однією з основних умов ефективності управління соціальним пакетом є відповідність загальним стратегічним цілям компанії, її корпоративній культурі та політиці управління персоналом.

Вирішення проблем, пов'язаних з реалізацією інноваційних складових людського розвитку, зокрема, впровадженням заходів інноваційної політики зайнятості, оплати праці та управління персоналом, повинно узгоджуватися з розробкою комплексних заходів, що передбачають реалізацію інновацій у рівні життя населення.

293

6.5. Розвиток системи соціальних послуг

Розвиток системи соціальних послуг в Україні (зміни у спектрі соціальних послуг, мережі закладів та установ) великою мірою визначається динамікою контингентів соціально вразливих верств населення, зокрема збільшенням їх категорій і загальної чисельності. Інноваційні процеси у сфері соціальних послуг у подальшому мають не тільки покращити роботу органів соціального захисту, а й підвищити рівень життя як окремої людини, так і українського суспільства в цілому.

Існуюча сьогодні в Україні сфера соціальних послуг та її діяльність регламентується багатьма законодавчо-нормативними актами, що визначають основні організаційні та правові засади щодо підтримки нужденних верств населення, особливо по наданню соціальних послуг особам, які перебувають у складних життєвих обставинах і потребують сторонньої допомоги. Основним правовим актом, що визначає організаційні та правові засади надання соціальних послуг, є Закон України «Про соціальні послуги» (остання редакція від 01.01.2004 р.), де під поняттям «соціальні послуги» розуміють комплекс правових, економічних, психологічних, освітніх, медичних, реабілітаційних та інших заходів, спрямованих на окремих індивідів або соціальні групи, які перебувають у складних життєвих обставинах і потребують сторонньої допомоги, з метою поліпшення або відтворення їх життєдіяльності, соціальної адаптації та повернення до повноцінного життя. Даним законом соціальні послуги, які можуть надаватися як за плату, так і безоплатно, передбачено у двох формах:

1) матеріальна допомога у вигляді грошової або натуральної допомоги (продукти харчування, засоби санітарії та особистої гігієни, засоби догляду за дітьми, одяг, взуття та інші предмети першої необхідності, паливо, а також технічні і допоміжні засоби реабілітації);

2) соціальне обслуговування або самі соціальні послуги (соціально-побутові, психологічні, соціально-педагогічні, соціально-медичні, соціально-економічні, юридичні, з працевлаштування, інформаційні, з професійної реабілітації осіб з обмеженими фізичними можливостями тощо).

У сфері соціальних послуг, як і в багатьох інших сферах життєдіяльності людини, за останні роки також відбулися деякі інноваційні процеси, пов'язані перш за все з реформами та залученням соціальних інвестицій. Донедавна інновації в цій сфері торкалися, зокрема, реформи пенсійного забезпечення та соціальних виплат. Нещодавно розпочався етап формування системи надання соціальних послуг певного рівня якості, що зумовлено насамперед зростанням потреби у збільшенні кількості цих послуг та їх видів. У результаті з'явилися нові соціальні послуги, що існують на засадах соціального партнерства, деінституалізації (людина може перебувати у звичному для неї оточенні, а послуги надаються на рівні громади), спрямовані на інтеграцію людини в суспільство, а не тільки на підтримку, і враховують індивідуальні потреби користувачів із застосуванням індивідуальних планів по виходу зі скрутного становища.

До нових соціальних послуг, спрямованих на підтримку сімей, дітей та молоді, на сьогодні можна віднести:

- профілактику соціального сирітства (соціальний супровід дитячих будинків сімейного типу та прийомних сімей, запобігання відмовам від новонароджених дітей тощо);
- профілактику бездоглядності та безпритульності, правопорушень та злочинності;
- соціальну підтримку людей, які живуть з ВІЛ, та осіб з наркотичною залежністю;
- соціальну освіту та виховання (розвиток волонтерського руху та студентських соціальних служб тощо);
- розвиток мережі селищних і сільських центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді.

Найявний в Україні комплекс з надання соціальних послуг дещо змінився під тиском інноваційних процесів і на сьогодні реалізується через різноманітні заклади соціального обслуговування, спрямовані на різні верстви населення:

- центри раннього втручання, денних послуг, тимчасового догляду, кризові центри, підтримки сімей та опікунів;
- притулки відкритого типу;
- різні моделі самостійного проживання у громаді (будинки групового проживання, міні-гуртожитки, соціальний супровід проживання у власній квартирі тощо);
- фостерні програми (перебування, догляд, виховання у прийомних сім'ях);
- профілактичні програми попередження насильства в сім'ї, дитячої бездоглядності, соціального сирітства тощо.

Громадянами, які не здатні до самообслуговування у зв'язку з похилим віком, хворобою, інвалідністю і не мають рідних, які повинні забезпечити їм догляд і допомогу, опікуються органи Міністерства праці та соціальної політики України. Існуюча в Україні державна система соціальних послуг здебільшого орієнтована на догляд за представниками даної вразливої категорії у стаціонарних установах, але таким шляхом ці особи майже повністю ізолюються від суспільного життя, ускладнюється їх інтеграція в суспільство.

На сьогодні в Україні спеціалізовані будинки для ветеранів війни та праці, громадян похилого віку та інвалідів забезпечують вказані групи населення здебільшого тільки приміщеннями для проживання із незначним комплексом служб соціально-побутового призначення та медичного обслуговування. При цьому в даних установах надання со-

ціально-психологічної, правової та інших видів допомоги є не дуже розвинутим не тільки через брак коштів, а й через низьку якість пропонуванних послуг. Проте в останні кілька років представники сфери соціального захисту акцентують свою увагу на наданні малозабезпеченим громадянам похилого віку, інвалідам будинків-інтернатів не тільки спеціалізованого побутового обслуговування, а й можливість придбати товари у спеціальних магазинах за соціально доступними цінами, безоплатне харчування тощо.

В Україні соціальна допомога інвалідам надається Спілкою інвалідів України, медичними реабілітаційними центрами, а також Центрами професійної, медичної та соціальної реабілітації інвалідів будь-якого віку, що мають відповідні медичні показання (наслідки черепно-мозкових травм; неврологічні захворювання; наслідки перенесених хвороб тощо).

Недержавні соціальні організації та установи також приходять на допомогу у вирішенні цього питання, приділяють багато уваги створенню належних умов забезпечення медико-соціальної реабілітації, відновленню здоров'я та працездатності потерпілих на виробництві. В даний комплекс заходів входить лікування потерпілих у стаціонарних медичних закладах і санаторно-курортне лікування, медична реабілітація та організація санітарного та спеціального медичного догляду за потерпілими, а також забезпечення інвалідів праці необхідними медикаментозними препаратами, додатковим харчуванням, автомобілями, інвалідними колясками, протезно-ортопедичними виробами тощо.

Люди, які постраждали від стихійних лих, мають право на отримання не тільки одноразової грошової допомоги та компенсаційних виплат, а також і на соціально-психологічну, медичну, правову та інші види соціальної підтримки.

Певною інновацією у сфері надання соціальних послуг можна вважати існування платних соціальних послуг, перелік і порядок надання яких закріплено в Постанові Кабінету Міністрів України № 12 «Про порядок надання платних соціальних послуг та затвердження їх переліку» від 14.01.2004 р. Перелік платних послуг в зазначеній постанові обмежується такими пунктами (17 позицій): придбання і доставка (продовольчих, промислових і господарських товарів; медикаментів; книг, газет, журналів; гарячого харчування); приготування їжі; транспортні послуги; забезпечення засобами малої механізації; перукарські послуги; послуги з дотримання особистої гігієни; прибирання приміщень; прання білизни; обробіток присадибних ділянок; роботи з ре-

монту приміщень, меблів, побутової техніки; відвідування представниками соціальних служб хворих у стаціонарних медичних закладах; читання художньої та іншої літератури, написання листів; організація дозвілля; освітні послуги; надання допомоги в оформленні документів; організація консультування та пошук підходящої роботи (крім роботи за кордоном).

Інтеграція України у світову економічну систему зумовила появу в середовищі українського бізнесу такого явища, як корпоративна соціальна відповідальність (КСВ). Це поняття з'явилося в 70–80-х рр. XX ст., коли громадськість почала дізнаватися про приховані негативні наслідки діяльності великих компаній (міста-привиди, що виникли після закриття підприємств; катастрофи, спричиненні їх діяльністю; втрачене здоров'я на виробництві без подальшого соціального захисту тощо). Розголос даних проблем призвів до того, що постало питання про роль бізнесу в суспільстві та про соціальну відповідальність компаній, започаткувавши еру стратегічної корпоративної філантропії та благодійного маркетингу.

Взагалі, визначення КСВ дуже різняться, дехто пов'язує КСВ із розбудовою сталих громад, як, наприклад, у США, де КСВ часто пов'язується з програмами волонтерства працівників компаній та доброчинністю, в той час як європейське розуміння КСВ полягає у веденні бізнесу в соціально-відповідальний спосіб. Тобто єдиного визначення КСВ немає через багатогранність підходів до вирішення комплексної проблеми. Так, на думку Світової ради компаній зі сталого розвитку, КСВ можна охарактеризувати як довгострокове зобов'язання компанії поводитися етично та сприяти економічному розвитку, одночасно покращуючи якість життя працівників та їхніх родин, громади і суспільства загалом³¹. Організація Економічної співпраці та розвитку (OECD) під КСВ розуміє сталий розвиток, що передбачає збалансованість економічних, соціальних і екологічних цілей суспільства, інтеграцію їх у взаємовигідні правила та підходи (policies and practices).

В Україні КСВ часто ототожнюють, наприклад, із заміною застарілого обладнання або відкриттям «чистих виробництв», але мова йде про щоденну соціальну політику компанії, де доброчинність та соціальна відповідальність тісно пов'язані. Компанії, які займаються доброчинною діяльністю, є більш схильними до розроблення стратегії КСВ, оскільки соціальні процеси і програми доброчинності всередині компанії можуть згодом перерости в програми КСВ. Досі існують су-

³¹ <http://www.management.com.ua/cm/cm037.html>

перечки стосовно поділу обов'язків щодо соціального захисту між державою та бізнесом.

В Україні компанії мають вагомі приклади відповідальної поведінки: від поліпшення роботи працівників підприємства або запровадження на ньому новітніх технологій до активної благодійної діяльності. Однак зауважимо, що розуміння важливості та нагальності соціальних питань для компаній, моральних переконань власників бізнесу, тиску з боку груп впливу щодо необхідності освоєння інших ринків є факторами, що впливають на сутність української КСВ та індивідуальних стратегій окремих компаній. Наприклад, корпорація UMC розв'язує за допомогою практик корпоративної соціальної відповідальності низку актуальних проблем, як стверджує експерт відділу зовнішніх відносин UMC, а саме: питання освіти, виховання, обслуговування ветеранів, охорони здоров'я тощо.

Таким чином, можна говорити про те, що корпоративна соціальна відповідальність є спробою певної компанії допомогти державі у вирішенні соціальних, економічних, екологічних проблем, розвиваючись самій й розвиваючи навколишнє середовище. На сьогодні вирішення проблеми щодо ефективної діяльності компаній по реалізації заходів з КСВ полягає у збалансованості та узгодженості дій між трьома зазначеними сферами життя. Існуючі традиції щодо доброчинності в Україні можуть допомогти багатьом компаніям визначити особливості національних потреб і побудувати свої програми КСВ таким шляхом, щоб вони сприяли не тільки їх розвитку, а й підвищенню соціального рівня життя населення усієї країни. Крім того, програми корпоративної соціальної відповідальності повинні реалізовуватися в рамках партнерства з неурядовими організаціями, громадськими групами чи урядом країни, які можуть вплинути на поліпшення середовища в якому діє компанія. Проте співпраця з різними організаціями є дуже складною і подолати ці складності можна саме шляхом реалізації програм волонтерства, коли працівники компанії можуть працювати в робочий час у проектах недержавних організацій або в соціальних ініціативах. Тому такі програми волонтерства можуть стати втіленням корпоративної соціальної відповідальності в Україні, а для компаній перерости в корпоративну соціальну вигоду. Вже сьогодні соціальні інвестиції компаній необхідно вимірювати не кількістю витрачених коштів, а ефективністю їх вкладень, хоча дуже важко оцінити у цифрах ефективність таких різних видів соціальної допомоги, як допомога дитячим будинкам і школам або допомога по оздоровленню населення тощо.

Стандарти якості соціальних послуг досі були знехтувані через не-

досконалість системи контролю, відсутність механізмів державного та незалежного моніторингу, фінансування соціальних програм і виходили не з потреб населення, а з обмежених можливостей бюджету. Тому зараз проводяться роботи щодо створення дієвого механізму соціального замовлення та укладання соціального контракту, а також надання людині можливості обрати самій послугу, заклад і форму її отримання, тобто втілення в життя системи де «гроші йдуть за клієнтом». Для підвищення ефективності та якості надання соціальних послуг Верховною Радою України було розроблено і схвалено 13.04.2007 р. Концепцію реформування системи соціальних послуг³². Згідно з цим документом реформування системи соціального захисту, що мало на меті створення умов для досягнення високого рівня життя громадян, уже почалося з таких заходів, як посилення цільової спрямованості соціальних програм, поглиблення адресності, реформ пенсійного забезпечення та соціальних виплат.

За відповідної реалізації даної Концепції люди або групи населення, що опинилися у складних життєвих обставинах (інвалідність, часткова втрата рухової активності, похилий вік, самотність, сирітство, безпритульність, малозабезпеченість, психологічний чи психічний розлад тощо), зможуть користуватися якісною системою соціальних послуг, яка відповідатиме їх індивідуальним потребам. При цьому непорушним має стати принцип адресності, добровільності вибору закладу та місця отримання певного виду послуги.

Інновацією згідно з Концепцією реформування системи соціальних послуг є децентралізація системи їх надання, що передбачає посилення ролі громад, територіальне наближення соціальних центрів і закладів до місця проживання людини, яка потребує допомоги. Це дасть змогу збільшити відповідальність органів місцевого самоврядування за обсяг та якість наданих послуг, фінансове забезпечення (розроблення і впровадження механізму соціального замовлення на соціальні послуги у надавачів послуг обласними, міськими і районними органами самоврядування за рахунок місцевих бюджетів) тощо.

Система забезпечення соціальних послуг передбачає запровадження мінімальних державних стандартів якості та здійснення постійного контролю за їх дотриманням, регулювання діяльності суб'єктів шляхом ліцензування і реєстрації, застосування економічного й адміністративного механізму, який обумовить конкуренцію і стимулюватиме до підвищення якості послуг. Але щоб дана концепція досягла намі-

³² www.usif.kiev.ua

ченої мети необхідно, перш за все, вдосконалити вже існуючі види соціальних послуг і створити нові. Для цього буде окреслено перелік гарантованих державою безоплатних послуг та категорій населення, які матимуть право на їх отримання, а види допомоги, які не увійдуть до гарантованого державою обсягу, надаватимуться на платній основі. Також до розроблення і впровадження стандартів якості соціальних послуг обов'язково долучатимуться представники недержавних організацій, але для цього держава має подбати про створення правових умов для функціонування незалежних інспекцій і проведення громадського моніторингу, а також відповідного забезпечення фінансовими, людськими, науковими ресурсами.

300

Таким чином, очікуваним позитивним результатом у ході проведення реформ системи соціальних послуг має стати покращення життя та реалізація конституційних прав громадян на соціальний захист через удосконалення системи соціальних послуг у напрямі її відповідності потребам населення, забезпечення доступності й адресності соціальних послуг, підвищення їх якості. Удосконаливши наявну систему соціального захисту населення, Україна зможе підвищити свої соціальні стандарти і наблизиться до європейських, а також забезпечить українцям нову гарантовану якість життя.

Соціальні послуги для сімей, дітей та молоді. Особливої підтримки як з боку держави, так і з боку різних недержавних організацій потребують діти та молодь, які знаходяться у складній життєвій ситуації через інвалідність, хворобу, сирітство, безпритульність, незабезпеченість, конфлікти і жорстоке ставлення у сім'ї. Оскільки саме діти й молодь — це майбутнє держави, то підтримка їх є пріоритетною, ефективною соціальною інвестицією кожної держави, запорукою її подальшого розвитку і стабільності.

Цією вразливою категорією опікується Міністерство у справах сім'ї, молоді та спорту через центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді. Так, центри протягом 2006 р. надали майже 10 млн. соціальних послуг, більше половини з яких (57%) — послуги, пов'язані з наданням інформації (рис. 6.2).

Уже в першому кварталі 2007 р. в Україні 11 829 сімей було охоплено соціальними послугами центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, з них майже 15% — діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування, 10% (11 916) — багатодітні сім'ї, діти з функціональними обмеженнями та сім'ї, які перебувають у складних життєвих обставинах. Вагому частку з 26,4% цієї категорії населення становлять отримувачі індивідуальних послуг у рамках мобільних консультацій-

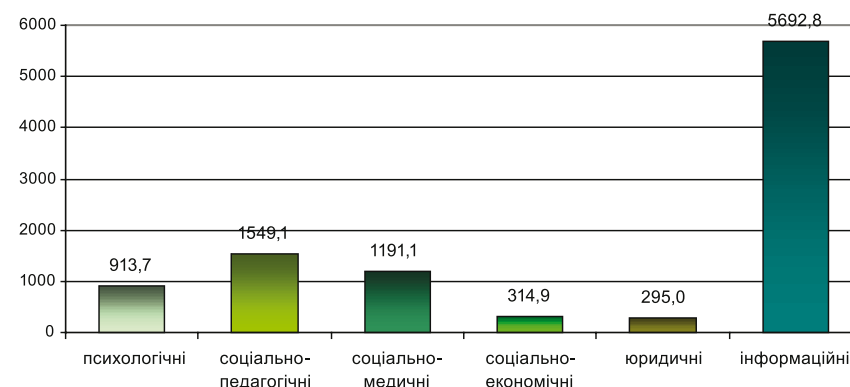

Рис. 6.2. Кількість наданих соціальних послуг за видами протягом 2006 р., тис.

301

Джерело: Звіт про діяльність центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді протягом 2006 року Державної соціальної служби сім'ї, молоді та спорту до Міністерства у справах сім'ї, молоді та спорту

них послуг (або МКП, для сільської та гірської місцевостей і віддалених районів міст), а 2 377 сімей було знято з обліку щодо соціального супроводу.

Протягом першого кварталу 2007 р. індивідуальними соціальними послугами центрів соціальних служб скористалися 20 1179 осіб, з них 21,7% — ін'єкційні споживачі наркотиків, 18,6% — діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування, 26% — діти та молодь з функціональними обмеженнями, решту склали жінки, які мали намір відмовитися від новонародженої дитини; неповнолітні та молоді особи, які звільнилися з виховних колоній тощо.

Починаючи з 2006 р. в діяльності центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді з'явився новий вид соціальних послуг з соціальної підтримки, а саме раннє виявлення, облік та соціальний супровід сімей, дітей та молоді, які опинились у скрутній життєвій ситуації. З цією метою було створено Єдиний банк даних по сім'ях, що опинилися в складних життєвих ситуаціях; він налічує близько 79 тис. осіб, з них 23 069 забезпечено соціальним супроводом, а 45% сімей знято з обліку з позитивним результатом [138]. Також у 22 регіонах України у 2006 р. діяли спеціалізовані центри з надання соціально-психологічних послуг особам, що опинились у складних життєвих обставинах.

У рамках вирішення проблеми безпритульності та бездоглядності з 2002 р. Державна соціальна служба почала працювати в напрямі запобігання відмовам від новонароджених дітей і реінтеграції дітей з бу-

динків дитини в сімейне оточення; так з'явилися консультаційні пункти у пологових стаціонарах, жіночих консультаціях, будинках дитини (у 2006 р. їх кількість сягала 520) [139].

302

Діяльність означених центрів спрямована на вагітних жінок і тих, що народили дитину; вони мають на меті зміцнення інституту сім'ї шляхом формування засад відповідального, усвідомленого батьківства, оскільки, як правило, від виховання дітей відмовляються жінки, які є не готовими до материнства; бояться втратити місце роботи; народили дитину поза шлюбом та проти волі найближчих родичів (своїх батьків); матерями дітей-інвалідів; психічно хворими; алкогольно та/або наркотично залежними; жертвами зґвалтування та інцесту, випускниками інтернатних закладів; неповнолітніми з асоціальних сімей; ті, що мають значні матеріальні проблеми. Такі консультаційні пункти допомагають особам, що потребують підтримки, не тільки тимчасово вирішити проблему житла і належних умов існування новонародженої дитини, а також зробити процес їх соціальної реабілітації доступнішим і простішим через постійну взаємодію з соціальним працівником та професійну психологічну підтримку.

Робота консультаційних пунктів із запобігання раннього соціального сирітства має позитивні результати і є досить ефективною. За даними Міністерства у справах сім'ї, молоді та спорту протягом 2006 р. завдяки супроводу спеціалістів центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді 311 матерів (64,5%) змінили свій намір щодо відмови від новонародженої дитини, в результаті діти, що мали ризик потрапити до будинків дитини, залишились у рідних сім'ях.

З 2005 р. на базі центрів для сім'ї, дітей та молоді в деяких регіонах України діють соціальні служби, що надають спеціалізовані соціальні послуги, зокрема соціальні центри матері та дитини. Метою цих установ є надання соціальних послуг жінкам, які опинилися в складних життєвих обставинах, що перешкоджають виконанню материнського обов'язку. Даний заклад дозволяє тимчасово проживати жінкам на 7–9 місяці вагітності та матерям з дітьми віком від народження до 18 місяців, які опинилися в складних життєвих обставинах [140]. Жінкам, які звернулися за допомогою в цю організацію, надають не тільки житло з належними побутовими умовами і безоплатні психологічні, соціально-педагогічні, правові, соціально-економічні та інформаційні послуги, а й забезпечують їх продуктами харчування, дають змогу здобути освіту і фах, навички самостійного життя з дитиною поза межами закладу, забезпечують захист їхніх прав та інтересів.

Проте дії соціальних працівників центру матері та дитини не є пасивними: за домовленістю з керівництвом закладів охорони здоров'я вони організовують проведення психологічної діагностики, надання психологічної допомоги жінкам, що перебувають в акушерсько-гінекологічних, неонатологічних і педіатричних відділеннях, на підставі діагностики розробляють індивідуальний план соціального супроводу особи, що перебуває у складній життєвій ситуації, де визначено форми і методи взаємодії з метою досягнення максимального ефекту в інтересах матері та дитини, а також проводять соціальне інспектування (нагляд, контроль, аналіз, експертизу) умов проживання осіб після вибуття їх із центру тощо.

Охорона дитинства є одним із стратегічних загальнонаціональних пріоритетів державної політики, однак попри намагання запобігти ранньому соціальному сирітству та подальшому супроводу жінок, які потрапили в скрутні життєві обставини, центри соціальних служб проводять роботу з тими, хто вже опинився в такій ситуації, тобто надають соціальні послуги дітям-сиротам і дітям, позбавленим батьківського піклування. Протягом останніх років зберігається тенденція до збільшення їх чисельності, що становить понад 97,6 тис. осіб³³, з них лише 3% — це діти, в яких померли батьки, решта — «соціальні сироти».

303

Соціальними послугами центрів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, у 2006 р. було охоплено 34 431 особу, з них індивідуальними послугами — більш ніж 26 тис., у тому числі 4 454 випускників інтернатних закладів, також 3 512 осіб було забезпечено соціальним супроводом, з них 525 є випускниками інтернатів³⁴.

Інновацією в сфері надання соціальних послуг, починаючи з 2005 р., стало забезпечення дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, віком від 15 до 18 років, та молодих осіб з числа дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, віком від 18 до 23 років соціальними гуртожитками [141]. Соціальний гуртожиток надається громадянам України на час перебування їх на соціальному квартирному обліку за умови, що таке житло є єдиним місцем їх проживання. На відміну від соціальних центрів для матері та дитини, де особа, що звернулася за допомогою, може отримати житло і харчуватися безоплатно, в соціальних гуртожитках безоплатно передбачено надання тільки консультативних послуг (юридичні, медичні, педагогічні тощо),

³³ http://www.mon.gov.ua/laws/01_12_05_1.doc

³⁴ www.dcssm.gov.ua

а користування житлом з належними умовами й меблями — за встановлену плату.

Недержавні організації також не залишають без уваги проблеми дітей. Так, у місті Києві проводиться експеримент щодо запровадження інноваційної форми влаштування дітей [142] у центр захисту безпритульних дітей «Наші діти», утворений Німецько-Польсько-Українським товариством.

Даний центр, забезпечуючи соціальний захист безпритульним дітям віком від 3 до 18 років, надає їм можливість, крім довготривалого перебування в закладі, отримувати комплексні соціальні послуги (психологічну, педагогічну, медичну та інші види допомоги), реалізувати своє право на фізичний, інтелектуальний, духовний розвиток і виховання в оточенні, максимально наближеному до сімейного (за принципом родинності). Центр захисту безпритульних дітей, крім надання належних житлово-побутових умов і можливості здобути освіту (від дошкільних закладів до професійно-технічних), влаштовує дитину, після досягнення нею повноліття та за її бажанням, у вищий навчальний заклад або працевлаштовує.

В Україні з 1989 р. впроваджуються альтернативні форми сімейної опіки й виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, шляхом створення дитячих будинків сімейного типу і прийомних сімей. Найбільш ефективною та оптимальною формою догляду, навчання і виховання дітей, що втратили родину, є їх усиновлення або передача на виховання під опіку, в такому разі дитина не втрачає родинних зв'язків і краще адаптується в суспільстві. Тому влаштування у прийомну сім'ю або дитячий будинок сімейного типу дитини, яка позбавлена можливості перебувати у біологічній сім'ї, є певною соціальною інвестицією, що дасть змогу реалізувати не тільки право самої дитини зростати у сімейному оточенні, а навіть зменшить ризик щодо її потрапляння до маргінальних груп.

Оскільки на етапі створення та подальшого функціонування дитячого будинку сімейного типу і прийомної сім'ї виникає багато питань різного характеру, то їх вирішення покладено на центри соціальної допомоги сім'ям, дітям та молоді, які надають соціальні послуги прийомним сім'ям, дитячим будинкам сімейного типу (ДБСТ)³⁵. Діяльність даних центрів полягає у доборі кандидатів у потенційні батьки-вихователі

³⁵ Дитячий будинок сімейного типу – окрема сім'я, що створюється за бажанням подружжя або окремої особи, яка не перебуває у шлюбі, які беруть на виховання та спільне проживання не менш як 5 дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування.

ДБСТ і прийомні сім'ї; участь у доборі дітей у ДБСТ і прийомні сім'ї; підготовці кандидатів на створення ДБСТ і прийомних сімей шляхом проведення семінарів, тренінгів тощо; контролі умов виховання та проживання дітей в ДБСТ і прийомних сім'ях у ході соціального супроводу відповідно до узгодженого з батьками індивідуального плану соціального супроводу дитини; в наданні (у ході соціального супроводу) соціально-психологічних, методичних, соціально-педагогічних, юридичних, соціально-медичних, інформаційних та інших послуг. Так, 3 286 осіб, що у 2006 р. звернулися до центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді з питань створення прийомних сімей і ДБСТ, 1 616 кандидатів у прийомні батьки та батьки-вихователі пройшли відповідну підготовку.

Не залишається поза увагою найбільш актуальною для українського суспільства проблема ВІЛ-інфекції та СНІДу, яка з року в рік набирає обертів. Тому на базі центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді діють центри, що надають різноманітні соціальні послуги (від психологічної підтримки до надання ліків) ВІЛ-інфікованим дітям та молоді, ін'єкційним споживачам наркотиків, а також їх близьким. Упродовж 2006 р. даною послугою в Україні було охоплено понад 44 тис. осіб.

Центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді намагаються надати різного роду допомогу та вирішити проблеми неповнолітніх, молоді, яка відбуває покарання і повертається з місць позбавлення волі (охоплено близько 23 тис. осіб), дітей-інвалідів та їхніх батьків з питань психолого-педагогічної діагностики й реабілітації психофізичного розвитку дитини, психологічної, педагогічної корекції (спрямування занять на розвиток здібностей, мовлення, пам'яті, логічного мислення) тощо.

Занепад інфраструктури у сільській місцевості, відсутність навіть таких важливих для життя людини закладів, як лікарні, школи, дитячі сади, змусили звернути увагу на розвиток сфери соціального захисту на селі. Починаючи з 2005 р. в Україні виникла така інноваційна соціальна послуга, як мобільні консультаційні пункти з проведення соціальної роботи у сільській і гірській місцевостях, віддалених районах тощо. Діяльність цього спеціалізованого формування забезпечує інформаційно-просвітницьку роботу з дітьми, молоддю, різними категоріями сімей щодо пропагування здорового способу життя тощо. Даним видом соціальних послуг упродовж 2006 р. було охоплено понад 1 627 тис. осіб, яким надано 226 тис. індивідуальних соціальних послуг [143].

Інноваційні складові соціального захисту інвалідів в Україні. Останнім часом у багатьох країнах, в тому числі й Україні, особливої актуальності набувають питання інтеграції інвалідів у суспіль-

ство як повноправних його членів. Інтеграція відбувається шляхом застосування до зазначеної категорії населення не лише заходів пасивної політики зайнятості, що пов'язані з наданням інвалідам пенсій та інших пільг, а й заходів активної політики, які спрямовані на збільшення рівня зайнятості інвалідів, використання інноваційних методів щодо включення у суспільне життя осіб з особливими потребами. Наприклад, у США працює 29% інвалідів, у Великій Британії — 40%, в Італії — 55%, Швеції — 60,1% [144, с. 43].

В Україні на кінець 2006 р. за даними Держкомстату України чисельність працюючих інвалідів становила 354,1 тис. осіб, або 14,9% від усіх дорослих інвалідів, що свідчить про дуже низький показник їхньої трудової зайнятості.

306

Труднощі у вирішенні питань зайнятості інвалідів в Україні пов'язані, перш за все, з обмеженням на ринку праці можливостей інвалідів через стан їхнього здоров'я та обумовлені низкою причин, головними серед яких є:

- порівняно низький рівень освіти інвалідів, унаслідок чого роботодавці пропонують робочі місця для інвалідів низької кваліфікації з низьким рівнем оплати праці;
- недостатня кількість робочих місць для працевлаштування інвалідів з нестандартними умовами праці, незадовільна якість робочих місць, що не відповідає стану здоров'я інваліда та їхнім побажанням;
- відсутність механізму стимулювання роботодавців щодо створення робочих місць для інвалідів;
- відсутність чітко сформульованих трудових рекомендацій інвалідам, які надають медико-соціальні експертні комісії та які є основою для працівників служби зайнятості, органів праці та соціального захисту населення при вирішенні питань професійного навчання, працевлаштування інвалідів;
- недосконалість методики формування потреби в робочих місцях для інвалідів у регіональному розрізі;
- недостатня співпраця та відсутність чіткої координації (з виключенням дублювання функцій) між усіма органами, які займаються питаннями професійної освіти, працевлаштування та створення нових робочих місць для інвалідів;
- недостатня підтримка підприємств громадських організацій інвалідів як джерела спеціалізованих робочих місць для працевлаштування інвалідів;
- недостатність роз'яснювальної роботи з роботодавцями щодо створення робочих місць для інвалідів;

– обмеженість статистичних даних щодо структурних характеристик працюючих інвалідів та інвалідів, які бажають працювати (особливо це стало складно після скачування статистичної звітності за формою № 14 «Звіт про працевлаштування інвалідів органами соціального захисту населення»).

Крім цього, існують дві дуже важливі проблеми, без вирішення яких будь-яке удосконалення неможливе.

По-перше, створення безбар'єрного середовища для інвалідів з метою покращання доступу інвалідів до об'єктів соціальної інфраструктури, житлового та громадського призначення, безперешкодного доступу до місця навчання або роботи і назад.

По-друге, зміна ставлення суспільства до вказаної категорії населення та суспільне розуміння проблем інвалідів. На жаль, в Україні цьому питанню приділяється недостатньо уваги, що негативно позначається як на самопочутті самих інвалідів, так і на соціальному і правовому захисті цієї категорії осіб. Приймаючи інвалідність як один з аспектів людського різноманіття, необхідно змінити у суспільстві домінуючу і дискримінаційну поведінку стосовно зазначених осіб на доброзичливу та підтримуючу.

307

Для підвищення рівня охоплення інвалідів професійною освітою необхідно, перш за все, адаптувати існуючу систему професійної освіти до специфічних потреб інвалідів, збільшити застосування інноваційних форм, методів навчання, оснащення навчальних закладів сучасною технікою та спеціальними пристроями; розширити перелік професій, по яких можливе навчання інвалідів відповідно до їхніх побажань, висновків МСЕК і потреб ринку праці. Інваліди як специфічна категорія населення більше, ніж інші потребують здобуття професійної освіти та подальшого працевлаштування.

Згідно з Законом України «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні» для підприємств, незалежно від форми власності, встановлена квота для працевлаштування інвалідів у розмірі 4% від середньооблікової чисельності штатних працівників за рік. Однак за ринкових умов існують значні проблеми для практичної реалізації цієї квоти.

Досвід розвинених країн свідчить, що держава, враховуючи соціальний аспект проблеми зайнятості інвалідів і тим самим прискорюючи інтеграцію вказаної категорії населення у суспільство, застосовує різні механізми стимулювання роботодавців для працевлаштування інвалідів. Інноваційний характер мають такі форми стимулювання як:

2) Надання дотацій та субсидій роботодавцям з метою компенсації заробітної плати працівників-інвалідів з диференціацією її розміру залежно від тяжкості їхніх фізичних вад.

Наприклад, у Болгарії та Бельгії дотація на зарплату кожного працівника з інвалідністю надається впродовж року з поступовим її зменшенням щомісяця.

За австралійською програмою «Початок роботи» роботодавцям на зарплату кожного працівника-інваліда надається піврічна субсидія в розмірі 50 австралійських доларів на місяць (38,6 дол. США).

У Німеччині субсидії на оплату праці сягають 80% розміру заробітку працівника-інваліда впродовж двох років, у Швеції — 50% протягом усього періоду зайнятості інвалідів. Крім того, у Швеції роботодавцям, які наймають інвалідів з тяжкими вадами здоров'я, розмір субсидій упродовж першого року роботи дорівнює 90% витрат на зарплату та 50% — у наступні роки [145, с. 27].

308

3) Матеріальне стимулювання роботодавців, які наймають інвалідів понад мінімальний норматив. Наприклад, в Японії за кожного інваліда, якого роботодавець наймає понад мінімальний норматив, одержує щомісячно дотацію у розмірі 20 000 йен (184 дол. США).

4) Надання податкових преференцій та пільг при сплаті внесків на соціальне страхування підприємствам, де працюють інваліди. Така практика є у США, Чехії, Польщі, Словаччині.

Крім того, існують неекономічні стимули для роботодавців, які працевлаштовують у себе інвалідів, до яких належить публічне визнання кращих роботодавців, які забезпечують інвалідів роботою.

Для інвалідів з огляду на стан їхнього здоров'я необхідно збільшувати кількість нових робочих місць з неповним робочим днем на звичайних підприємствах, на спеціалізованих підприємствах громадських організацій інвалідів, на умовах надомної праці.

Згідно з даними Держкомстату України кількість інвалідів, які бажали у 2006 р. працювати на умовах надомної праці, становила 914 осіб, або 4,8% від загальної чисельності інвалідів, які перебували на обліку в органах праці та соціального захисту населення. В регіональному розрізі найбільше бажаних працювати на умовах надомної праці спостерігалось у Тернопільській, Львівській, Одеській, Хмельницькій областях і в місті Києві. Відповідно, слід створювати умови для такої роботи, забезпечувати інвалідів необхідними матеріалами та застосовувати нові схеми реалізації продукції, яку вироблятимуть інваліди вдома.

Розширенню сфери застосування праці інвалідів сприятиме розвиток підприємницької діяльності серед інвалідів. Досвід деяких регіонів України з цих питань свідчить, що позитивно себе зарекомендували:

1) проведення семінарів-тренінгів щодо підприємницької діяльності осіб з інвалідністю;

2) за рішенням місцевих органів звільнення підприємців-інвалідів від податків, що сплачуються до місцевих бюджетів;

3) створення бізнес-центрів для інвалідів, що сприяє особам з інвалідністю ефективно займатися підприємництвом.

Подальший розвиток підприємницької діяльності серед інвалідів потребує підтримки і сприяння з боку всіх зацікавлених сторін. Серед основних заходів: надання консультативної, організаційної, фінансово-економічної допомоги інвалідам з питань відкриття та підтримки власного бізнесу, розробка механізму надання інвалідам безпроцентних позик за рахунок Фонду соціального захисту інвалідів на відкриття ними власної справи та підтримку власного бізнесу, проведення професійного навчання інвалідів за напрямками підприємництва.

309

З метою удосконалення інформаційного забезпечення процесів зайнятості та працевлаштування інвалідів необхідно створити єдину базу даних з питань працевлаштування інвалідів враховуючи наступні аспекти:

- інвалідів, які бажають працювати на підприємствах різних форм власності;
- вільних робочих місць, на які можуть бути працевлаштовані інваліди;
- постійного моніторингу процесів зайнятості і працевлаштування інвалідів.

У процесі працевлаштування інвалідів обов'язкова участь працівників державної служби зайнятості, громадських організацій інвалідів, роботодавців, Фонду соціального захисту інвалідів, МСЕК та інших зацікавлених сторін. У зв'язку зі зміною процедури працевлаштування інвалідів, доцільно створити у центрі зайнятості підрозділ, який буде займатися питаннями працевлаштування інвалідів, а саме:

- працювати з банком даних інвалідів, які бажають працювати, і банком даних робочих місць, на яких можуть працювати інваліди;
- надавати консультації інвалідам з питань працевлаштування, умов та оплати праці, можливостей навчання.

Показник чисельності інвалідів, які бажають працювати і звертаються для цього до органів праці та соціального захисту населення або до державної служби зайнятості, є дуже важливим для оцінки заходів з працевлаштування інвалідів і планування кількості створених нових робочих місць для вказаної категорії населення, бо саме інваліди, які бажають працювати і мають рекомендації МСЕК, повинні бути ін-

тегровані у сферу праці. Навантаження на одне функціонуюче робоче місце інваліда з боку бажаючих працювати на них осіб з інвалідністю у 2006 році по Україні становило 15 осіб. Цей показник обов'язково повинен бути врахований при визначенні потреби у нових робочих місцях в регіональному розрізі.

Таким чином, врахування інноваційних принципів у соціальній політиці стосовно осіб з інвалідністю дасть змогу збільшити рівень ефективної зайнятості інвалідів і тим самим прискорити інтеграційні процеси цих осіб у суспільне життя.

Інноваційні напрями розвитку соціальних послуг хоспісного догляду. Прогресуюче старіння населення України, зміна структури захворювань у бік хронічної патології призводить до того, що збільшується кількість поліморбідних пацієнтів з важкою патологією, які поступово втрачають здатність до самообслуговування і яким необхідна стороння опіка. Такі хворі потребують паліативної допомоги, симптоматичного лікування та тимчасового полегшення страждань.

Потреби цільової групи стосуються фізичної та духовної сфер. Незважаючи на те, що одужання не наступить, при належному догляді людину можна позбавити багатьох страждань та ускладнень, а саме: пролежнів, ран, нагноєнь шкіри, застійних явищ у легенях, відсутності апетиту; можна полегшити процес фізіологічних виділень, зняти біль тощо. Тому гігієна тіла і порожнини рота, правильне годування, переміщення, реабілітаційні заходи мають першочергове значення при паліативній опіці.

Усунення ізоляції через спілкування: читання преси, відвідування персоналом та іншими хворими, розмова з психологом або соціальним працівником сприяють емоційній стабільності та позитивному настрою пацієнта. Для членів родин актуальними стають і питання юридичного характеру: які пільги по догляді вони можуть отримати, як захищуватися трудовий стаж, як вирішити майнові питання тощо.

Україна переживає період глибоких соціальних перетворень, для якого характерними є зміни функцій соціальної політики. Традиційно міцні для українського суспільства родинні зв'язки, спільне проживання та ведення господарства кількома поколіннями відходять у минуле під тиском економічних чинників, міграційних та інтеграційних процесів. Більшість молодих сімей у пошуках заробітків для забезпечення достойного рівня життя часто змушені працювати на кількох роботах або працевлаштовуватися в іншому місті, країні. Нерідко виробничі обов'язки змушують їх виїжджати у відрядження. Тому захворювання одного члена родини може зруйнувати налагоджений ритм життя,

що негативно відбивається на загальному моральному кліматі родини, призводить до дисгармонії в сімейних стосунках, змушуючи цим людину, яка потребує стороннього догляду, переживати почуття вини, психологічний дискомфорт. При спробі влаштувати таку людину у стаціонарне відділення загального профілю виникають інші проблеми: невідповідність догляду, відсутність належної опіки, а при тривалому її перебуванні — і невдоволення персоналу та інших профільних пацієнтів. Перебування невеличково хворих пацієнтів негативно впливає на лікувальний процес, швидке одужання та моральний клімат в інституціях, які не призначені для паліативного догляду і хоспісної допомоги.

Самотні невеличково хворі, які залишаються у власних домівках, опиняються здебільшого у повній ізоляції, без належного догляду, а іноді елементарно голодують. Відповідно до українського законодавства, самотні люди мають право на соціальну опіку і медичне обслуговування за територіальним принципом. Але низька оплата праці та велике навантаження не дають змоги соціальним і медичним працівникам у повному обсязі й на належному рівні забезпечити достойний супровід в останні тижні та дні життя.

На окрему увагу заслуговує група бенефіціарів з числа тривало хворих і нездатних до самообслуговування. Коли людина роками прикута до ліжка, сімейний уклад поступово налаштовується на такі умови життя. Проте роками члени сім'ї не мають відпочинку, а тому знижується їх працездатність, погіршується самопочуття тощо. Якщо догляд здійснює одна людина, вона не може пройти курс власного лікування або відвідати санаторій, бо не може залишити хворого.

Старіння населення в несприятливих соціально-економічних та екологічних умовах супроводжується погіршенням здоров'я, зростанням кількості хворих, збільшенням питомої ваги хронічних патологічних станів. Вікові зміни в організмі зумовлюють погіршення фізичного та психічного стану людей літнього віку, збільшення серед них кількості інвалідів і самотніх, які потребують сторонньої допомоги. У зв'язку з цим зростає потреба в різних видах громадської допомоги.

На жаль, на сьогоднішній день питання організації хоспісів для важкохворих як з онкологічними, так і з іншими хворобами, не є пріоритетним в Україні. За різними даними в Україні діє від 7 до 10 хоспісів (з максимальною кількістю 30–40 ліжок), які фінансуються за коштів держави, а також невелика кількість центрів сестринського догляду, що утримуються громадськими організаціями та релігійними громадами [144].

Недостатність центрів паліативного лікування приводить до того, що самотні невеличково хворі або немічні люди, які потребують пос-

тійної опіки й догляду, опиняються в останні місяці та дні життя покинути напризволяще. Переважна більшість таких пацієнтів госпіталізується у стаціонарні відділення профільних лікарень, що суттєво обтяжує їх бюджет і негативно впливає на інших пацієнтів.

Потрібне також удосконалення діяльності існуючих закладів для тимчасового перебування літніх людей, які потребують сторонньої допомоги, і створення нових форм забезпечення їх на час відпочинку тих осіб, котрі доглядають за ними; удосконалення мережі територіальних центрів соціального обслуговування пенсіонерів і відділень соціальної допомоги вдома самотнім непрацездатним літнім людям. Задля цього передбачене створення в обласних і міських державних адміністраціях спеціальних комісій у справах літніх людей з метою координації діяльності відповідних органів виконавчої влади щодо здійснення заходів, спрямованих на задоволення потреб цих людей. Відповідні відомства зобов'язані при плануванні промислового розвитку передбачити виробництво спеціального транспорту для інвалідів і літніх людей, забезпечити ним заклади охорони здоров'я та соціального захисту. Особливе місце займає організаційна робота зі створення умов для розвитку руху взаємодопомоги серед літніх людей на базі місцевих рад ветеранів війни і праці.

Тому на сьогоднішній день нагальним є запровадження ефективної системи моніторингу становища невиліковно хворих та членів їхніх сімей; збільшення штату працівників і забезпечення їх спеціалізації та кваліфікації (з питань геронтології та паліативного догляду, етики та деонтології); розширення спектра послуг. Доцільно надавати послуги з короткотривалого перебування пацієнта на час його тимчасової втрати здатності до самообслуговування, створення і забезпечення постійної діяльності доступної системи інформування про введену послугу та умови її отримання; створення мережі та побудова партнерських стосунків з органами і структурами державної та місцевої влади, іншими громадськими організаціями з метою налагодження алгоритму надання якісних послуг клієнтам і членам їхніх родин.

Таким чином, реалізація інноваційних складових соціального захисту населення країни передбачає вдосконалення системи соціальних послуг у напрямі відповідності потребам населення, забезпечення доступності й адресності соціальних послуг, підвищення їх якості та наближення соціальних стандартів до рівня європейських, що можливо лише за рахунок удосконалення системи бюджетування витрат на реалізацію державних соціальних програм.

ВИСНОВКИ

Реалізація інноваційних складових людського розвитку передбачає широке впровадження соціальних інновацій, спрямованих на розширення прав та свобод громадян, наближення до кращих світових стандартів якості життя. Перехід до інноваційно орієнтованої економіки потребує підготовки робочої сили широкого профілю, здатної до навчання та постійного оновлення набутих знань, прийняття технологічних нововведень, освоєння нових універсальних спеціальностей, наявності стійких мотиваційних установок на підвищення професійного рівня. Разом з тим поліпшення економічної якості населення, підвищення рівня освіти та кваліфікації є не лише ознакою ефективного формування трудового потенціалу, підвищення конкурентоспроможності робочої сили, а й підґрунтям позитивних соціально-демографічних змін, ресурсом ефективного людського розвитку загалом. Отже, економічний розвиток у контексті інноваційних змін неможливий без забезпечення умов для постійного поліпшення якості людського потенціалу як вирішального чинника становлення інноваційної економіки.

Серед стратегічно важливих напрямів підвищення ефективності впливу інноваційних важелів людського розвитку слід виокремити наступне:

- визнання інноваційних складових людського розвитку на державному рівні визначальним чинником поліпшення якості людського потенціалу та однією з найважливіших детермінант безпеки держави;
- забезпечення цілеспрямованого впливу та регулювання соціальної спрямованості інноваційного розвитку країни, формування нормативно-правової бази регулювання діяльності інституцій, що забезпечують людський розвиток;
- сприяння поліпшенню якісних координат людського потенціалу (фізичного, психічного та соціального здоров'я, професійно-освітнього ресурсу та інтелектуального потенціалу, підвищення соціокультурної активності громадян і покращання їхніх моральних цінностей);

- збереження соціальної орієнтації бюджетної політики на виконання державою соціальних зобов'язань, забезпечення обґрунтованості параметрів соціальної складової бюджету та реформаційних новацій міжбюджетних відносин і бюджетної політики;
- запобігання асиметрії просторового розвитку регіонів країни та розробка підходів до реабілітації проблемних територій;
- посилення соціальної відповідальності бізнесу, формування корпоративної культури;
- підтримка розвитку соціального капіталу та становлення громадянського суспільства.

Вагомим чинником людського розвитку є нормалізація відтворення населення, зміст якої для сучасної України полягає не стільки в подоланні депопуляції, скільки у покращанні якості населення, збереженні та відтворенні його життєвого і трудового потенціалів. Це стосується активізації процесу демографічної модернізації та інноваційних змін у демографічній поведінці населення країни, насамперед у сфері шлюбної та репродуктивної поведінки, поширення моделі здорового способу життя, що передбачає відмову від шкідливих звичок, зміну структури харчування тощо.

Оцінка якості населення та досягнутих результатів і перспектив людського розвитку у тій чи іншій країні неможливі без урахування змін вікової структури населення та врахування вікових відмінностей інтенсивності прояву окремих властивостей. Постаріння населення і його працездатного контингенту так чи інакше тягне за собою ослаблення його адаптаційних можливостей, зниження професійної мобільності, ймовірно погіршення деяких інших трудових якостей.

Особливістю низхідної соціальної мобільності осіб похилого віку в Україні у період суспільно-економічних трансформацій стало не лише падіння життєвого рівня, обмеження доступу до життєво необхідних ресурсів з виходом на «заслужений відпочинок», а й втрата гідного місця у суспільній ієрархії, посилення ефекту «соціальної дистанції» між пенсіонерами і молодшими поколіннями, погіршення іміджу осіб похилого віку у свідомості суспільства. Інноваційно важливим аспектом поліпшення якості старіння, подовження тривалості періоду активного, творчого і здорового життя є саме підтримка достатньо високого соціально-економічного статусу літніх осіб, що може бути забезпечене головним чином через сприяння їх зайнятості, підвищення її якості та продуктивності тощо.

Реструктуризація патології (зокрема, збільшення частки ресурсоемних щодо споживання медичної допомоги ендегенних причин смер-

ті — хвороб системи кровообігу та новоутворень) обумовлює необхідність зростання обсягів фінансування охорони здоров'я і відповідні зміни у структурі надання медичної допомоги, її організації та пріоритетах розвитку. Реформування існуючої системи охорони здоров'я на основі запровадження інновацій має передбачати пріоритетний розвиток первинної медико-санітарної допомоги (ПМСД) і посилення профілактичної складової у сфері охорони здоров'я, спрямованих на:

- відновлення в охороні здоров'я України профілактичних і диспансеризаційних технологій;
- поліпшення стану охорони дитинства та материнства, що передбачає впровадження інноваційних перинатальних технологій у практику роботи пологових стаціонарів;
- удосконалення спеціалізованої кардіологічної допомоги та підвищення її якості шляхом підсилення амбулаторної ланки кардіологічної служби і реструктуризації стаціонарної допомоги;
- розвиток геронтологічного та гериатричного обслуговування населення.

З урахуванням наявного епідеміологічного стану необхідно впровадити інноваційні форми протидії поширенню епідемії туберкульозу, що передбачає створення національного й регіональних реєстрів осіб підвищеного ризику ураження туберкульозом та їх систематичне обстеження; реорганізацію фтизіатричної служби України на основі реалізації адаптованої DOTS-стратегії боротьби з туберкульозом, збільшення фінансування та модернізацію матеріально-технічної бази фтизіатричної галузі.

В умовах стрімкого поширення епідемії ВІЛ/СНІДу необхідно формувати дієву систему профілактики наркозалежності та ВІЛ-інфікування, лікування та реабілітації хворих на наркоманію та ВІЛ-інфікованих. Це в свою чергу потребує впровадження програм надання замісної підтримувальної терапії наркозалежним і розширення доступності антиретровірусного лікування для ВІЛ-інфікованих; реалізації програм профілактики передачі ВІЛ від матері до дитини; підвищення ефективності профілактичної діяльності, розширення переліку й обсягів надання інформаційно-консультативних та інших соціальних послуг цільовим групам.

Дедалі актуалізуються проблеми, пов'язані з міграціями. Міграційний рух населення (в тому числі трудові міграції), крім суто кількісного впливу, здатний змінювати демографічну структуру населення та інші якісні показники складу населення — рівень освіти, професійно-кваліфікаційний склад тощо. Останнім часом в Україні посилюється вплив

міграційних процесів на трансформації етнічної та ментально-культурної структури населення, що потребує здійснення комплексу заходів, спрямованих на забезпечення толерантності в суспільстві, посилення інтеграції мігрантів, формування інноваційно нової поліетнічної спільноти.

Діяльність держави у сфері регулювання трудових міграцій у жодному випадку не повинна зводитися до заборонних заходів. Наслідками такого підходу неминуче стануть подальший розвиток нелегальної міграції (одним з атрибутів якої є безправне становище наших співгромадян за кордоном) і підвищення напруження в суспільстві. Основними цілями політики держави щодо регулювання трудових міграцій мають бути забезпечення соціальної захищеності українських працівників за кордоном; забезпечення зворотності зовнішніх трудових поїздок; залучення міграційних грошей в економіку України; запобігання зниженню кваліфікації високоосвічених спеціалістів унаслідок зайнятості за кордоном низькокваліфікованими роботами.

З урахуванням світового досвіду державна політика у сфері трудових міграцій має включати:

- розширення системи міждержавних договорів про взаємне працевлаштування громадян та їх соціальний захист;
- розширення квот для працевлаштування українців у тих країнах, з якими договори вже укладено;
- впровадження спеціальних посад у дипломатичних і консульських представництвах за кордоном у країнах призначення мігрантів, створення спеціальних приймалень, надання юридичних консультацій;
- розповсюдження інформації (рекламно-інформаційні буклети, спеціальні телепередачі, цільові випуски газет, спеціальні лекційні заняття у ВНЗ) щодо існуючої системи міждержавних угод про працевлаштування, законодавства України та країн-реципієнтів у сфері трудової міграції та регулювання ринку праці в цілому, а також можливості отримання допомоги з боку українських дипломатичних установ під час перебування за кордоном;
- просвітницьку роботу щодо умов і наслідків нелегальної трудової діяльності;
- посилення контролю за діяльністю організацій — вербувальників вітчизняної робочої сили для роботи за кордоном;
- підвищення ефективності дій силових структур по виявленню та припиненню діяльності фірм, що займаються працевлаштуванням громадян України за кордоном, не маючи не це дозволу;

- розробку програми стимулювання самозайнятості та мікропідприємництва осіб, які повертаються після трудової діяльності за кордоном.

Звісно, найбільш ефективним шляхом стримування нелегальних міграційних поїздок за кордон є розширення можливостей працевлаштування на внутрішньому ринку праці.

Однією з найважливіших складових людського розвитку виступає освіта, оскільки саме від рівня освіти населення залежить можливість реалізації інноваційних технологій розвитку людського потенціалу країни. Відповідно, перехід суспільства на інноваційні засади розвитку залежить насамперед від зростання рівня інноваційності освіти, ефективності запровадження інноваційних методів в освіті, забезпечення перепідготовки робочої сили як основи інноваційних змін в економіці.

Процес поширення інновацій в освіті має включати:

- впровадження та розповсюдження передових педагогічних систем, окремих методик, навчальних дисциплін, предметів, курсів, розвиток сучасних методів навчання на базі інформаційних технологій;
- розробку нових технологій управління інноваціями та технік проектування, їх розвиток і поширення;
- організацію робіт для апробації та впровадження нових знань на практиці (відразу після їх отримання) через створення спеціальних проблемних груп;
- створення та впровадження мотиваційних механізмів для інноваційної діяльності педагогів, підвищення інформаційних компетенцій працівників освіти;
- здійснення експертних оцінок інноваційності нововведень в освіті й рівня інноваційної спрямованості навчальних закладів;
- розвиток сучасних форм студентського самоврядування як особливої форми ініціативної, інноваційної, самостійної, відповідальної діяльності учнів і студентів, спрямованої на вирішення важливих питань життєдіяльності учнівської молоді, розвиток її соціальної активності, підтримку соціальних ініціатив.

З метою входження у світовий освітній простір необхідно забезпечити розвиток сучасної системи безперервної професійної освіти, що гарантуватиме кожній людині інституціональну можливість формувати індивідуальну освітню траєкторію та отримувати необхідну для подальшого професійного, кар'єрного та особистісного росту професійну підготовку. Розвитку сучасної системи безперервного професійного навчання сприятиме:

- розширення кола організацій, що надають освітні послуги у сфері професійної освіти та підготовки кадрів;

- створення умов для впровадження суспільно-професійних механізмів атестації та акредитації освітніх програм;
- підвищення ролі суспільних інститутів в управлінні освітою;
- формування загальнонаціональної системи оцінки якості освіти і реалізованих освітніх програм;
- створення умов для забезпечення освітньої мобільності осіб, що навчаються;
- розробка прогнозів і здійснення моніторингу ринку праці з метою оптимізації обсягів і професійно-кваліфікаційної структури освітніх послуг, підвищення їх якості;
- запровадження програмно-цільового методу управління професійною освітою з метою забезпечення більш ефективного підходу до організації навчання.

Реалізація модульних систем професійного навчання є основою уніфікації і гармонізації національних систем професійного навчання, що позитивно впливає на вільне переміщення робочої сили, а також забезпечує реалізацію права працівника на отримання роботи відповідно до набутої ним кваліфікації. Застосування цих інноваційних технологій як одного з найбільш ефективних напрямів активної політики зайнятості дасть змогу істотно поліпшити становище у сфері зайнятості населення, зменшити рівень безробіття, підвищити конкурентоспроможність робочої сили та забезпечити розвиток системи навчання впродовж життя.

Реалізація пріоритетних напрямів розвитку системи освіти України на основі стратегічного партнерства держави, суспільства й бізнесу дасть змогу створити умови для ефективного включення освіти у процеси підвищення рівня добробуту громадян, збереження соціальної стабільності й забезпечення стійкого соціально-економічного розвитку країни.

Перехід України до інноваційної моделі розвитку, в якій джерелом економічного зростання мають стати наукові знання, технологічні інновації та інформація, потребує кардинального перегляду методів і механізмів регулювання ринку праці з метою посилення інноваційної ролі людського потенціалу; переорієнтації зайнятості на високотехнологічні та наукомісткі види діяльності, які мають високий інноваційний потенціал. Інноваційні види зайнятості, що, з одного боку, пред'являють високі вимоги до освітнього рівня, навчально-професійної гнучкості та мобільності працівників, з іншого — дають змогу реалізувати трудові можливості осіб з обмеженими фізичними можливостями і створюють, порівняно з тради-

ційними виробництвом, більш сприятливі умови для збереження здоров'я працюючих.

Ефективність реалізації інноваційних важелів розвитку трудового потенціалу може підвищуватися шляхом удосконалення якісних характеристик трудового потенціалу, зокрема, покращення стану здоров'я населення, підвищення рівня освіти та кваліфікації; збільшення рівня зайнятості шляхом посилення мотивації населення до економічної активності та створення сприятливих умов для її реалізації.

З метою забезпечення гідного рівня заробітної плати та посилення мотивації населення до участі у соціальному страхуванні як інноваційного напрямку розвитку сфери праці державі необхідно реалізувати такі заходи:

- приведення розміру мінімальної заробітної плати у відповідність до прожиткового мінімуму для працездатних осіб;
- запровадити більш гнучкий порядок встановлення мінімальної заробітної плати у напрямі забезпечення зв'язку його регулювання не лише з прожитковим мінімумом, а й із середнім розміром заробітків (доходів) зайнятого населення та наявністю утриманців у складі домогосподарства;
- сприяти вирівнюванню розмірів заробітної плати за видами економічної діяльності та відповідно до складності виконуваної роботи, зокрема шляхом підвищення заробітної плати працівникам бюджетної сфери згідно з законодавчими нормами та повномасштабного запровадження єдиної тарифної сітки у всіх установах і закладах бюджетної сфери;
- створити умови для розширення сфери застосування інноваційних видів трудових доходів населення (зокрема, прибутки від підприємництва та самозайнятості) шляхом налагодження розвитку системи корпоративних відносин, забезпечення належного захисту прав меншитарних власників, сприяння розвитку фондового ринку, оптимізації системи оподаткування з метою спрощення механізмів сплати податків і зменшення податкового тиску.

Набуває особливої актуальності сприяння розвитку приватного пенсійного забезпечення у зв'язку зі змінами в характері зайнятості, зумовленими становленням гнучкого ринку праці, поширенням нестабільних, нестандартних форм трудових відносин, високої професійної та територіальної мобільності, короткотермінових або тимчасових трудових угод тощо.

Важливим інноваційним механізмом трудової мотивації та інвестування людського капіталу виступає використання в регулюванні тру-

дових відносин соціального пакета, під яким у широкому сенсі розуміється надання роботодавцем працівнику матеріальних благ у вигляді пільг, компенсацій, привілеїв та соціальних гарантій понад розмір належної йому основної заробітної плати. Причому на макроекономічному рівні використання роботодавцями соціального пакета сприяє формуванню в Україні сучасного, конкурентного ринку праці, створенню та розвитку засад корпоративної культури в суспільстві, підвищенню конкурентоспроможності національної робочої сили.

Інноваційний світогляд стрімко змінює рівень та умови життя населення, адже людина є основним споживачем (прямим або опосередкованим) результатів інноваційного розвитку. Принципово важливе значення інноваційні технології мають у сфері забезпечення населення продуктами харчування, оскільки дають змогу вирішити проблему якісного та збалансованого харчування для верств населення з низькими доходами. Проте ці технології подекуди виходять за межі можливості передбачення негативних ефектів, що спонукає населення уважніше ставитися до складу вживаних продуктів, а державні установи — ефективніше виконувати контрольну та пропагандистсько-роз'яснювальну функції.

Щодо пріоритетів у сфері оптимізації впливу факторів житлового середовища на людину необхідно, передусім, удосконалити санітарно-гігієнічні і будівельні норми та правила спорудження і реконструкції житлового фонду та умов проживання. На часі стоїть також завдання розробити чітку концепцію розвитку житлового будівництва, орієнтовану на багатоваріантність шляхів забезпечення населення житлом, зокрема соціального житла для вразливих категорій населення.

Важливим напрямом реалізації інноваційних заходів соціального захисту населення слід вважати розвиток сфери соціальних послуг. Зокрема, діяльність мобільних консультаційних пунктів (у тому числі в сільській та гірській місцевостях, віддалених районах) забезпечує інформаційно-просвітницьку роботу з дітьми, молоддю, різними категоріями сімей щодо пропагування здорового способу життя тощо. З огляду на очікуване прискорення процесів постаріння населення надзвичайної актуальності набуває вдосконалення мережі соціальних закладів, що обслуговують осіб похилого віку, зокрема, для тимчасового перебування літніх людей, які потребують сторонньої допомоги; центрів соціального обслуговування пенсіонерів та відділень соціальної допомоги вдома самотнім літнім людям; запровадження ефективної системи моніторингу становища невиліковно хворих і членів їхніх

сімей; збільшення штату працівників, забезпечення їх спеціалізації та можливостей підвищення кваліфікації з питань геронтології, паліативного догляду, етики і деонтології.

Серед напрямів удосконалення існуючої системи фінансування видатків соціального бюджету слід виокремити необхідність розширення сфери застосування програмно-цільового методу, що передбачає планування і управління бюджетними коштами у коротко- і середньостроковій перспективі на всіх стадіях бюджетного процесу. Застосування цього методу передбачає розробку і реалізацію бюджетних програм, орієнтованих на конкретний результат, з використанням індикаторів їх виконання для оцінки результативності й ефективності проведених витрат. Це створює можливості використання бюджетних механізмів та інструментів для досягнення стратегічних державних цілей, у тому числі у соціально-економічній сфері, та є важливою інноваційною складовою механізму державного регулювання соціальної сфери і забезпечення людського розвитку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Завгородняя Е. А.* Теория инноваций: проблемы развития и категориальной определенности // Экономическая теория. — 2006 — № 4. — С. 27–39.
2. *Drucker Pieter.* Managing for Results: Economic Tasks and Risk-Taking Decisions. — 1964.
3. *Drucker Pieter.* The Effective Executive. — 1966.
4. *Michel Yang.* Innovation and research in education. — 1967.
5. *Хучек М.* Социально-экономическое содержание инноваций на предприятии // Вестник Московского университета. — Серия 6. Экономика. — 1995. — № 1. — С. 62–71.
6. *Друкер П. Ф.* Инновации и предпринимательство. Практика и принципы. — М.: Изд-во «Деловой мир», 1992. — С. 17–50.
7. *Маршак А. А.* Социология инноватики как прикладная наука: к постановке вопроса // Интеллектуальный ресурс как важнейший фактор управления промышленностью. — М., 1996.
8. Социологическая энциклопедия: В 2-х томах / Рук. научн. проекта Г. Ю. Семигин; гл. ред. В. Н. Иванов. — Т. 2. — М.: Мысль, 2003. — С. 456.
9. *Сандига О. І.* Інновації: соціально-філософський аналіз // Мультиверсум. Філософський альманах. — К.: Центр духовної культури. — 2005. — № 48.
10. *Рычев М. В.* Инновации и инвестиции в процессе становления рыночной экономики в современной России // Вестник СамГУ, 2007. — № 1 (51). — С. 85–94.
11. Гордин В. Э., Конаховская В. Н. Управление инновациями в социальной сфере // Социальные инновации (в 2-х частях). — СПб.: СПбГУЭФ, 1999. — С. 5.
12. *Москалев И.* Технологические основы социально-инновационного государственного управления / Материалы Международного форума «Проекты будущего: междисциплинарный подход», 16–19 октября 2006 г., г. Звенигород.
13. *Скiпальський А.* Давос соціальних інновацій // Дзеркало тижня. — 2007. — № 15 (644). — 21 квітня.
14. *Цой Л. Н.* К методологии управления социальными конфликтами в процессе реализации инновационных процессов / Материалы Всероссийской конференции «Социальное управление, коммуникация и социальные проектные технологии», 5–6 октября 2005 г. — М.: Институт социологии РАН, 2006. — С. 132–138.
15. *Monica Yeung.* Social Innovation in Canada / Research Paper. University of Toronto. — January, 2007.
16. Цивилизационная структура современного мира. В 3-х томах. Т. 1. Глобальные трансформации современности / Под ред. Ю. Н. Пахомова и Ю. В. Павленко. — К.: Наукова думка, 2006. — 687 с.
17. *Дейвис, Норман.* Європа: Історія / Пер. з англ. — К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2001. — 1463 с.
18. Hobsbawm, Eric. Industry and Empire. — London, 1969.
19. Social Innovation, Governance, and Community Building. Scientific Periodic Report Month 18. Edited by Flavia Martinelli, Frank Moulaert, Erik Swyngedouw, and Oana Ailenei. April 2003. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://users.skynet.be/bk368453/singocom/index2.html>
20. Інформаційно-аналітична довідка про результати діяльності Міністерства юстиції та його територіальних органів з питань легалізації об'єднань громадян, інших громадських формувань у 2007 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.minjust.gov.ua/0/13796>
21. Україна: стратегічні пріоритети. Аналітичні оцінки — 2004. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.niss.gov.ua/book/2004_html/index.htm.
22. *Васильева В. В.* Порядок и хаос в развитии социальных систем: Синергетика и теория социальной самоорганизации. — СПб.: Изд-во «Лань», 1999. — С. 258–259.
23. *Сови А.* Общая теория населения. — Т. 1. — М.: Прогресс, 1977.
24. *Heilbroner R.* The Limits of American Capitalism. — N. Y., 1966.
25. *Турой А.* Будущее капитализма. Как экономика сегодняшнего дня формирует мир завтрашний // Новая постиндустриальная волна на Западе. — М.: Academia, 1999. — С. 188–222.
26. *Bell D.* The Coming of Post-Industrial Society. — N. Y., 1973; *Bell D.* Die dritte technologische Revolution und ihre möglichen sozioökonomischen Konsequenzen Merkur. — Stuttgart, 1990.

27. *Сакайя Т.* Стоимость, создаваемая знанием, или история будущего // Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология. — М.: Academia, 1999.
28. *Аристотель.* Политика / Пер. з давньогрецької. — К.: Основи, 2003.
29. *Петти В.* Экономические и статистические работы. — М., 1940.
30. *Кетле А.* Человек и развитие его способностей, или опыт социальной физики. — М., 1898.
31. *Смит А.* Исследование о природе и причинах богатства народов. — М., 1962.
32. *Мальтус Р.* Опыт о законе народонаселения. — Т. 1. — СПб., 1868.
33. *Мильт Дж. С.* Основы политической экономии. — Т. 1. — М., 1980. — С. 332.
34. *Ллойд У.* Лекции о природе ценности. — М., 1834.
35. *Маршалл А.* Принципы политической экономии. — Т. I. — М., 1983.
36. *Shultz T.* Investment in Human Capital. — N. Y. L., 1971.
37. *Sen A.* Development as Capability Expansion // Human Development and the International Development Strategy for the 1990s. — London, 1990.
38. *Pensions at a Glance* — Public Policies across OESD Countries. 2007. Edition www.oecd.org/els/social/ageing/PAG
39. *Thurow L.* Creating Wealth. The New Rules for Individuals. Companies and Countries in a Knowledge-Based Economy. — N. Y., 1999. — 325 p.
40. *Гальчинський А., Геєць В., Семиноженко В.* Україна: наука та інноваційний розвиток. — К., 1997. — С. 43–46.
41. Proposal for a Decision of the European Parliament and of the Council Establishing a Competitiveness and Innovation Framework Programme (2007–2013). — Brussels, 2005.
42. *Дж. Бленк.* Оцінка конкурентоспроможності України в умовах політичних змін // Дзеркало тижня. — 2005. — № 25 (553). — 2 липня.
43. Смертність населення у трудоактивному віці. — К.: Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України, 2007.
44. *Landry A.* La revolution demographique. — Paris, 1934.
45. *Tompson W. S.* Population // American Journal of Sociology. — 1929. — Vol. 34. — № 6. — P. 959–975.
46. *Notestein F.* Population. A long view/ Shultz T. (Ed.) // The Food for the World. — Chicago, 1945. — P. 36–57.
47. *Van de Kaa D. J.* Europe's second demographic transition // Population Bulletin. — 1987. — № 42 (1). — Washington.
48. *Ван де Каа Д.* О международной миграции и концепция второго демографического перехода // Мир в зеркале международной миграции / Под ред. В. А. Ионцева. — М.: Макс Пресс, 2002. — С. 90–96.
49. *Омран А.* Эпидемиологический аспект теории естественного движения населения // Проблемы народонаселения. О демографических проблемах стран Запада. — М., 1977.
50. *Яременко О. О.* Ідеологія і основні принципи теорії формування здорового способу життя // Український соціум. — 2005. — № 4 (9).
51. Здоровье-21: Основы политики достижения здоровья для всех в Европейском регионе ВОЗ. Европейская серия по достижению здоровья для всех. — № 5. — ВОЗ, 1998. — 44 с.
52. Основы политики достижения здоровья для всех в Европейском регионе ВОЗ. Обновление 2005 г. // Европейская серия по достижению здоровья для всех. — № 7. — ВОЗ, 2005. — 108 с.
53. *Подколзин А. А., Донцов В. И., Крутько В. Н.* Профилактика старения. Ежегодник. — Вып. 5. — 2002. — 108 с.
54. World Population Data Sheet. P. 9. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: www.prb.ru
55. *Клунт М.* Демография регионов Земли. — СПб.: Питер, 2007.
56. Стан здоров'я населення (за даними вибіркового опитування домогосподарств у жовтні 2005 року): Стат. зб. — К.: Держкомстат України, 2006. — 417 с.
57. *Левчук Н. М.* Соціальна диференціація стану здоров'я і смертності в Україні // Демографія та соціальна економіка. — 2007. — № 1.
58. *Сорокин П.* Система социологии. — Т. 1. — Петроград: Издательское т-во «Колос», 1920.
59. *Тихонова Н. Е.* Факторы социальной стратификации в условиях перехода к рыночной экономике. — М.: РОССПЭН, 1999. — 145 с.
60. *Гришнова О. А.* Людський капітал: формування в системі освіти і професійної підготовки. — К.: Т-во «Знання», КОО, 2001. — 254 с.
61. *Костюнина Г. М.* Занятость лиц старшего возраста в странах азиатско-тихоокеанского региона // Труд за рубежом. — 2005. — № 2. — С. 44–60.

62. Гендерные проблемы и развитие. Стимулирование развития через гендерное равенство в правах, в доступности ресурсов и возможности выражать свои интересы / Пер. с англ. — М.: Изд-во «Весь мир», 2001. — 408 с.
63. Формування здорового способу життя молоді: стратегія розвитку українського суспільства / О. О. Яременко (кер. авт. кол.). — Ч. 1. — К.: Держ. ін-т проблем сім'ї та молоді, 2005.
64. Основні шляхи подальшого розвитку системи охорони здоров'я в Україні / Під заг. ред. В. М. Лехан, В. М. Рудого. — К.: Вид-во Раєвського, 2005.
65. Національні рахунки охорони здоров'я України / Аналітичний звіт. — Том 1. — К., 2006.
66. *Marc Subrcke, Lorenzo Kocco, Martin McKee.* Health: a vital investment for economic development im Eastern Europe and Central Asia. — World Health Organization, 2007, on behalf of the European Observatory on Health Systems and Policies.
67. Курс на оздоровление. Европейская стратегия профилактики и борьбы с неинфекционными заболеваниями. — ВОЗ, 2006. — 65 с.
68. Стратегия предупреждения хронических заболеваний в Европе. Основное внимание — действиям общества по укреплению общественного здоровья. Видение стратегии с позиции CINDI. — ВОЗ, 2005. — 64 с.
69. *Томилини С. А.* Демография и социальная гигиена. — М.: Статистика, 1973.
70. *Ляхович Г. І., Ляхович У. І.* Фінансування соціальної сфери в умовах децентралізації управління // Фінанси України. — 2006. — № 6.
71. *Abella M.* Sending Workers Abroad. — Geneva, ILO, 1997.
72. *Browne A.* Do we need mass immigration? The economic, demographic, environmental, social & developmental arguments against large-scale net immigration to Britain. — L.: CIVITAS, 2003. — VI. — 153 p.
73. *Harris N., Coleman D.* Does Britain need more immigrants? // World economics. — L., 2003. — Vol. 4, № 2. — P. 57–102.
74. *Драгунский Д.* Демографический туман и национальные перспективы [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://antropolog.archipelag.ru/text/a293.htm>
75. *Авилова А. В.* Иммиграция и рынок труда в Испании // Труд за рубежом. Ежеквартальное научно-аналитическое издание. — М., 2006. — № 4 (72). — С. 21–37.

76. *Жоао Пейшоту.* Сильный рынок и слабое государство: предметное исследование современной иммиграции в Португалию // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2003. — № 1. — С. 91–107.
77. *Трухина Я.* Самоорганизация миграционной политики в Португалии // Миграция и национальная безопасность: Научная серия. — М.: МАКС-Пресс, 2003. — Вып. 11. — С. 116–120.
78. Мировой опыт миграционной политики: ретроспектива и новейшие тенденции / Под ред. Г. Витковской; Междунар. орг. по миграции (МОМ), Бюро МОМ в России; Бюро МОМ в Казахстане. — М.: Гендальф, 2004. — 351 с.
79. Основні показники діяльності вищих навчальних закладів України на початок 2006/2007 навчального року. — К., 2007. — 176 с.
80. *Ляшников Н.* Мотивы выбора профессии // Человек и труд. — 2000. — № 8. — С. 42–45.
81. *Сухомлинский В. А.* Сердце отдаю детям. Избр. произведения: В 5-ти томах. — К.: Радянська школа. — Т. 3. — С. 132–719.
82. *Ельконин Д. Б.* Психология игры. — М.: Республика, 2003. — 774 с.
83. *Сорокина Н. Д.* Инновационное обучение: сущность и содержание // Вестник Московского университета. — Серия 18: Социология и политология. — 2002. — № 4. — С. 159–167.
84. Стратегічні пріоритети. Аналітичні оцінки. — 2006: Монографія / За ред. О. С. Власюка. — К.: НІСД, 2006. — 576 с.
85. *Сиротенко Г.* Інноваційний потенціал освіти: досягнення на тлі проблеми // Дайджест. — 2005. — № 1–2 (9–10). — С. 98–104.
86. *Алимгазинов К.* Инновационные методики обучения: pro et contra http://www.iie.freenet.kz/001_23.html
87. *Можжаев В.* Совместима ли «шведская» модель с глобализацией и евроинтеграцией? // Человек и труд. — 2001. — № 4. — С. 30–33.
88. *Reynold L., Masters S., Moser C.* Economics of Labour. — 1987. — № 4. — P. 2–7.
89. *Тецуя Дзе.* Политика занятости в Японии // Человек и труд. — 1999. — № 3. — С. 62–65.
90. *Павловська О. В.* Регулювання ринку праці: фінансово-економічний механізм. — К.: Редакція «Бюлетеня Вищої атестаційної комісії України», 2001. — 272 с.
91. *Терюханова І. М.* Підготовка підприємців із числа незайнятих — реалії, досвід, перспективи // Зайнятість та ринок праці: Міжвід. наук. зб. — Вип. 14. — К., 2001. — С. 135–143.

92. Report of the American Workforce / US Department of Labor. — Washington, 1999. — 214 p.
93. *Иноземцев В.* Возвращение Европы. В авангарде прогресса: социальная политика в ЕС // МЭ и МО. — 2002. — № 2. — С. 3–14.
94. Policies, actions and procedures for the promotion and facilitation of access, transfer and progression. — National qualifications of Ireland, March. — 2003.
95. *Кайнова С. А.* Возможности и область применения модульной технологии обучения // Проблемы розробки та впровадження модульної системи професійного навчання: Матеріали третьої МНПК. — Харків: УІПА, 2005.
96. Ноу-хау в професійній підготовці кадрів робітничих професій. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: www.mes.com.ua
97. *Батраченко Н.* Життя ПТУ в умовах ринку // Професійно-технічна освіта. — 2000. — № 3. — С. 33–35.
98. *Щербак О.* Підготовка педагогічних кадрів нової генерації — важлива умова модернізації професійної освіти. — 2001. — № 4. — С. 33–34.
99. *Басюк В. А., Сердюк В. Р.* Модульна технологія професійного навчання: ефективність та правові колізії впровадження // Проблеми розробки та впровадження модульної системи професійного навчання: Матеріали третьої МНПК. — Харків: УІПА, 2005.
100. *Савченко В.* Удосконалення та підвищення ефективності професійного навчання кадрів на виробництві // Україна: аспекти праці. — 2001. — № 7. — С. 14–21.
101. *Заюков І. В.* Організаційно-економічний механізм реалізації інноваційних методів професійного навчання економічно активного населення: Дис. канд. економ. наук: 08.09.01. — К, 2006.
102. Інвестування. Зайнятість. Освіта: Монографія / В. Г. Федоренко, М. Г. Чумаченко, Ю. М. Маршавін та ін.; за наук. ред. В. Г. Федоренко. — К.: Наук. світ, 2002. — 517 с.
103. *Пирожков С. І.* Моделі і сценарії структурно-інноваційної перебудови економіки України // Інвестиційно-інноваційна стратегія розвитку національної економіки: Зб. наук. пр. — К.: ОІЕ НАН України, 2004. — С. 5–10.
104. *Жилінська О., Парафійник А.* Емпіричні дослідження впливу досліджень і розробок та інновацій на зайнятість // Україна: аспекти праці. — 2005. — № 1. — С. 23–29.

105. Людський розвиток регіонів України: аналіз та прогноз (колективна монографія) / За ред. Е. М. Лібанової. — К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень НАНУ, 2007. — 328 с.
106. *Пирожков С. І.* Трудовой потенциал в демографическом измерении. — К.: Наукова думка, 1992. — 180 с.
107. Достойный труд: Д-д Ген. дир-ра МОТ на 87-й сессии Междунар. конф. труда. — Женева: МБТ, 1999. — 54 с.
108. Содействие самостоятельной занятости / 77-я сессия Междунар. конф. труда. — Женева: МБТ, 1990. — Доклад VII. — 142 с.
109. *Казес С., Неишторова А.* Ринки праці у перехідний період. Урівноваження гнучкості та захищеності в Центральній та Східній Європі. — К.: Міленіум, 2004. — 182 с.
110. Економічна активність населення України 2006: Стат. зб. / Держкомстат України, 2007.
111. Демографія підприємств України у 2006 році: Експрес-випуск Держкомстату України від 14.09.2007 р. № 226.
112. Стратегії економічного розвитку в умовах глобалізації / За ред. Д. Г. Лук'яненка. — К.: КНЕУ, 2001. — 538 с.
113. Діяльність малих підприємств у 2006 році: Експрес-інформація Держкомстату України від 21.06.2007 р. № 156.
114. База даних Міжнародної організації праці. — <http://www.laborsta.ilo.org/>
115. Валова продукція сільського господарства у 2006 році: Експрес-довідь Держкомстату України від 04.06.2007 р. № 136.
116. Праця України 2006: Стат. зб. / Держкомстат України, 2007.
117. Людський розвиток в Україні: 2004 рік (колектив авторів) / Щорічна науково-аналіт. доповідь / За ред. Е. М. Лібанової. — К.: Ін-т демографії та соц. досліджень НАНУ, 2004.
118. Обзор экономического положения Европы / Европейская экономическая комиссия ООН. — 2005. — № 1.
119. Рівень життя населення України (колективна монографія) / За ред. Л. М. Черенько. — К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень НАНУ, Держкомстат України, 2006. — 428 с.
120. Соціальна безпека: теорія та українська практика (монографія) / За ред. І. Ф. Гнибіденка, А. М. Колота, В. В. Рогового. — К.: КНЕУ, 2006. — 292 с.
121. Joint report by the Commission and the Council on adequate and sustainable pensions / EU. — Brussels, 2003. — 182 p.
122. Closing the Pensions Gap: The Role of Private Pensions / OECD/ — Policy Brief, September 2007. — www.oecd.org/publications/holicybriefs

123. Загальнообов'язкове державне соціальне страхування та пенсійне забезпечення у цифрах і фактах станом на 1 січня 2007 року / Мінпраці України, Пенсійний фонд України. — К., 2007.
124. Випуск товарів та послуг і валовий внутрішній продукт за 2006 рік: Експрес-інформація Держкомстату України від 27.04.2007. № 98.
125. *Суrowикин Н. В.* Система управління персоналом как инновация: часть первая // Служба управления персоналом. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://personaldept.h12.ru/pomer1/supinn1.html>
126. *Маркс К.* Капитал. Т. 1 // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд. Т. 23.
127. *Дрофа В. В., Половинко В. С.* Управление персоналом научно-производственных организаций. — М.: Информ-Знание; Омск: Изд-во Наследие. Диалог-Сибирь, 2001. — 208с.
128. *Маслов Е. В.* Управление персоналом предприятия. — М.: ИН-ФРА-М; Новосибирск: НГАЭиУ, 2000. — 312с.
129. *Овчинникова Т.* Новая парадигма управления персоналом в условиях переходной экономики // Управление персоналом. — 2001. — № 7. — С. 34–39.
130. *Одегов Ю. Г., Журавлев П. В.* Управление персоналом. — М.: Фин-статинформ, 1997. — 878 с.
131. *Капустина М. В., Дмитриева А. Н.* Что хотят получать люди за свою работу кроме зарплаты? // С. О. К. — 2005. — № 9. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.c-o-k.ru/showtext/?id=1115&from=online%B6ms=num%3D9>
132. ERI Business Definitions Glossary. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.eridlc.com/resources/index.cfm>
133. *Борзова Е. А.* Чем наполнить социальный пакет? // Учет. Налоги. Право. — Москва. — 2004. — № 30.
134. *Власова А.* Управление компенсационным пакетом // Отдел кадров [HRD]. — 2004. — № 20 [131].
135. *Власова А., Лупало П.* Управління компенсацією // Отдел кадров [HRD]. — 2004. — № 5 [116].
136. *Власова А., Лупало П.* Яким буде майбутній вибір компенсації? // Києво-Могилянська Бизнес-Студія. — 2004. — № 9. — С. 47–64.
137. *Рейтер Г.* Как и когда внедрять новую систему оплаты труда // Бизнес. — 2003. — № 51.
138. Спільний наказ Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту, Міністерства охорони здоров'я України, Міністерства освіти і науки України, Міністерства праці та соціальної політики України, Міністерства транспорту та зв'язку

України, Міністерства внутрішніх справ України, Державного департаменту України з питань виконання покарань від 14.06.06 № 1983/388/452/221/556/596/106 «Про затвердження Порядку взаємодії суб'єктів соціальної роботи із сім'ями, які опинилися у складних життєвих обставинах».

139. Наказ Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту від 23.10.2006 р. № 3345 «Про затвердження Типового положення про консультативний пункт центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді у пологових стаціонарах, жіночих консультаціях та будинках дитини».
140. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Типового положення про соціальний центр матері та дитини» № 879 від 08.09.2005.
141. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Типового положення про соціальний гуртожиток» № 878 від 08.09.2005.
142. Постанова Кабінету Міністрів України «Про проведення у м. Києві експерименту щодо запровадження інноваційної форми влаштування дітей» № 787 від 30.05.2007.
143. Наказ Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту «Про затвердження Типового положення про спеціалізоване формування «Мобільний консультаційний пункт соціальної роботи в сільській та гірській місцевостях, віддалених районах міст» № 892 від 17.06.2005.
144. Інноваційні моделі соціальних послуг: Проекти Українського Фонду соціальних інвестицій. — Т. 3 / За ред. Н. М. Шкуратової. — К.: ТОВ «АДЛ», 2007. — 320 с.
145. Інноваційні моделі соціальних послуг: Проекти Українського Фонду соціальних інвестицій / За ред. Н. В. Кабаченко. — К.: ЗАТ «ВІПОЛ», 2006. — 320 с.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

**Людський розвиток в Україні:
інноваційний вимір**

(Колективна монографія)

Дослідження виконано авторським колективом
під керівництвом
член-кореспондента НАН України,
доктора економічних наук, професора
Лібанової Е. М.

Редактор Денисов А. Ф.

Рецензенти:

Гнибіденко І. Ф., д. е. н., проф.
Новіков В. М., д. е. н., проф.

Затверджено до друку Вченою радою Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України (протокол № 11 від 10 грудня 2007 р.)

Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України
Україна, 01011, м. Київ, вул. Панаса Мирного, 26.
тел. 254-33-91 e-mail: demography@idss.org.ua
<http://www.idss.org.ua>

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції серії ДК № 1997 від
29.10.2004 р.